

ДЕЛА СРПСКИХ СОЦИЈАЛИСТА

ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ

САБРАНА ДЕЛА

8

pag

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ
РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА СРБИЈЕ

Редакциони одбор
издања Института

Др АНДРИЈА РАДЕНИЋ
Др МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ
Др ЈОВАН ДУБОВАЦ
РАФАЈЛО ЈЕШИЋ
Др ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

Рецензенти

Др СТОЈАН КЕСИЋ
РАФАЈЛО ЈЕШИЋ

Уредник

ДУШАН ПАПАДОПОЛОС

ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ

САБРАНА ДЕЛА

Књига осма

Приредио
Др МЛАДЕН ВУКОМАНОВИЋ

ИЗДАВАЧКА РАДНА ОРГАНИЗАЦИЈА „РАД“
БЕОГРАД
1980.

САБРАНА ДЕЛА

КЊИГА ОСМА

16 (29) јануар 1914.

808.

ЈЕДАН ЕКОНОМСКИ ОСВРТ НА 1913.

Од Д. Туцовића

Развитак капиталистичкога начина производње текао је скоро једновремено у два правца: освајањем примитивних привредних облика унутра и распростирањем на привредно заостале земље споља. Он се није задовољавао само продирањем у све привредне одnose земаља у којима се најпре јавио, већ једноремено тежи да се распростре и преко границе и да под утицај капитала увуче и привредно заостале земље. У тој тежњи, у којој је експанзивна моћ капитала добила најпотпунијега израза, политичке границе између појединих држава изгубиле су у привредном погледу стари значај, тако да данас цео културни свет све више представља *једну велику привредну област, један* диновски привредни организам. Колосална саобраћајна мрежа, као једна од највећих техничких и културних тековина друге половине прошлога века, врши у том великом светском привредном организму улогу крвних судова у органским телима и својом разгранатошћу даје најизразитију слику капиталистичкога освајања света.

Та међународна распрострањеност капиталистичкога привреднога система постала је сада основом нових политичких односа између народа и држава,

силнога узајамнога културнога утицања, брзога преношења свих техничких и научних проналазака с једнога на други крај света. А у низу свих последица новог привредног система најважнија је, као што се зна, појава *међународног* радничког покрета. Капиталистичко завлађивање светом прати стопу у стопу продирање социјализма, а међународна организација и солидарност пролетаријата је природна последица једнаких услова живота у које раднике ставља један исти привредни систем.

Али из тих међународних тесних органских веза у капиталистичком привредном систему потиче као неизбежна последица не само преношење с једнога краја на други техничких напредака до најситнијих усавршица у начину рада, већ преношења и криза и већих или мањих потреса. Ако нису изазвали општу привредну кризу, балкански ратови су прекинули веома повољну, *високу конјунктуру* која је настала у светској привреди после америчке привредне кризе 1907; они су у прошлој години изазвали у привредном животу застој и пустош, умногом сличан тешком стању које привредне кризе доносе. Утрошак великих сума на ратне цели и скривање капитала због страха од великих светских заплета повукли су за собом велико *поскупљивање новца*. За четрдесет последњих година каматна стопа није била ниједне године тако висока као прошле. Један велики капиталистички лист у Бечу, „Нова слободна преса“, писао је на крају прошле године: „Обележје целе године била је трајна тешка *скупоћа новца* и почеци олакшања с јесени. Никада раније новчани извори, који су иначе стално пребогато снабдевали пијаце, нису текли тако танко и ретко; од пре четрдесет година просечна интересна стопа у свима земљама није била тако висока као прошле године, а шестопроцентни дисконт банака у лето није још никада у Бечу и Берлину бележен... Али још теже од поскупљивања утицала је оскудица новца, сасвим необична тескоба и најтеже стешњавање. Новац беше из саобраћаја просто ишчекао. Ратом и ратном опасношћу застрашени сопственици повукли су га, узели су га под своју зашти-

ту: у Аустрији, Немачкој и Француској затворено је пролазно средстава оптицаја далеко више од милијарде круна, и од ових новаца, нарочито у Француској, велике суме нису још ни сада враћене."

Далеко од тога да буде резултат изузетно великога полета у индустрији и трговини, као што је то у редовним приликама правило, велика интересна стопа у прошлој години је поглавито последица *рата и грозничавог оружања Европе*. Због скупа интереса предузетничка класа се устезала да послове развија, индустрија је ограничавала своје потраживање новца, али утолико су га више потраживале ратне стране. И за вођење рата, као и за спремање за рат, Турска и балканске државице су тражиле пара на великим новчаним тржиштима, а капиталистичке компаније, делећи им аконто, нису пропустиле да ту тешку ситуацију искористе за изванредну пљачку. Према досадашњим вестима, *балкански ратови су коштали 2.800 милиона динара*, од које је суме узето 1.800 милиона у Паризу и Лондону. Тај ратни трошак пада на:

Турску	Бугарску	Србију	Грчку	Румунију	Црну Гору
МИЛИОНА ДИНАРА					
900	670	430	380	250	50

Једногодишњи ратни бес на Балкану коштао је близу три милијарде динара, једна огромна сума која би представљала тешко бreme и за привредно и финансијски јаче државе. Утолико је оно теже за балканске државе, што су то земље без капитала, слабе привредне снаге и великих државних дугова, земље које са својим финансијама тешко излазе на крај и у сасвим редовним приликама. Да се око милион војника издржи на бојишту читаву годину дана, оне су од становника освојених и старих области покупиле све што се могло покупити, узеле су последње зрно готовине која се затекла од старе жетве, материјал за обућу и одећу и друго чега је било у земљи на признаницу су отели од сиромашнога народа, и тако

су изазвале силно поскупљивање живота под којим данас народне масе падају. Али два пута већи део ратних трошкова узет је аконто од страних банака, због чега су се делегати ратних држава са Конференције мира у Букурешту разишли право по европским престоницама за нове зајмове. Да би се Македонија ослободила турскога јарма, балканске државице су удвојиле своје државне дугове и безизлазно допале каматнога ропства према капиталистичкој класи.

Али нови војни кредити великих европских држава превазилазе далеко ратне трошкове на Балкану. Балкански ратови су изазвали на свима странама грозничаво спремање за рат: мирнодопско стање трупа се повећава, време војне службе продужује, врше се нове поруцбине оружја за повећани број војника, граде ратне лађе, подижу утврђења и стратегијске железнице, наручују пушке и топови. Капиталистички свет срља све даље опасним путем утакмице у повећавању милитаризма и маринизма, у оружању на суву и на води, уколико конкуренција капитала узима оштрији карактер, уколико брже расту суме капитала које су нагомиране експлоатацијом пролетаријата и које све јаче притискују на владе да им у борби са супарничком браћом оружјем осигуравају монопол пијаце за пласирање. Међународни заплети и кризе постају све чешћи, односи између великих капиталистичких држава све нервознији, јер је економска подлога буржоаскога друштва почела да се утиба и прска због све већег напона капитала, све веће несразмере између зарада радничке класе и вредности које она данас ствара, све оштријега сукоба производних снага са односима капиталистичке производње профита. Иако милиони пролетерских и сиромашних породица трпе оскудицу у најнужнијим средствима за живот, иако је све више глади и беде, капиталистички свет не зна шта ће и куда ће са капиталима које експлоатацијом пролетаријата нагомилава. У грозничавој утакмици да се капиталима нађу нове области експлоатације и прошире старе, капиталистичким државама је овладао данас фурор оружања и спремања за рат. За последњих пет година

велике европске силе су утрошиле на оружање 46 милијарди динара, од које суме пада на

Аустрију	Немачку	Италију	Русију	Француску	Енглеску
МИЛИЈАРДИ ДИНАРА					
4,5	10	3,5	12	8	8

Сваке године европске силе троше по девет милијарди динара на ратне цели. А како наоружање једне стране повлачи за собом наоружање друге, тој утакмици нема краја, а стално оружање, уместо да умањи бриге и незгоде капиталистичкога друштва, постало је и само његова највећа брига и незгода. Оно тражи огромне суме које се једним делом прибављају новим *пореским оптерећивањем народних маса*, а другим *одузимањем капитала индустрији* и привредном животу. А и један и други пут прибављања средстава за наоружање води погоршавању положаја радничке класе и широких народних маса. Оним истим средствима којима буржоазија гледа да продужи век капитализму осигуравајући му пијаце, она све јаче оптерећује радничку класу, копа све дубљи јаз између ње и себе и све више одбија народне масе од себе. Из страха од великих *спољашњих* сукоба, поглавито због неизвесности шта ће по повратку са границе наћи у својој кући, буржоазија великих европских држава је успела да у својим међусобним односима одржи за један период времена *оружани мир*, али такав мир води право у велике *унутрашње* сукобе. Политика сталнога оружања убрзаће крах капиталистичкога друштва.

Поред зараћених држава, балкански догађаји су најтеже погодили Аустро-Угарску. Она је дуго времена држала у мобилном стању један велики део своје војске и за њено снабдевање влада је скоро исцрпела новчану пијацу. Утицај тих трошкова на војску и ратне припреме био је врло неповољан по привредни живот. Општи застој у индустрији умањио је веома јако места за рад и радничку класу гурнуо у *беспослицу*, колика се само за време криза јав-

ља. На 100 радника који су тражили рада било је места за рад:

Индустрија

	грађе- винска	машина	дрво- дељска	конфек- циона	надни- чари
1912.	93,0	60,4	91,6	97,8	79,2
1913.	63,9	44,0	56,4	77,5	62,4
мање у					
1913:	29,1	16,4	35,2	20,3	16,8

Пуштани са границе, војници су вадили пасоше за Америку. *Исељавање* је узело до тада непознате размере. За једанаест месеца иселило се из Монархије:

1912. године	235.600 људи
1913. године	343.400 људи

више у 1913. години 107.800 људи

Међутим, оно пролетерско становништво које је остало на свом огњишту морало је услед беспослице и мањих зарада сужавати подмирење животних потреба у најуже границе. У Бечу је последње године заклано мање него 1912. 12.000 комада говеди и 8.000 комада свиња, а у целој Монархији утрошено је мање 382.000 метарских центи памучне робе.

Утицај ратова на привредне прилике у нас јесте велико питање које заслужује нашу највећу пажњу. На овом месту ми ћемо се ограничити на једну констатацију: да су балкански ратови оптеретили и истрошили привредне снаге балканских народа утолико јаче што су они те ратове водили и што величина ратнога терета не стоји ни у каквој сразмери са привредним онагама. Пре свега, балканске државице, да би избациле за борбу што већи број војника, напрегле су народне снаге до степена о коме се према досадашњем искуству није могло ни слутити. Цео народ је пробавио годину дана у борбама и логорима. Враћајући се са бојишта, он је затекао пусте куће, јер је оно готовине, ако је и уколико било, или покуп-

љено од државе или потрошено за одржање живота породица. Да се надокнаде једногодишња одсуствовања са рада и потпуно исцрпљење онога што је било стечено, потребно је више времена највећег напрезања и гладовања. Потрошачка моћ масе је тиме унирана, а то неминовно повлачи за собом застој у занатској и индустријској радиности у исти час када цене животним намирницама достижу ненормалну висину. *На пролетаријат и сиромашне народне масе, који су углавном и носили бреме ратовања, поглавито пада и терет ратних последица.*

Наша влада, међутим, није још увек у стању да нам пружи рачун о броју погинулих, умрлих, рањених и онеспособљених, а камоли да нам даде обавештења о општој беди која је настала у народу као последица ратног пустоша и која тражи брзе и крупне јавне мере помоћи и олакшања. Шта је са породицама изгинулих, помрлих и онеспособљених? Имају ли крова читави крајеви старих и нових области? Имају ли хлеба деца оних које су војска и држава опљачкали? Колико је радника у овим тешким зимским данима без рада, без хлеба и крова? Колико је њих гурнуто после рата у неиздржљиве услове рада, са ненормалним продужењем радног времена и мањим зарадама? Како ће опстати тај свет који на својим плећима носи привредни живот Србије, као што је својим грудима размакао државне границе, проширио област капиталистичке плачке и омогућио бржу каријеру власничким кликама? Ето посла за све оне факторе који по свом утицајном и власничком положају имају да изврше прибирање утрошених народних снага и обнављање сатрвеног живота. Одоздо, од уздизања и прихватања радника и најнижих и најсатрвенијих народних слојева треба да почне сваки рад на обнови живота у земљи. Али то не вреди за владајућу буржоазију. Она шаље комисију за комисијом за проучавање нових области у циљу капиталистичке експлоатације и порескога оптерећења, али још није одређена ниједна комисија за испитивање беде у коју су народне масе сурване.

„Борба“, књ. 7,
16. јануар 1914, стр. 54—59,

16 (29) јануар 1914.

809.

НОВ ПОЛОЖАЈ — НОВА ДУЖНОСТ

Ви сте се посветиле томе да у средини радница, које трпе много већу капиталистичку експлоатацију од самих радника, изазовете покрет за организовање и социјалистичко просвећивање. Ми знамо да су велике тешкоће које су вам се испречиле на пут, али вас оне не треба да поколебавају. Те тешкоће могу поколебати оне које на тај рад гледају као на какав спорт за којим им се отворила воља, као на подражавање људима које их вуче у организацију, на збор, у јавни живот.

Ми не видимо, истина, зашто не би била и за жене свака јавна делатност, којом се и људи занимају. Зашто општински избори да не интересују и раднице као и раднике? По чему би то питање скупоће, која опустошава наше куће, умањује наша средства за живот, убија сваку радост наше деце, могло интересовати више оца него мајку, човека него жену? Зар све јавне установе и сва политичка и привредна питања нису исто тако важна за раднице као и [за] раднике? Зар све оно што увећава или умањује срећу и задовољство у данашњем друштву није и за жене исто тако важно као и за људе, и зар оне могу а да се тиме не интересују исто тако као и људи?

Још увек има много оних који жени све то одричу, упућујући је да гледа свој посао у кући и у

породици. Колико жалоснога неразумевања код тих људи! Зар они не знају да су те дужности у кући могле бити *једина* брига жена, док је сам човек кућу осигуравао, и докле се жене ништа није тицало шта се догађа изван њене куће, или бар изван кућнога газдинства! То време пролази врло нагло! У све тежој борби за одржање куће и живота у њој, жена је принуђена да изађе из куће, да се отисне у таласе привреднога и друштвенога живота, да се појави на пијаци рада, да закуца на врата фабрике и бироа, јер без њене помоћи човекова зарада није довољна за опстанак њихов и њихове породице. То упропашћује кућу и породицу! — довикују нам противници. Жалосно неразумевање! Нису пролетерске куће остале пусте, деца остављена без матера због тога што тако сиромашне мајке хоће, већ што тако *морају*. Ко ме није жао напустити чедо своје љубави и мука по цео дуги радни дан? Ко се радује томе да своју кћер у раној младости, без искуства у животу, баци у пакао што се код нас зове фабриком. Који је то човек који би сам желео да по повратку са тешкога дневнога рада не нађе топлу собу, успремљену кућу и ватре на огњишту? Па је ипак све више људи који су код своје куће скоро без куће; све је више пролетерки чије правилно оспособљавање за живот материнске и друге дужности уништи у цвету опасни фабрички рад без заштите и најобичнијих мера у корист радника; све више је пролетерске деце која не преживе прве месеце и године само зато што им је друштво отело мајку. Па, наравно, ако наши противници хоће да знају и да осуде онога који упропашћава породицу, сатире пролетерску децу, а мајку упућује ван куће, *тај није нико други него ово њихово много хваљено друштвено уређење, у коме једни не знају шта ће са богатством, а други не могу да опстану ако се у капиталистички најам не преда и човек и жена и дете.*

Отуда потиче и наше самопоуздање да циљ коме смо се посветили мора бити постигнут. Ми не проповедамо једну нову мисао која нам се допала, и само зато што нам се допала. Ми проповедамо једну мисао

која је постала *нужна*, мисао која је *условљена* самим приликама живота у данашњем друштву, мисао којој пут остварења припрема сама капиталистичка производња. Као што је под односима те производње *морао* постати социјалдемократски покрет радника, тако се исто и из истих узрока *мора* развити и социјалдемократски покрет радница. То нису два покрета, већ *један* покрет класно свесног пролетаријата, који се под заставом социјалне демократије бори за ослобођење целе радничке класе, радника и радница, *ослобођење које за радницу значи стресање не само окова капиталистичке експлоатације већ и окова женске потчињености*. Томе покрету су све раднице дужне приступити!

Д. Туцовић

„Једнакост“, IV, св. 2,
Београд, 16. јануар 1914.

20. јануар (2. фебруар) 1914.

810.

СРБИЈА И АРБАНИЈА*

*Један прилог критици завојевачке политике српске
буржоазије*

ПРЕДГОВОР

Арбанским питањем позабавили смо се овде нешто потпуније више из практичних потреба него из теоријскога интереса. Арбанска политика наше владе завршена је поразом који нас је стао великих жртава. Још веће жртве нас чекају у будућности. Завојевачком политиком српске владе према арбанском народу створени су на западној граници Србије такви односи да се у скорој будућности мир и редовно стање тешко могу очекивати. У исто време Арбанија је том поли-

* Димитрије Туцовић интензивније се почео бавити албанским питањем још од раније. Већ у „Борби“ од 1 (14) маја 1910. објављен је његов познати чланак *Албанско питање*, у коме је подржао борбу Албанаца за стварање самосталне националне државе. Поред коришћења одговарајуће стране и домаће литературе, Туцовић се непосредно антажовао на прикупљању података о Албанцима, циљевима њихове борбе, освајачким плановима Аустро-Угарске, Италије и балканских држава према још неуједињеним албанским племенима. То се може закључити и на основу сачуване преписке, односно анализе његових радова о овом питању. Душан Цекић, који је као социјалиста деловао у Македонији, у писму Д. Туцовићу од 19. јула (1. августа) 1909, наводећи више интересантних података о племенима у северној Албанији, констатује: „Мислим да сам на твоје питање одговорио и ако

тиком гурнута у наручја две на западном Балкану најзаинтересованије велике силе, а свако учвршћивање утицаја ма које капиталистичке државе на Балканском полуострву представља озбиљну опасност по Србију и нормалан развитак свих балканских народа.

Али да се том практичном циљу одговори, морали смо се забавити приликама у Арбанији. То је било утолико потребније учинити што је, прво, наша штампа, у погубној утакмици да помогне једну рђаво упућену и рђаво извођену политику, месецима и годинама распростирала о арбанском народу тенденциозна мишљења, и што је, друго, таквим мишљењима и сама влада покушала да оправда своју завојевачку политику у Арбанији.

ти још што год треба, радо ћу ти бити на услузи.“ Током балканских ратова, албанско питање постало је до краја актуелно. То је утицало на Д. Туцовића да се за ову проблематику још више заинтересује и подвргне аргументованој критици политику српске владе према Албанцима. За време првог балканског рата Туцовић је интензивно прикупљао грађу и започео писање свога дела *Србија и Арбанија*. Већ у писму Драгиши Лапчевићу из Ресна 31. децембра 1912 (13. јануара 1913) Туцовић моли да му се што пре пошаљу две књиге о Старој Србији и Македонији: „дело Цвијићево и дело Хаџи-Васиљевића“. У писму од 14 (27) јануара 1913. Филип Филиповић, поред осталог, обавештава Д. Туцовића да су му део књига послали, а остале ће послати ускоро. З. Тодоровић у писму Д. Туцовића од 31. јануара (13. фебруара) 1913. пише: „Ни до данас не добих одговора да ли си добио послате књиге. Страхујем да нису пропале. Већ су три недеље како сам их предао на београдској пошти.“ Д. Туцовић је из Ресна 23. априла (6. маја) 1913. писао Д. Лапчевићу: „Био бих вам веома благодаран ако би[сте] ми послали 1. књ. *Насеља Цвијићевих* у којој је његова студија о антропогеографским проблемима.“ У одговору на ово писмо, Лапчевић је 29. априла (12. маја) 1913. писао: „Цвијићева *Насеља* шаљу ти се.“ Када је априла 1913. са српском војском прошао кроз део средње Албаније, Д. Туцовић је боравак у Елбасану искористио за прикупљање потребних података, које затим наводи у књизи *Србија и Арбанија* (Д. Туцовић, *Србија и Арбанија*, Београд, 1914, стр. 35, 48, 75; Д. Туцовић, *Преписка*, Титово Ужице, 1974, стр. 214, 215, 260, 263, 264, 271).

После демобилизације, августа 1913, Туцовић је, по свему судећи, наредних месеци завршио рукопис *Србија и Арбанија*, објавивши у међувремену и свој познати чланак

Више обавештења о приликама и сукобима интереса на том крају Балкана треба да послужи правилнијем схватању прилика у Арбанији и стварању бољих односа између српскога и арбанскога народа. Нарочито је више обавештења потребно пролетаријату, на коме поглавито лежи велики задатак да најодлучније устане против завојевачке политике буржоазије и власничких кругова и да на једном актуелном практичном питању покаже колико је здрав и спасоносан рад балканске социјалне демократије на пријатељству, савезу и најпунитој заједници свих балканских народа.

Ако би ова књижица послужила као прилог томе историјском задатку балканских социјалдемократских партија, наша скромна очекивања тиме би била оправдана.

Д. Т.

1. јануара 1914.
Београд

*

I. ИЗ ЖИВОТА АРБАНАСА

1. Постојбина и распрострањање

Постојбина Арбанаса је углавном један сплет горастасних планина које одвајају плодне котлине Старе Србије и Македоније од Јадранскога мора. Она се спушта на морску обалу од Скадра на северу па на

Арбанска писма у „Борби“ од 1 (14) и 16 (29) новембра 1913. Предговор књиге датиран је са 1 (14) јануар 1914, што значи да је накнадно написан. У „Радничким новинама“ од 20. јануара (2. фебруара) 1914. први пут је објављена вест о изласку књиге из штампе, па смо на основу тога извршили њено датирање. Први приказ на ову књигу објавио је Душан Поповић у „Борби“ од 16 (29) фебруара 1914. На приказ који је поводом изласка из штампе *Србије и Арбаније* објављен у „Српском књижевном гласнику“, 1 (14) априла 1914, Д. Туцовић је објавио одговор под насловом *Догма или теорија?* („Борба“, 16 (29) април 1914).

југ до грчкога насеља; али тај релативно дугачак приморски појас је не само узак већ и подбаран и маларичан. Најповољније услове за живот пружају местимично проширене плодне долине Дрима, Маће, Семене, Шкумбије и Девола. Али област планинских кланаца са омањим речним лукама и равнинама је и данас права постојбина арбанаских племена, која упорно чувају односе и навике живота давнашњег порекла.

Преко тога планинскога земљишта пролазили су некада врло важни путеви културнога света, међу којима се нарочито истичу на југу *Via Egnatia*: Драч, Елбасан, Струга, Охрид, Битољ и даље за Солун и Цариград, и на северу *Via di Zenta*, Зетски пут, који се од Скадра пробијао долином Дрима ка Призрену и даље водио у унутрашњост Балканскога полуострва. Трагови некадашњег значајнога привреднога и културнога кретања које је текло тим путевима и њиховим огранцима сачувани су до данас у већином порушеним утврђењима и још очуваним монументалним мостовима; њих је пуна Арбанија. Али путеви су данас опустели. По малим засутим стазама које су местимично тешко пролазне једва им се траг назире. А даље од њих, десно и лево, царује толика примитивност живота, као да су се утицаји некадашњег културнога кретања задржавали на првим гребенима карста кроз који су се ти путеви с муком пробијали. Зар нам пре циглих неколико година један путник по северној Арбанији не вели у својим белешкама како је пуцњима из револвера „објавио сеир на далеко што је први пут нога Европљанинова ступила на врх Кунорин и што је први пут Европљанин гледао лурјанска језера“? Као да чујемо радостан глас испитивача централне Африке!

Судбина ових области нераздвојно је скопчана са судбином Јадранскога мора. Докле је Јадранско море, као што ћемо доцније видети, било један велики канал кроз који је текао цео огромни саобраћај Запада са Истоком, јадранска обала је у привредном погледу била врло жива. Трагови тога привредно-трговинскога живота виде се у арбанским приморским

градовима као и на понеким старим рудокопима. Скретањем трговинскога саобраћаја са Средоземнога мора на Атлантски океан, о чему опширније говоримо у трећој глави, погођено је цело Балканско полуострво, па и Арбанија. У току времена луке Јадранскога мора губе стари значај за светски саобраћај са Цариградом и Истоком, услед тога и трансверзални путеви кроз Арбанију, а унутрашњи саобраћај на полуострву почиње услед многих политичких и привредних промена гравитирати све више Солуну, на југ, и средњој Европи, на север. Овамо, ка Солуну, окреће се и трговина свих вароши поред Дрима, од Корче до Пећи, у којима још живи стара трговачко-занатлијска генерација која је некада радила искључиво са Драчом, Кројом и Скадром.

Тако је природна одсеченост арбанаске постојбине појачана скоро апсолутном културно-саобраћајном искљученошћу, а Турска, иначе крута за спровођење и обезбеђење саобраћаја, само се радовала што је ова племена могла скинути с врата, остављајући их самима себи, плачци и међусобном истребљивању.

Племена су се намножавала упркос беснењу крвних освете, а у планинама и гудурама са старим начинима рада хлеба не достиже. Из те тескобе Арбанаси су тражили излаза и, као што увек у историји народних сеоба бива, они су се кретали тамо где природа пружа више средстава за живот, ка плодним котлинама Старе Србије и Македоније. На ову страну их је, усталом, водио и нов правац саобраћаја, јер су данас вароши с ове стране Дрима, снабдеване еспапима преко Скопља, Битоља и Солуна, постале пијацама чак и оних арбанаских племена која живе дубоко у Арбанији.

О том продирању Арбанаса на исток у нас се много писало, јер се јако тицало српскога насеља у северозападним областима Турске. То је и данас главно средство којим шовинистичка штампа изазива код српскога народа мржњу према „дивљим“ Арнаутима, прикривајући као гуја ноге дивљаштва која је српска војска према њима починила. Колико је само суза проливено што је историјско Косово преплавље-

но Арнаутима! Они су прошли и даље и опасали стару српску границу, у великом броју су нађени у новоослобођеним окрузима и, на жалост, из њих најурени, да утолико буде јачи арнаутски појас око границе; спуштали су се и у Македонију, јако прожели Тетовску котлину и сишли на Вардар; са северозапада су опасали Скопље.

Ми се не можемо овде упустити у питање: уколико је проређеност српскога елемента у овим крајевима непосредан резултат арнаутске навале а уколико је последица општега, утврђенога кретања српскога народа с југа на север? Насељавање Шумадије је без сваке сумње дошло расељавањем југозападних крајева. Историјски је утврђено да се српски живаљ из ових крајева повлачио у масама уз аустријске трупе, када год су ове у XVII и XVIII веку морале обустављати своја надирања на југ и повлачити се. Напослетку, одакле су Срби по Старој Војводини и ко их је и због чега превео? Када би се о свему томе и много којечему другом хтелo водити рачуна, онда *крвна освета* коју данас власничка Србија према Арбанасима проповеда и *врши* не би била ни толико оправдана колико она на коју се Balkanicus¹ и Д-р Владан² згрожавају. Ако би, уосталом, стајало да је српски елеменат просто-напросто потиснут арбанаским, зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова отњишта? Зар словенска племена нису потисла староседеоце ових земаља средствима о којима историк нема нимало лепо мишљење? И зар, напослетку, нису Турци потискивали и њих и друге покорене народе, па их, упркос томе, званична Србија сматра данас за највеће љубимце своје у новим крајевима?

¹ Под псеудонимом Balkanicus, Стојан Протић је објавио књигу *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, која је изашла у Београду 1913. године.

² Реч је о др Владану Борђевићу, чије ставове, изнете у књизи *Арнаути и велике силе*, Београд, 1913, Д. Туцовић подвргава оштрој али принципијелној критици.

Арбанаси су се распрострли на исток на рачун Словена, то је истина. Али испитивање узрока тога арбанаскога продирања још мање даје за право осветничком држању према њима. Пре свега, на који су начин Арбанаси освојили ове крајеве: *потискивањем* или *претапањем*? На ком су пољу били јачи? Наравно да они за претапање, за асимилацију туђега елемента нису имали услова, јер су културно стајали испод свих суседа, па чак и Црногораца. Проф. Цвијић³ је нашао на Косову свега 140 поарбанашених кућа! Арбанаси су се, дакле, настањивали на местима која су други силом или милом напуштали, са којих су старинци отишли или потиснути. То напуштање је, нема сумње, врло великим делом последица несноснога суседства примитивних, пљачкашких, необузданих арнаутских племена, или чак њихова груба притиска. Несигурни са имовином, необезбеђени са животом, спречени у слободи рада и располагања производом свога рада, старинци су се са својих огњишта морали уклањати.

С друге стране, честе миграције су одлика живота у Турској уопште, а не само у граничним областима према Арбанасима. А *узрок тако лако и честом сељачању лежи у беговском систему привреде*. Као год што је сточарско занимање Арбанаса основ њиховој лакој покретљивости и номадским навикама, тако исто је феудални систем својине земље био главни разлог што су се старинци толико решавали на сеобу. Они нису били везани за огњишта *својином*, најчвршћом везом за коју се у друштву зна. Према томе, испитивање овога питања мора нас довести до уверења да је мартинка „дивљих“ Арнаута у сваком погледу недовољан разлог за објашњење процеса арбанаскога овлађивања и продирања на исток, *већ да се тај процес вршио на основици економскога система који је био до данашњега дана реална подлога целокупнога живота у Турској*.

Уколико су други узроци томе припомагали, као, нпр., осећај несигурности и груба сила, они су лежа-

³ Јован Цвијић.

ли у систему владавине у Турској, у општој анархији управе и незаштићености раје. Турски режим је гледао кроз прсте када Арбанаси врше груба насиља према хришћанима, као што их је, опет, немилосрдно косио ако својим поступцима повреде власничке интересе режима. Нису Арбанаси једино племе са којим је турски режим поступао како му је када било потребно. Такви су и Курди, суседи Јермена.

Продирањем на исток арбанаски елеменат се не само јако измешао са српским насељем, већ је готово потпуно овладао у неким областима, као што су Метохија и Пећ, у којима је до пре неколико векова било политичко и црквено средиште српскога народа под Турцима. Најлепши споменици српске средњовековне културе налазе се данас у средини скоро искључиво арбанскога народа. А та мешавина живих људи и старих споменика, која је при ограничењу Арбаније према Србији дала толико посла Лондонској конференцији,⁴ постала је укрштањем два правца културнога и народнога кретања: први, старији, за време трговинских веза средњовековне орпске државе са Јадранским морем, изазивао је продирање српскога народа ка приморју, и мртви споменици тога продирања налазе се по целој северној Арбанији; други, новији, настао је као последица повлачења српскога народа североисточно, дубље у унутрашњост и ближе северној граници. Стопу у стопу за тим повлачењем наступао је арбанаски елеменат.

У првом периоду побеђивала је политичка и културна надмоћност српскога народа, у другом периоду побеђивала је културна заосталост и осамљеност арбанскога народа у којој је племенска организација била сачувала пуну снагу. Турска не само да није ништа учинила да Арбанасе из осамљености изведе и културним мерама покуша увести у заједнички живот, већ је у суштини свога система владавине носила све услове за конзервирање арбанаске примитив-

⁴ Паралелно са преговорима балканских савезника о примирју и миру са Турском, у Лондону је 4. децембра 1912. одржана Конференција амбасадора великих сила, која је, између осталог, одлучила да се образује аутономна Албанија.

ности, као што је кочила развитак у сваком другом погледу. То је сада, када нема више турскога режима, потребно утолико јаче нагласити што су власнички кругови балканских државица, као наследници турске власти, већ пошли путем не научнога принципа: *да се са променом установа и услова живота мењају и људи*, већ путем варварскога начела, којим се чак ни Турска није у толиким размерама служила: *да су грабови и вешала већи учитељ од нових установа*.

2. Племенска организација и крвна освета

Продирање Арбанаса на исток је од великога историјскога значаја. Оно је одлучило судбину српскога народа у целој области на јужној граници пређашње Србије. Оно је створило онај познати арнаутски појас који је, врло вероватно, могао бити један од узрока што наша народна револуција 1804. није отишла даље на југ, али који је, у сваком случају, спречавао доцније утицање живота слободне Србије на потиштене словенске масе у Турској.

Али то арбанаско продирање на исток упућује нас да посумњамо у чврстину племенске организације друштвенога живота код њих. Наиме, оно је посредан доказ да се племенска организација код Арбанаса *изживљава* и да не држи више своје чланове сигурно у руци, *јер она није више у стању да задовољи њихове животне потребе*.

У северној Арбанији друштвени живот Арбанаса врши се још увек у границама племена, којих по фратеру Михачевићу има двадесет и седам.⁵ Истина, кретањем и исељавањем становништва ових брда племена су често пута *територијално растурена*, али *крвно сродство* се и после тога осећа. Краснића има, нпр., у призренској околини, на Косову, у Острозубу, у Ђаковичкој нахији, пећкој и беранској, у Малеси-

⁵ Вид.: Фран. Ловро Михачевић, *По Албанији, Дојмови с пута*, стр. 21—24. — Прим. аутора.

јама итд.⁶ Мада се Краснићи у свима тим крајевима држе свога племенскога имена и сродства, мада се сви ти растурени делови једнога племена сматрају као *једноплеменици* или арнаутски *кушерини*, сасвим је природно што удаљавање ових људи са њихове првобитне племенске базе слаби њихову племенску приврженост, постепено гаси племенске традиције и старе навике живота. Ако ти досељеници дођу у крајеве у којима су јаки други културни утицаји или у којима влада државни закон, као што је то Вардарска долина, код њих врло брзо племенско сродство, племенске навике живота, крвна освета итд. уступају места општем закону и новом начину живота. Када странац путује кроз те крајеве, тешко ће по начину рада, обрађености земље и вођењу газдинства моћи приметити да има какве разлике између ових арнаутских досељеника и словенских старинаца.

Код племена која су остала на својем племенском огњишту, било цела или главном масом, племенска организација представља још увек једну живу друштвену силу. Код извесних племена наћи ће се још и данас племенске старешине који уз припомоћ неколико старијих и виђенијих људи руководе општим пословима племена. Још увек постоји племенска организација судске власти, било у виду *плећније* (старост), скупа дванаесторице који се бирају од случаја до случаја за решење крупнијих спорова, било у виду *судова добрих људи* или нарочитих *изабраних судија*. За избор ових племенских функционера као и за друге племенске послове служе *народни скупови*, чије су одлуке апсолутно обавезне. Али као најкарактеристичнија манифестација племенскога живота код Арбанаса постоји још увек *крвна освета*, од које је, као што Енгелс лепо вели, наша смртна казна само цивилизована форма. „За своју безбедност појединац се ослањао на заштиту племена, и то је могао чинити; ко њему какво зло учини, чини га целом племену. Из тога, из крвних веза племена поникла је обавеза

⁶ Вид.: *О Арнаутима*. Писмо од М. Ч., „Борба“, год. 1912, бр. 15. — Прим. аутора.

крвне освете, која је код Ирокеза била безусловно призната. Ако члан туђега племена убије једноплеменика, цело племе убијенога било је обавезано на крвну освету. Најпре се покуша измирење; племе убице држи веће и чини племену убијенога предлоге за измирење, обично нудећи изјаве сажаљења и велике поклоне. Ако се они приме, ствар је тиме свршена. У обрнутом случају, повређено племе наименује једнога или више осветника који су обавезни да убицу гоне и убију.⁷

Ма како се мислило о садашњем ауторитету ових племенских установа према члановима племена и о садашњој свежини старих племенских традиција, несумњиво је да се племена још и данас јављају једна према другима као извесна самостална политичка тела. Многи природни и друштвени узроци, карактер земљишта, насељавање, оскудица у земљи, сеоба итд. утицали су да се ове заједнице крвнога сродства најразличније комбинују са регионалним заједницама које везују многи важни локални интереси, заједницама људи различних племена настањених у једној

⁷ Вид.: Friedrich Engels, *Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, S. 78.

О крвној освети код Арбанаса *Михачевић вели*: „Крвна се освета не смије заборавити, она се мора, хтио не хтио, осветити... Убојица, да се бар за неко вријеме очува од крвне освете, мора оставити своју кућу и селити у друго село. Али робаци убијенога имају право убити не само баш убојицу, него и ма кога мушкарца из његове куће и из његове својте, а и поред тога увијек остаје дужност убити убојицу. Па будући освета освету изазива, то се догађа, да се гомила крв на крв, те се убијају, да читаве породице остају без мушке главе и тако утрну. Освета траје до пет, десет, двадесет, па где и више од педесет година.“ Крвна освета се избегава плаћањем или праштањем. Састану се представници једне и друге стране, дванаест или више, у кући убице на збор, на коме догађај расправљају. Ако се споразум постигне, уводе убоицу везаних очију и руку, па звону увређенога да му опрости и у знак тога одреши очи и руке. Други начин измирења је овакав. Убица оде у пратњи два-три пријатеља кући увређенога и везаних руку пада пред њим на колена и моли за опроштај. У знак праштања, увређени му одреши руке и води га у кућу на част (*По Албанији*, стр. 103—105). — Прим. аутора.

области, као што су то барјаци и крене. Али преко свих тих веза и интереса још увек важи: *што је иза оквира племена, туђе је*. У тим племенским оквири-ма Арбанаси налазе најсигурније заштите, јер се још увек цело племе залаже за свакога једноплеменика.

Али иако племена у северној Арбанији представљају једна према другима засебне „државе“ које чувају своје границе као светињу, иако крвна освета још увек ради, ипак се мора признати да је *економска подлога племенског живота и код Арбанаса одавна ишчезла*. Пре свега, земља више није заједничка племенска својина. Извршена је деоба земље, али та деоба још није отишла до краја. Као заједничка својина су још само шуме, и то не увек, испаше, воде итд.; сва остала зиратна земља својина је *задруга*, које су у северној Арбанији веома развијене. Као тип једне такве задруге изнео нам је Марко Миљанов⁸ „недијељену фамилију“ Јака Матина из Миридата, која „има околу стотине чељаци, међу којима је околу шездесет војника под оружјем“. Пет, десет, петнаест и двадесет одраслих људи у кући су врло честа, управо редовна појава код Арбанаса.

Без обзира на величину ових задруга, са деобом земље племенска организација је изгубила основ унутрашњег јединства и хармоније. Поједине породице су биле у могућности да на рачун других захвате већи и бољи део племенске земље. А како је — што је за распадање племенских организација нарочито важно — новчана привреда свуда више или мање процрла, јаче и богатије задруге су могле своје богатство увећавати прикупљивањем земље, плачком, отмицом, трговином и свима другим средствима којима новчана привреда и производња еспапа отвара широм врата.

Као што је преласком земље из племенске својине у задружну и развитком новчане привреде раздружана истинска подлога унутрашњег племенског јединства, тако је и оскудица у земљи и стешњеност

⁸ Вид.: *Живот и обичаји Арбанаса*, стр. 47. — Прим. аутора.

у североарбанским кршевима натоварила племена на леђа сталну борбу око земље и племенских атара. У цвету свога развитка племенска организација претпоставља врло неразвијену производњу и врло ретку насељеност у пространој области. Докле племе има на располагању довољно незаузете земље која се са намножавањем чланова просто заузима и увлачи у обраду, дотле су свађе и борбе око земље излишне, дотле оскудица у земљи не увлачи племе у сталне сукобе са суседним племенима, дотле и приватна заједничка својина земље није по јединство племенске организације тако опасна. И у том погледу је племенска организација код Арбанаса изгубила реалну подлогу.

Како се то може објаснити? Племенска организација [је] изгубила економску подлогу, па ипак се одржава. Како је то могуће?

Такве појаве за историју људскога друштва нису ништа необично. Организација људскога друштва, облици заједничкога живота управо и иду за економским променама, као последица истих, никако обрнуто. А како ће се и којом брзином вршити процес прилагођавања облика друштвенога живота облицима рада и производње, то сад зависи од многих друштвених историјских фактора.

У том погледу за арбанаска племена је веома карактеристично: прво, што је садашња њихова постојбина искључиво кршевита, планинска, бесплодна област северне Арбаније; друго, што је та област по природној одсечености и саобраћајној искључености можда најизолованија стопа земље у Европи. Ето, на тој стопи земље племена су се сачувала и намножавањем узајамно стешњавала, осећајући тешку оскудицу у земљи утолико јаче што су најбољи делови земљишта у границама племена приграбили појединци, истакнути прваци, понеки бег и богате задруге. Међутим, околина ове кршевите постојбине и према приморју и са југа и од плодних поља Македоније и Старе Србије на истоку *била је заузета великим чифлукима*, чије границе су чували свим својим ауторитетом моћни бегови и државне власти. У границама

племена, дакле, појединци нису више имали обезбеђену егзистенцију као некада, а сваки њихов покушај да нађу опстанка ширењем племенскога атара доводио их је у општар сукоб са суседним племенима и државним властима. Једини резултат свакога таквога покушаја био је повећање броја свађа и непријатеља.

У тој тескоби, као у каквој крлетки, настао је нов живот у племенима и између њих. Пре свега, апсолутно неповерење према свакоме. Сви путници по Арбанији саопштавају са колико суревњивости ови горштаци бде над интегритетом свога атара и са колико неповерења и сумње предусрећу свакога странца, бојећи се да није дошао да узме нешто од њихових брда! Борба око граница и испаша почела је да бесни. Са целим суседством у крвној освети. Затворени са свим страна, пљачка је била још једини спас ових горштака. *И пљачка је постала њиховим главним извором живота*, а редовно занимање заседе, уцене путника и трговаца, отмица стоке, праћени убиствима и убиствима за убиства, добро организовани пљачкашки походи према приморју или у плодне крајеве на истоку. Све нас то подсећа на оно стање у коме су се налазила грчка племена у доба пропадања племенске организације и за које Енгелс вели: „Стари рат племена против племена, већ извргнут у систематску хајдучију на суву и на мору за освајање стоке, робља и блага; укратко, богатство се цени и поштује као највеће добро, а стара племенска организација се злоупотребљава за оправдање насилне отмице богатстава.“

Чиме се сада племенска организација одржава? Откако је преовладала приватна својина земље са производњом еспапа, чланови племена су упућени да гледају своје добро само у свом приватном газдинству, заједнички племенски интерес је сужен, унутрашње племенско јединство разорено. *Од тога тренутка племена се јављају као целине само према туђим племенима и према суседству, са којима су у сталном непријатељству и борби.* Племенска организација се не држи више на унутрашњем племенском

јединству, већ на сталној опасности споља и непрекидној затегнутости односа и борби на свима странама, борби која је заиста борба на живот и смрт.

Али иза ове племенске заједнице и садашње крвне освете крију се сасвим други услови живота. Ако је у цвету племенскога живота племенска заједница пружала свима члановима обезбеђен и једнак живот, данас је сваки члан заједнице уживао онолико сигурности и угодности у животу уколико је био већи сопственик. Ако је раније борба са туђим племенима била у подједнаком интересу свих чланова, данас је она поглавито у интересу оних чији је опстанак у племену осигуран, који имају стада за испаше и земље за обраду. Ако је та борба раније вођена за заштиту и неповредност племенскога земљишта, данас се поглавито води због недостатка земљишта. Ако је крвна освета раније била *средство* да се заштити заједнички племенски интерес, данас се она јавља као *последица* непрестаног међусобнога трења које истиче из стешњености и немања услова за живот, као последица немања заједничкога племенскога интереса, као последица два велика зла: анархије и беде. Народна песма вели: „Траву ију, па се с нама бију.“ Отуда је крвна освета умногом престала бити општа јавна *племенска* ствар и узела на себе најопаснију *анархистичку* форму борбе свакога против свакога. Има људи који због дутовања крви пробаве век на својој кули, начичканој пушкарницама, као што има породица у којима се одрасла мушка глава апсолутно не држи.

Том бедном стању ових горштака Турска је — чувала стражу! Да би плодне крајеве приморја и истока заштитила од њихове пљачке, она је на излазима из кланаца постављала војничке посаде, спречавала сваки пролаз и затварала им приступ на пазаре. Укупна слика је сада оваква: *сваки појединац заробљен у својој кули крвном осветом, свако племе заробљено непријатељством суседних племена, а сва укупно, цела северна Арбанија, једна пространа тамница на чијим капијама стражаре турски војници.*

3. Економске прилике

Арбанаси су чисто земљораднички народ, са сточарством као далеко претежнијом граном занимања. Средства за живот они добијају обрадом земље, а поглавито гајењем стоке.

Како у погледу производности, тако у погледу савршенства оруђа и начина рада постоји велика разлика између заробљених североарбанаских племена и плодних крајева које су Арбанаси колонизирали или оних на југу, у приморју и око река Дрима, Семене, Девола, Шкумбије и Маће у њиховом доњем току. Та граница се управо поклапа са границом чифлучкога система. Чифлуци су притисли све оне крајеве који имају довољно природних услова за рентабилан пољопривредни рад; они се простиру до самих излаза североарбанских клисура и кланаца, а преко тих граница су врло ретки, и што их има, обично су својина племенских династа, богатих људи или католичких црква и митрополија.

Под стегамa племенских традиција и под несносним теретом племенскога рата и крвне освете, пољопривредни рад се поглавито држао старих обикнутих облика и начина који стоје на степену највеће примитивности. На путу кроз Арбанију гледао сам врло често дрвену ралицу која по самој површини прља, а могу се проћи читави крајеви а да се не види другога усева осим кукуруза. О значају промене усева овде се, изгледа, ништа не зна. Ако их запитамо зашто се не сеју друга жита осим кукуруза и могу ли она да успевају, одговарају вам како је тако тај свет научио!

Главна богатство ових људи било је некада у стоци. Стока је врло рђаве расе. Козе су, изгледа, најраспрострањенија домаћа животиња ових горштака. А мало, чулаво, жуто, дивље говече, које смо виђали у чопорима по арбанским брдима, као да је први потомак старога изумрлога тура, родоначелника нашега домаћег говечета! Али са дељењем земље, продирањем новчане привреде и општом несигурношћу стоке је сваким даном све мање. Стока је постала главни

предмет трговине; са њом се Арбанас јавља на тргу; продајом стоке долази до новца који му је потребан за куповину жита, за плаћање интереса и крвнине. А како североарбански кршеви не могу да пруже ни приближно довољну количину жита за исхрану, новац је постао неминовно потребан за само одржање живота, и ови горштаци су се поглавито стоком и пљачком бранили од умирања од глади.

Поред јавне несигурности и општега осиромашавања, главни удар сточарству задало је затварање излаза на приморје и у равније и топлије пределе. Притиснувши све добро земљиште, беговски систем је оставио овим горштакима да се од племена до племена кољу око сваке гудуре, сваке планине, свакога крша, па макар он не вредео ни сто гроша. Он им је све више затварао излазе и стоци. А како се сточно богатство ових крајева, богатих у пашама али сиромашних у ливадама, заснивало на томе што се стока преко зиме сјави с планине у приморје и топлије пределе, као што то раде и Куцовласи са Пиндоса и по Македонији, *то је политичко и привредно хапшење ових племена у њиховим кршевима и планинама упропастило сточарство као главни извор материјалнога живота.*

Велика насušна потреба за новцем, с једне, и пресушивање извора да се до новца дође, с друге стране, учинили су да се развије беспримерно страхан *зеленашки систем*. По белешкама многих путника, лихва се креће између 40 и 60 одсто. Вароши су постале центри те трговине новцем; оне су задужиле и великим интересима поробиле околину тако да ови убоги ђаволи стално носе своје плодове рада у вароши, а из њих се враћају празних шака.

Каква се беда у тим „гнездима слободе“ зацарила, насликао је врло живо њихов најбољи познавалац Марко Миљанов. О животу Куча, црногорска племена које је у најтежњем сродству са арбанаским племенима и апсолутно на истом ступњу културе и у истим приликама, Марко Миљанов пише:

„Што су имали своје земље и кућа по Нахији и по Зети, све Турци присвојише. Пазаре им затворише.

Свако око Куча зарати ш њима, једнако ко клања или се крсти. Тако и они никога око себе нијесу штедјели: били су, плењивали, грабили, палили свакога а њи' свако. Свака их је оскудица стјешњавала.“

„Тако кад им највећа мука од глади дође у зиму, кад нема никакве зелене траве да се њоме помогну, бројили су кочање купуса у зграде (градине) да виде могу ли ш њиме дочекат' прољеће, па који не може с купусом, он копа коријење од разније трава (гомулице, каћуна, висибаве) или скида кору кунову итд. Од кила од козалца и куновије кора највише су правили леб. Букова кора није ваљала, но су испод ње стругали и јели *мазгу*.“⁹

Сасвим је разумљиво што остали свет гладни Кучи нису остављали да на миру ужива своја добра. Кучи су просто зависили од пљачке и зато су мрзели мир и редовно стање у којима тај извор живота пресане. Миљанов вели о том;

„Притијешњени мукама од глади, Кучи су жељели боја, па и кад не би ко њи' задијева, они би зађевицу тражили, теке да пљачкају... Но колико су гођ они зли били свакоме, толико је и њима сватко и тако су и' стијеснили, да су им и планину непријатељи притисли, да није нису имали од своје планине, но су љетовали у Жијево и Лабедницу, ће су људи заборавили своју муку, гледајући како се животиња мучи од глади и жећи“ (стр. 109).

Тој беди ових племена одговара ужасна неразвијеност њихових културних потреба, уопште низак ниво живота. Живећи међу Арбанасима, Марко Миљанов је био изненађен не толико бедом у којој тај народ живи колико лакоћом са којом он ту беду подноси. И како поносити војвода, можда последњи представник средњовековних ритера, није могао да прозре да се беда живота не оцртава на души и држању ових људи само због неразвијености њихових потреба, он је, ускићен том појавом, назвао такво држање „јучначком сиромаштином“. Сретеш ли неко бедно чо-

⁹ Вид.: Војвода Марко Миљанов, *Племя Кучи у народној причи и пјесми*, стр. 105. и 106. — Прим. аутора.

банче, „нешто између чељадета и ђавола“, прича Миљанов, мораш се дивити „како се он сам себе допада да се с царем не би промијенио, ни му се с пута укло- нио да га срене“.¹⁰

И држава која поће да од ових *својих* сужња купи харач није могла ни очекивати други одговор него што га је редовно добијала. Жене су говориле својим мужевима: „Гините, *не подарачите се*, или дајте пушке нама женама, пусте ви остале!“ А када су младотурци научили да средствима без избора савију врат ових горштака у јарам пореских и војних намета, онда је у околини Баковице за време арнаутскога покрета 1908. певана у народу песма:

Будите милостивни, невоља је веља,
Ублажите арбанашки несрећи удес!
Најбогатији има само комадић земље,
Четири овце, четири козе држи најбогатији.
Из стене се мало хране добија,
Седам кућа служи једно живинче.
По вејавици и снегу носи без одмора
Го и наг човек свој товар;
Пушку уза се, само соли с хлебом,
Увек му прети смртна опасност!

(Штајнмец)

У осталим крајевима Арбаније економске прилике, као што смо већ истакли, знатно су друкчије. У тим крајевима Арбанаси не уживају у шумској слободи и не носе поносито пушку као горштак из северне Арбаније, али и не трпе перманентну глад. Као чифчије на беговским добрима они имају редован посао, а додиром са суседним словенским становништвом научили су се *печалбарству*. Врло велики број Арбанаса ради грубе послове, обично носачке и тестерашке, по варошима балканских држава, а из неких крајева, као што је то околина Призрена, у масама почињу одлазити у Америку. Све је то учинило да се између Арбанаса у тим крајевима и њихових словен-

¹⁰ Вид.: Вој. Марко Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, стр. 15. — Прим. аутора.

ских и других суседа често пута не примећава никаква разлика ни у погледу начина обраде земље, као ни у погледу културности живота.

Али у економском погледу ти се крајеви разликују од северне Арбаније поглавито по беговском систему. Тај првородни грех Турске, чини ми се, најстрашније је погодио баш Арбанију. На путу кроз средњу Арбанију видите, на једној страни, куће припете уз саму стену као ластина гнезда и људе где живе у кршу и врлети у којој ће се коза отиснути, на другој страни, у плодној долини Семене, Девола и Шкумбије читаве равнице притискао трњак кроз који је теже проћи него кроз непријатељски стрељачки строј и у коме дивља свиња и звериње царују. Насеља врло ретка. Ретко посејана села су обично оличена у десетак-петнаест бедних чифчијских кућа, које су права супротност поноситим каменим кулама суверених крајева. Када сам у селу Чираги, измeђу Девола и Шкумбије, ушао да разгледам где тај свет живи, нашао сам се у правим слепомишним рупама: зидови од трња а планина над селом; никаква прозора; усред дана сам морао запалити свећу да видим где сам; о каквом намештају и реду не може бити ни речи. Према овим рупама чифчијске куће Македоније, у којима се, иначе, огледа сва тежина и несносност беговскога система, представљају праве палате. А изгледу кућа потпуно одговара и изглед људи који у њима станују. По својој физичкој онакажености и тупом, блесавом изразу лица они су права супротност према северним горштацима поносита стаса и оштрих црта. У целој Македонији нисам нигде добио тако страшну слику до кога степена беговски систем може да упропасти своје робље.

По свему изгледа да су ови крајеви елдорадо беговске експлоатације. Више феудала има на десетине села, а највећи феудални сопственик на свету, Абдул Хамид, имао је баш у овом крају преко стотине својих села. Границе својих феудалнихседа они су размицали како су хтели, јер нису наилазили ни на какав отпор, а потребну радну снагу добијали су из планина са којих су горштакци бежали од крвне осве-

те или глади. Што без икаквих мелиорација може да се обрађује, они су дали у обраду, а по пространим равницама под трњем пасу им стада, иако би се уз мале, врло мале напоре могле претворити у праве житнице. Верна слика пустошнога дејства беговскога феудализма.

4. Карактер народа и духовни живот¹¹

Арбанаси су, без сумње, једини народ у Европи код кога још живи племенска организација, тај после породице први облик људске заједнице уопште. Ко ствари историјски посматра, довољно је само то па да за њега не буде више никакве сумње да овде имамо посла са народом који од свих народа на Балкану стоји на најнижем ступњу развитка и кога од осталог културнога света раздвајају читави векови најбржега напретка и великих друштвених преображаја.

Али примитиван живот и низак ступањ развитка није мерило *способности* за културан живот и развитак уопште, као што се то у политичкој књижевности империјалистичке буржоазије радо узима. Јер, ако су неки народи, *благодарећи повољним историјским приликама*, чинили брже напретке од других, ако иду на челу људске цивилизације докле други остају у примитивном стању, то не даје право браниоцима завојевачке капиталистичке политике да те заостале, слабе, безотпорне народе сматрају за слабију, неспособнију, нижу, *инфериорну расу*, да им одричу сваку културну способност и да их оглашују за вечитога малолетника коме је потребно њихово „културно“ туторство. Та изобличена реакционарна одбрана капиталистичке завојевачке политике губи из вида да су кроз облик племенске друштвене заједнице и примитивна стања прошли сви културни народи. Али то нарочито не би смели губити из вида

¹¹ Део књиге под овим поднасловом објављен је у „Слободи“, Нови Сад, бр. 10, стр. 11 и 12, 6, 13. и 15. март 1914, уз напомену редакције којом се читаоцима топло препоручује дело Д. Туцовића.

представници завојевачке буржоазије балканских народа, који још нису скинули са себе врло видне трагове недавне племенске организације. Да црногорска племена нису много одмакла арнаутским, то је видео и лепо изнео најбољи познавалац једних и других, Марко Миљанов, саветујући сваком Србину: „Нека знаш да није мука с Арбанасима, ка што се тебе чини, да си ти далеко од њега и он од тебе.“

Па ипак, Balkanicus и Д-р Владан написали су по једну читаву књигу са очитом жељом да сможе овај бедни арбански народ и да докажу његову неспособност за културан и националан живот.¹² Појава тих дела заслужује већу пажњу него сама дела. У капиталистичким државама та књижевност је стара колико и завојевачка капиталистичка политика. Када су интереси капиталистичких класа налагали да европске државе отпочну политику колонијалнога заробљавања, књижевну пијану је отпочела да плави књижевност а la списе Balkanicus-а и Д-р Владана. У Аустро-Угарској је та књижевност нарасла после окупације Босне и Херцеговине и испуњена је оном истом аргументацијом коју су у нас почели уносити Balkanicus и Д-р Владан. Та аргументација је, истина, дрско плување у лице закону *развитка*, у чију је моћ буржоаска наука безусловно веровала и на коме је засновала сву своју борбу са племством и црквом, али зар завојевачка колонијална политика капиталистичке буржоазије није исто тако безобзирно бацање под ноге свих националних идеала о независности, ослобођењу и уједињењу? Појава тих списа чини еру у нашој књижевности, као што поход српске војске на Арбанију чини еру у политици Србије.

Са лица српскога народа буржоазија почиње свлачити вео једне потиштене нације која се једино узда у моћ националнога *развијања*. Гледиште Balkanicus-а и Д-р Владана одговара преживелом и давно обореном кастинском духу, у коме је племство и свештенство некада бранило своје привилегије доказујући да

¹² Balkanicus, *Арбански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, стр. 111; Д-р Владан Борђевић, *Арнаути и Велике силе*, стр. 188. — Прим. аутора.

је оно позвано да управља судбином народа зато што је од њега духовно развијеније. У борби против привилегија, буржоазија је некада знала на то одговорити: да су племство и свештенство духовно развијенији не зато што су природно обдаренији или богом изабрани, већ зато што су имали боље прилике за умни рад, и да те прилике треба пружити и осталом народу па да се духовно развије. Данас она, буржоазија, одриче пролетаријату једнака политичка права на основу истих, давно одбачених, „теорија“ које је некада племство примењивало према њој и против којих је она дала своје најјаче људе.

Када је буржоазија таква према својој „браћи“, својим сународницима радничке класе и пролетаризованих народних маса, шта се друго од њених представника може очекивати када говоре о Арбанасима? У циљу да докажу да тај народ као раса нема смисла за културан и самосталан живот, они све оно што у примитивности тога народа постоји представљају *не као израз историјскога ступња на коме се он налази* и кроз који су сви други народи прошли, *већ као израз његове расинске неподобности за културан развитак уопште*. Најповршнији историјски поглед на развитак човечанства показује да је крвна освета један облик јавне казне, да је као таква владала код свих народа на ступњу племенскога живота и чак се одржавала прилично дуго после тога, па ипак се она употребљава против Арбанаса као доказ неке уробене крволочности тих племена. Кад то против њих истиче Д-р Владан, називајући их „репатим људима“, зар неки Арбанас не би имао права да га подсети како је доскора Далматинка чувала крваво рубље свога мужа и показујући га сину на крилу заклањала га на крвну освету?

У истој намери Balkanicus прелистава све могуће конверзационе лексиконе, да би нашао што ружнију оцену карактера Арбанаса. Разни писци и путници представљају нам Арбанаса час као човека који гине за своју реч, час као човека који убија другог из пушке коју од њега узме да разгледа. Из живота Шалаана, једнога нетакнутога горштачкога племена, Ми-

љанов нам саопштава ова два карактеристична случаја. Једнога Шаљанина, поведена на губилиште, везир заустави у тренутку када је искежени Циганин са замахнутим јатаганом стајао иза њега, и запита га: „Казуј јуначки, јеси ли ти био кад на оваку мuku?“ Арбанас рече: „Два пут су ми пријатељи дошли у кућу, кад нијесам љеба има да и' дам, но су ми без вечере коначили; то је обоје било теже за мене од данашњега, јер ће ово данашње прој, а оно неће никад.“¹³ Једном другом приликом скадарски везир је тражио од свога слуге, опет Шаљанина, да му изда своје земљаке. Како друкчије није успео, стави га на мукe и доведе му мајку не би ли се сажалила и сина саветовала да учини везиру по вољи. Мајка ће рећи: „Кољо! Кољо! чува' памет и част! Не жали двије ужице крви што ће ти везир просут!“¹⁴ На другој страни, познати аустријски конзул Прохаска црта Арбанаса на основу личних доживљаја у Љуми као највероломнији народ.

Нашавши се пред тако противуречним мишљењем, Balkanicus-у није било тешко да се одлучи, јер се управо био *унапред* одлучио. Бирајући између Марка Миљанова и Прохаске, он је изабрао Прохаску. Он није уочио да су та противуречна мишљења о карактеру Арбанаса баш доказ да се *њихов друштвени живот налази у прелазној фази*: племена губе свој стари моћни утицај а нови односи још нису исформирани. Ово марксистичко посматрање ствари Balkanicus-у није непознато; на основу њега, он је понекад хтео и нама да прочита понеку лекцију. Али то гледиште није никако згодно за оправдање реакционарне политике буржоазије, а у овом случају специјално, издало би тајну о релативној *историјској* вредности карактерних особина ових племена и зависности тих особина од ступња друштвенога живота.

Крећући се у уском кругу племена, Арбанаси су из те уске средине добили оне карактерне особине које се код њих највише истичу: беса, побратимство,

¹³ Вид.: Марко Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, стр. 10. — Прим. аутора.

¹⁴ Исто дело, стр. 32. — Прим. аутора.

гостопримство, поноситост, честољубље. Нешто слично томе нашао је и Морган код америчких племена Индијанаца, истичући да код њих „свако признаје несаломљиви осећај независности и лично достојанство у држању“. Као и код Индијанаца, и код Арбанаса су карактерне особине чедо простоте односа племенскога живота. Од свих испитивача знамо да ови људи живе задовољно са минимумом материјалне и духовне културе, а пошто су мерила о животу исто тако скромна као што је уска цела њихова средина, то свако бедно чобанче може бити опевано као херој, дика и понос племена и уздигнуто народним предањем на највиши степен части и славе. Уколико је друштвена средина неразвијенија, утолико се јаче види свака личност, она стоји изнад целине, прати се сваки њен покрет, види се свако њено дело и памти се ако је ко добра госта добро дочекао, пријатеља осветио или певајући сачекао да му турски јатаган скине главу с рамена. А као што га народно предање диже у небеса за све оно што му се свида, тако га исто строго и неумитно обара ако не поступи по уобичајеном очекивању. Под том стегом држи се заједница.

Али као што су из племенске заједнице поникле, те карактерне особине се са племенском заједницом и губе. Са продирањем новчане привреде, развитком производње еспапа и грабежи око земље, племе губи стари силни утицај на делање и мишљење свакога појединца, и место простих моралних врлина почињу заузимати нови морални појмови. Фридрих Енгелс лепо вели: „Моћ ових првобитних заједница морала је бити срушена — она је срушена. Али она је срушена утицајима који нам се унапред показују као деградација, као пад у грех са просте моралне висине старога родовскога друштва. Ново, цивилизовано, класно друштво освећено је најнижим инстинктима: простом похлепношћу, жудњом за уживањем, прљавом сујетом, саможивом отмицом опште својине; не-класно друштво је поткопано и оборено најгорим

средствима: крађом, насиљем, преваром, издајом.“¹⁵ До кога је где степена стара друштвена организација потиснута новом, до тога је степена извршен тај „пад у грех“, до тога су степена ишчезле просте врлине племенскога морала. А како је тај развитак у разним крајевима Арбаније дошао до различних тачака, отуда су и мишљења путника и познавалаца о карактерним особинама Арбанаса врло различна. Та разлика је, дакле, последица промена које трпи морал са распадањем племенске организације. Могу, према томе, имати право и они који су видели једно, као и они који су видели друго; могу имати право и Марко Миљанов и Прохаска. Али немају права ни они који на основу тих запажања цртају Арбанасе као особито симпатичну расу, као ни они који јој на основу тога споре право да буде у заједници културнога света.

Како морални појмови и личне врлине, тако и цео духовни живот Арбанаса носи отисак племенске организације и уских граница жупе. Balkaniscus је обратио пажњу и на народну поезију. Свака народна поезија се креће у границама народнога искуства, а народно искуство Арбанаса, као и свих других племена, ограничено је уским видокругом племенскога живота; кроз њу говоре осећања, жеље и тежње људи чији се духовни живот не може да уздигне изнад средине у којој се они крећу. За потврду тога ми немамо никакве збирке арбанаских народних песама, али имамо збирку песама племена Кучи које потврђују још нешто више, наиме да друкчији карактер нема ни поезија црногорских племена. Сакупили се, на пример, Кучи у једној механи и, као сви јунаци, пију вино и чине договор за своје велико дело! Један ће рећи:

¹⁵ Вид.: Fr. Engels, *Ursprung der Familie*, стр. 92. Марко Миљанов наводи за црногорско племе Куча овај карактеристичан случај. Када је једном приликом скадарски везир послао паре за поткупљење Куча, неко упита некога Ола Пранова: „Оћеш ли, стрико Оле, издат’ Дрекаловиће?“ — „Не, тако ми душе.“ „Ада оћеш ли да ти дадем пуљу (пара)?“ — „Оћу, тако ми душе.“ — Прим. аутора.

„Знаш, Иване, није давно било,
Кад нам на Ком Клименти удрише,
Посјекоше Радонића Грба,
И бијеле овце плијенише,
Нијесмо и' пушком осветили...“

Иван се решава на освету, налази два сестрића,
два Мемедчевића, па им вели:

„А Бога ви, два млада сестрића,
Јесте ли ми, дјецо, удили
Клименачке овце и пастире,
Како ћемо њима ударити.“

На то сестрићи одговарају:

„Бијеле смо удили овце,
Би се могло њима ударити,
Но је страшно у Цијевну поћи,
А камо ли изагнати овце.“

Нека нико не мисли да је то садржај само једне песме; не, кроз *целу* ту збирку најрадије се пева о подвизима при отмици оваца! А то само показује да су та племена преживела векове у међусобној борби око сваке планине, сваке гудуре, свакога брва. Да ли ће Balkanicus на основу тога одрећи и црногорским племенима способност да живе у самосталној држави? Насупрот томе, наша народна поезија нема ничега заједничкога са тим духовним производима доживотних овчара, јер је она производ народа чији живот није био ограничен племенском искљученошћу ни испуњен пљачкашком борбом за опстанак, а затим што је она поникла на широкој историјској подлози коју даје успомена на некадашњи моћан државни живот.

Свака умотворина Арбанаса имала је да се бори са уским племенским и локалним границама. Преко тих граница њој је било тешко преносити се, јер између појединих племена и жупа није било културне узајамности. Али и ту Balkanicus води ствар ad ab-

surdum када тврди да Арбанаси немају појма о њиховој највиднијој историјској личности, Скендер-бегу, да су га заборавили и да о њему немају ниједну песму. Ја за тим песмама нисам нарочито трагао, па сам ипак за неколико дана бављења у Елбасану¹⁶ сазнао за једну карактеристичну песму о Скендер-бегу, која се овако почиње:

„Од куда идеш, ти јунак-капетане?
Са војне, са планина Балкана.
Да ли га знаш, ти јунак-капетане,
Арбанаскога краља Скендер-бега, великог имена?
Ја га боље знам, с њим сам ратовао.
Он је добар јунак, за Арбанију је умро;
Непријатеље је јео, са ногу их скидао,
Тек када је у гроб легао, били су га слободни.“

Ревност Balkanicus-ова у потцењивању арбанскога народа као расе иде дотле да историјску улогу Скендер-бега приписује његову пореклу од *Српкиње* Војиславе! А до каквих куриозних противуречности доводе те давно преживеле теорије, нека покаже овај пример. Један од најваљанијих признатих представника српске историјске науке, г. Јован Томић, износи у својој књизи о Арбанасима да је од *арнаутскога* племена Климента један део досељен у наш Рудник и дао *неколико врло виђених личности у народној револуцији 1804*. Ми не знамо на кога г. Томић мисли, али се многа испитивања слажу да је вођ те револуције, родоначелник династије Караџорђевића, *Кара-Борђе Петровић*, арбанаскога порекла!

II. АУТОНОМИЈА АРБАНИЈЕ

1. Појава покрета за аутономију

Турска владавина на Балканском полуострву изашла је из *војничке* победе, а доцније се одржавала

¹⁶ Види животописну белешку од 14 (27) марта 1913. године.

поглавито на *феудалном* господарству. Благодарећи томе, целокупно државно уређење Турскога Царства носило је претежно *војничко-феудални* карактер. Уна-точ свима реформним покретима и покушајима, Турска је тај карактер сачувала до данашњег дана. На своје војничко завојевачко порекло она подсећа и своју феудалну унутрашњицу она показује и начином управе, и административном поделом, и војном организацијом, и пореским системом, и уређењем школе, и надлежностима цркве и скоро свима осталим јавним установама и функцијама.

Као спољашњи видан израз таквога реда ствари видимо у Турској крајем XVIII и почетком XIX века читав низ *аутономних области и привилегије* које, посматране са једнога вишега историјскога гледишта, нису биле ништа друго но последице феудалнога државнога уређења. Као што се у феудалном привредном систему чифлудци ређају један до другог, граниче један са другим, али један према другом и сваки према привредном организму чине потпуно засебне области, неку врсту државе у држави, тако исто у феудалном државном уређењу држава није органска целина, већ прост агрегат појединих области. Са турском државом ове области су биле везане просто *механичким* везама војничко-управне природе, које су се оличавале у једном паши на челу целе области, неком гарнизону или пандуру у вароши, спахији и кадији. Одузмите ма коју од ових функција, замислите да је ма из каквога разлога било немогуће увести је, добијате већ неку врсту аутономне области која живи својим самосталним унутрашњим животом и памти да припада Турској само по извесној суми пореза који одсеком плаћа и по одређеној војничкој обавези.

Крајем XVIII века, таквих аутономних области било је пуно Балканско полуострво.¹⁷ Али по аутономним привилегијама најважнија је планинска област од Црне Горе, преко северне и средње Арбаније, Пиндоса, Олимпа до Свете Горе. У овом сиромашном

¹⁷ Вид.: Стојан Новаковић, *Турско Царство пред српски устанак, 1800—1804*, Српска књ. задруга, књ. 94. — Прим. аутора.

и тешко приступачном планинском појасу, који одваја Адрију од плодних котлина Старе Србије и Македоније, многа места и многа племена уживала су кроз читаве векове врло пространа аутономна права. Ни у време своје највеће моћи Турска није успевала да их подвргне својој непосредној управи, већ се задовољавала простим признањем њене власти и обавезама у данку или војницима, или у једном и другом.

Аутономне привилегије арбанаских и црногорских племена у горама северне Арбаније биле су свеле везу између ових племена и државе готово искључиво на обавезе војничкога помагања. Не само што су племена била сачувала пуну самосталност племенскога живота са племенским судом и племенским уобичајеним правом, већ су, као врло видљиве знаке независности према држави и племенске аутономије, уживала право *да место турских власти племеном управљају племенске старешине и да не плаћају ником ништа*. Тежња ових племена да сама собом управљају и да ником ништа не плаћају мора бити сваком јасна и природна; али што су у тој својој тежњи пролазила, може се, изгледа, објаснити једино ужасном несразмером између жртава које је држање ових племена у покорности изискивало и добити која се од тога могла очекивати.

Такве односе према турској држави сачувала су арбанаска племена све до XIX века, па и за првих неколико десетина година тога века. Још и данас се у Арбанији чува успомена на то доба независности Арбаније, доба када је свако племе живело слободно под својим племенским старешином, када није подносило никаква харача и када је једина обавеза према држави била у војној служби, и то опет са одређеним бројем војника и под барјаком свога племена.

Али овај поглед на раније односе арбанаских племена према Турској за нас је врло важан за објашњење доцнијих покрета за аутономијом. Јер као што никакав покрет не ниче изван своје историје, тако су се и арбанаски покрети и тежње за аутономијом слањали на ове историјске аутономне односе, од њих позајмљивали своје захтеве, њих сматрали за свој

идеал. Бар то је приликом свих покрета за аутономијом лебдело пред очима североарбанаских племена и народне масе.

И када је Турска, тражећи начина да стално опадање царства спречи, почела спроводити пунију централизацију у државној управи, она није више остављала ни арбанаска племена да по својим старим привилегијама живе у својим горама као нека држава у држави. На место њихових племенских старешина она је почела постављати своје чиновнике, на место племенских судова своје судије, тражећи од њих и порез и рекруте. Сукоб је био неизбежан и ови горштаци борили су се на живот и смрт да сачувају своју племенску аутономију.

Покрет за аутономијом узлетео је до највише тачке организовањем Арбанаске лиге, која је основана 1878. У тренутку када се делегат Турске на Берлинском конгресу, Мехмед Али-паша, жалио на повластице и изузетна права арбанаских племена, у Призрену су представници из целе Арбаније држали општи збор, изабрали централни одбор и на јавном збору 5. јуна тражили: „4) да Лига свим силама поради да се Арнаутима врати самосталност која им је пре сто и више година одузета, то јест да им се више не шаљу чиновници из Цариграда и да их не поставља више султан и Порта, већ да их они сами између себе бирају и 5) да султан не тражи више од њих рекрута и порезе“.¹⁸ Као што се види, захтеви Арбанаске лиге поклапају се са аутономним племенским привилегијама из ранијега доба.

Није тешко уочити да је борба против плаћања пореза била поглавито у интересу имућних задруга, бегова и племенских старешина и династа. Исто тако је и племенска аутономија имала нарочитога значаја само за оне елементе чија је егзистенција у племену била обезбеђена. Али у тој борби ти елементи уживају најпунију потпору племенске партије, осиротеле и огладнеле масе која је чинила главну снагу свих

¹⁸ Вид.: Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска лига*, стр. 42.
— Прим. аутора.

арбанаских покрета. Та маса је тражила племенску аутономију, прво, што је била под утицајем патријархалне оданости према утицајном елементу у племену, друго, што је она у утицају са стране и рушењу њене племенске организације гледала узрок свој беди и тескоби живота која је са продирањем новчане привреде завладала.

Али још на првом састанку Лиге, у Призрену 1878, између представника са севера и представника са југа појавила се основна разлика у схватању аутономије Арбаније. Докле су представници примитивних североарбанаских племена били задовољни ако им се поврате пређашње племенске привилегије, представници са југа су тражили потпуно самосталну Арбанију, не признајући султанску власт ни у којој форми. Та се разлика јавља скоро на свима доцнијим састанцима Лиге, при чему су, као што ћемо видети, социјално развијеније средња и јужна Арбанија биле јемство да се покрет за аутономију Арбаније не сачува под реакционарним тежњама примитивних племена са севера.

Победа тежња напреднијега југа дошла је неочекивано брзо. После две године, 1880, на тродневном договору у Скадру представника Арбанаса, и мухамеданаца и католика, примљени су ови захтеви:

„Ми молимо милостивог Султана: 1. да нам даде *унутрашњу аутономију* која би обухватала све арбанаске земље; 2. да Висока порта *потврди кнеза кога изаберемо* с наследним правима; 3. да одреди количину *данка коју смо готови плаћати* сваке године господару; 4. да одреди *број помоћне војске* коју ћемо радо дати Султану у случају кад Турска зарати са иностраним државама; 5. да у замену за то *уклони све отоманске трупе из градова* и утврђених фортија из наше домовине; 6. да се одношаји наши према Порти одржавају посредовањем арбанаског представника у Цариграду; 7. да се сви отомански чиновници који нису од наше народности замене

чиновницима домороцима, које ће кнез поставити.¹⁹

С конгреса се отишло право на посао и у току једнога до два месеца цела северна Арбанија, са главним местима Скадром, Призреном, Баковицом, Пећи и Приштином, била је очишћена од турске власти и војничких гарнизона. *Арбанија је имала један општи револуционаран преврат.*

Захтеви скадарскога договора су карактеристични још и по томе што одговарају потпуно оним захтевима који су пре једнога века истицани у току историјскога постојања независних кнежевина Влашке и Молдавије, Србије и других балканских државица. Штавише, они су радикалнији од захтева српскога народнога покрета за аутономијом 1793. и 1804, а у свима главним тачкама поклапају се са српским захтевима истакнутим на скупштини у Крагујевцу 1. јануара критичне 1813. године.²⁰ Када ово предочавамо српским писцима и политичарима који о Арбанасима воле да стварају илузију потребну за оправдање званичне политике, ми не губимо из вида ни велику разлику између једнога и другог народнога покрета. Наш народни покрет за ослобођење од турске владавине имао је *револуционаран* карактер, јер су носиоци покрета биле широке сеоске масе српскога народа, које су стајале у најоштријој *класној супротности* са турским спахијама као политичким и економским господарима у исто време. Међутим, као носиоци арбанаскога покрета за аутономијом јављају се горњи слојеви, истакнути појединци и духовно развијенији сународници из Италије, Цариграда и са југа. Економска супротност између бегова и њихових робова није ни овде, као ни у Босни, могла дати снаге националном покрету због тога што су ти бегови обично помуслимањени Арбанаси.

¹⁹ Вид.: Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, исто дело, стр. 101. — Прим. аутора.

²⁰ Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, стр. 203. — Прим. аутора.

Мада се у доба постанка Арбанаске лиге рачунало на заједничку акцију Арбанаса са хришћанима, догађаји су је још у почетку онемогућили. Један италијанско-арбански одбор, образован у Милану 1876, обећава „позвати храбру браћу у Македонији, Епиру и Албанији да пруже руку Југословенима против свога општега угњетача. А дотле управља братски поздрав и похвалу великодушном словенском народу.“ Али наскоро затим Арбанаси су се нашли између чекића и наковња, између Турске, против чијег јарма су се борили и балканских државица, које су им носиле нов јарам. Србија зоставља и прогони арбанаско насеље из четири задобивена округа, Црна Гора надире са севера у срце североарбанаских племена, а Грчка тражи извесне области на југу. Постала, у ствари, ради отпора против турске власти, Арбанаска лига се морала одмах од оснивања борити на два фронта: и против суседа који су арбанаска племена вређали, и против турске власти која их је стешњавала. Борба за одбрану од суседа највише је придонела наглом ширењу Лиге, али она је отворила врата цариградским господарима да је злоупотребе за своје спорове са хришћанским државицама. А када је своје спорове са балканским државицама уз посредовање Европе расправила, Порта је Лигу на крвав и мучки начин угушила, али између Арбанаса и хришћана у Турској настаје доба националне мржње и непријатељства.

2. Север и југ: Геге и Тоске

У политичким разликама између представника севера и југа, између Гега и Тоска, огледа се разлика у привредној и социјалној развијености северне и јужне Арбаније; а разлика у начину схватања средстава и циљева аутономнога покрета само је израз разлике која у погледу мишљења и тежња постоји између представника *племена* и представника *класе*.

Нација није само природна, већ и културна заједница, као што је просто и јасно рекао Ото Бауер.²¹ Да се различна племена, која су, рецимо, једнога истога порекла, приближе један другом, духовно и политички сроде, као што то видимо код *једнога* народа, потребно је да та племена живе под узајамним дејством *заједничког* културног живота. Што год је код неких племена тај заједнички живот неразвијенији, што је племенска отуђеност већа и искључивост јача, утолико се мање осећа утицај оних тенденција које та племена треба да силују у једну националну целину. Штавише, ако свако племе и свака покрајина живе својим засебним животом, без додира и узајамности, тада не само што се између њих не врши познато изједначавање и приближавање, већ бива обрнуто: свако се племе на својој уској основици још више специјализира и удаљава од осталих племена.

Прочавајући македонско словенско насеље, проф. Цвијић је запазио од котлине до котлине, од области до области, врло видне трагове специјализирања, удаљавања у току развртка. Колико је, пак, тај закон специјализирања био јак код арбанаских племена која су живела скоро изван сваке културне заједнице? Силан утицај тога закона осећа се на сваком кораку. Само је једна страшна племенска отуђеност могла створити толико наречја колико има племена, а Тоске са југа и Геге са севера тешко се међу собом могу икако разумети. Раздробљеност живота на племенске и покрајинске рејоне била је основ за стварање данашње религиозне раздељености арбанаскога становништва. Тој религиозној раздељености одговара политичка поцепаност, управо од племена до племена и од покрајине до покрајине дедали су и дедају најразличнији страни политички утицаји. Према томе, *разлике у језику, у религији, у политичким тежњама и утицајима итд. јесу огледало племенске отуђености и немања узајамности и саобраћаја у животу Арбанаса.*

²¹ Вид.: Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, S. 20. — Прим. аутора.

Али даје ли то за право онима који на основу тога стања ствари одричу Арбанасима сваку способност да у будућности даду друкчије резултате?

Пре свега је потребно рашчистити са једном „научном“ *лажи* која нам се од похода српске војске у Арбанију на хиљаду начина намеће, мада је у науци одавна отишла у стару гвожђурију. *Елементи који чине нацију нацијом и фактори који одређују услове заједничкога државнога живота ниједан озбиљан човек не изналази данас мерењем лобања и проучавањем раса, већ их одређују историја и социологија.* Треба загледати у живот тога народа и рашчланити његове социјалне односе и установе! Тада ћемо видети са каквим препрекама формирање аутономне Арбаније има да рачуна, али ћемо видети тако исто да живот не престаје на границама Арбаније, да историја није ни о Арбанасима рекла своју последњу реч.

Ми смо већ истакли како представници примитивних североарбанаских племена имају сасвим другогачије појмове о аутономном покрету од трговаца и бегова са југа. И докле противници Арбанаса сматрају да је то само један доказ више о слабости целог покрета, ми у тој разлици, напротив, гледамо како мисао о аутономији сазрева, како се одлучују погледи којима припада будућност од реакционарних, примитивних форама прошлости, како се почиње излазити из уских оквира племенских потреба и схватања. Шаљанину, Гашу или Краснићу са севера изгледа питање његове племенске аутономије једино и најкрупније питање, јер се још увек цео његов живот обавља у границама племена, докле то решење није никакво решење за бега, или житарскога, или сточарскога трговца, или њихов на страни школовани подмладак са југа. Докле представници примитивних племена са севера осећају да је сваки од њих *сам себи довољан* и гледају у покрету само средство за спровођење племенске аутономије и за учвршћење свога господарства, дотле су се бегови са југа већ почели осећати као *класа*, гледајући у покрету средство да своју класну владавину виде једнога дана распрострањену на целу Арбанију. Североарбанаска пле-

мена схватају аутономни покрет као тежњу за обнављање старих племенских аутономних привилегија; они су ватрени приврженици преживелих привилегија, као што су и племенске организације уопште преживеле своје; а како су те тежње неслагасне са модерним друштвеним развитком и немогуће у модерној држави, оне су *реакционарне* и осуђене на пропаст.

Али између севера и југа не постоји разлика само у схватању аутономије, већ и у држању и делању за аутономију. Докле су планинци са севера покретни, увек готови на устанак, бунтари, дотле су Тоске с југа нека врста „теоретичара“ арбанскога аутономнога покрета. Планинци са севера, Геге, налазе се тако рећи стално под оружјем, у моћ оружја једино се уздају и верују да задобијање права на ношење оружја значи што и задобијање свих осталих права. Јужњаци, међутим, изашли су из тога стања када је племе што и свет а пушка највећи аманет. Њихови имућнији редови, нарочито трговци и бегови, одбијају рекруте Порти, али би желели *своју војску*, одбијају чиновнике из Цариграда, али би хтели *своје* чиновнике; одбијајући турску власт, они не желе повратак у старо стање племенске изолованости и анархије, већ организацију аутономне Арбаније, у којој би турска власт била замењена њиховом класном. Јужна и средња Арбанија су, дакле, прави носилац модернога покрета за аутономију Арбаније. Из тих јужних крајева, као из Вандеје арбанаскога национализма, потекли су и први захтеви за арбанаску азбуку и за школу. Док племенске вође на северу још увек цене своју моћ по броју наоружаних момака, дотле Тоске на југу отварају школе, издају листове и штампају књиге на арбанском језику.

После угушења Лиге, 1881, Порта је била много строжа према Арбанасима из јужних крајева него из северних и отерала је из њих у прогонство у Малу Азију преко 1.000 и неколико стотина породица. Још тада су цариградски господари увиђали да им са југа

прети већа опасност, и са разлогом.²² Јер док су североарбанаска племена била у сталном спору са Портом, дижући често пута читаве буне за промену једнога чиновника, дотле се у јужној и средњој Арбанији тихо вршио процес националнога прибирања. По обавештењима које сам добио у Елбасану, пред балканске догађаје излазило је у тим крајевима неколико арбанаских листова, међу којима су „Томори“ (по планини Томору) у Елбасану, „Башким“ (Јединство) у Битољу, „Корча“ у Корчи, „Жђим“ (Буђење) у Јањини итд. Било је отворено око стотине арбанаских школа, међу којима је била и учитељска школа у Елбасану са 200 ђака. Књиге су на арбанском језику са латинском азбуком.

И у Арбанији, као и у Македонији, религија има толико моћан утицај да се и партијска груписања врте на религиозној основи. Изразито религиозне партије су мухамеданска, ортодоксна и католичка, од којих прва има за девизу: ко је мухамеданац, нека је у Турској, друга изражава утицај Грка, а трећа Аустрије и Италије. Али најбоље изгледе има национална партија, која је истакла као циљ припремање арбанскога народа за националну револуцију. Тражећи присталица међу Арбанасима свих вера, она се упорно бори против религиозне искључивости, која је још увек толика да село једне вере према селу друге вере није показивало за време окупаторскога режима српске војске скоро никаква саучешћа у судбини, штавише да воде међу собом читаве верске ратове. У тој борби поникло је више песама, у којима су карактеристичне ове строфе:

„Доле тамница, доле глупост,
Што их употребљавају наши непријатељи:
Једни у цркви, други у џамији —
Ми смо браћа, не могу нас делити“.

²² Вид.: Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић, *Арбанска лига*, стр. 125. — Прим. аутора.

Или:

„Ви Албанци, вас деле на двадесет секта,
Хоће да вас заводе.

Један вели имам веру, други дин,

Један вели Турчин сам, други Латин,²³

Неки се зову Словенима, други Грцима,

Међутим сте сви браћа, бре сиротињо.“

Све нас то подсећа на доба које је Европа преживела у XV, XVI и XVII веку и фина Бауерова цртања *источњачких револуција*²⁴ пала су нам на ум у тренутку када смо се у Елбасану о овом покрету распитивали. Тражећи додира са представницима тога покрета, срели смо се са отреситијим беговима, богатим трговцима и представницима турског чиновништва арбанаскога порекла, које је под Абдул Хамидом терало каријеру чак до положаја паша а сада представља неку врсту арбанаске аристократије којој су младотурци дали довољно времена да се занима „народним“ стварима! Она је одржавала везу са својим многобројним колегама у Цариграду и на страни, једним светом који је час у љубави султанској, час у његовој тамници и чији је најпризнатији представник председник привремене владе Исмаил Кемал. Школловани подмладак ових редова пије вино и критикује Мухамедово учење, бори се против несносних религиозних стега оснивањем нових секта, а против политичке безначајности проповедањем аутономне Арбаније. Отуда је најраспрострањенија и најчвршћа верска организација у Арбанији, такозвано *бекташтво*, у исто време најодлучнији носилац арбанскога национализма.

Према овом покрету на југу, младотурци су у почетку били толерантни. Али уколико је цео покрет све више добијао националан карактер, утолико су

²³ У Арбанији још увек Арбанаси мухамеданца не зову другим именом него Турчин, као што католике зову Латини-ма. Тако најчешће и они сами себе зову. — Прим. аутора.

²⁴ Ото Бауер, *Источњачке револуције*, „Борба“, полумесечни спис социјалне демократије, год. III, књ. 5, стр. 23. — Прим. аутора.

се и младотурци према њему показивали све отворенијим и непомирљивијим непријатељима. У то доба падају и оне крваве војне експедиције на северну Арбанију, којима је био циљ да се североарбанаска племена коначно савију у јарам турске државне власти, експедиције које су изазвале читав низ арбанаских устанака.

Историјски значај ових устанака и крвавих бораба на северу за питање које овде претресамо био је у томе *што је васпостављена веза између севера и југа, Гега и Тоска*. Јужњаци су почели увиђати драгоцену вредност *материјалне, физичке снаге* коју северна племена представљају, старајући се да их увуку у службу заједничком покрету чија би *глава* била на југу. Онај који је кренуо масе и прогурао преко Старе Србије и ушао у Скопље била су и сада племена са севера, али овога пута она су била у вези са представницима покрета на југу, који су већ почели фракционисаност у Турском парламенту искоришћавати за своје политичке захтеве. Споразум између једних и других олакшавали су сада крајеви источно од североарбанских кршева, чији су се становници иселили са првобитне племенске базе и ишчупали из племенских оквира који и сада окивају њихову браћу што су остала на племенском огњишту, а додиром са словенским суседима ти су становници постали већ способнији да арбанаски покрет схвате са ширега националног гледишта.

Такво је било стање покрета у Арбанији када су војске балканских државица прешле границе Турске.

3. Изгледи у будућности

Самосталан покрет Арбанаса је балканским догађајима пресечен и Арбанија, благодарећи у првом реду завојевачким апетитима балканских државица, постала је балканском предстражом двеју великих европских сила, Аустро-Угарске и Италије. Даља судбина Арбаније постала је после Лондонске конференције ствар Европе. Али ма како одлука Лондонске

конференције била изведена, установа аутономне Арбаније имаће за арбански народ значај једне *политичке* револуције, под чијим утицајем ће стари односи и навике живота претрпети вратоломно брзе промене.

Тој новој тобожњој држави ми нећемо да проричемо судбину. Она ће, несумњиво, имати да се носи са већим тешкоћама него што су биле дуге и тешке порођајне муке од којих још увек пати. Она ће имати да се носи и са *прошлошћу* и са *будућношћу*. Прва јој је оставила у наслеђе: на северу племенску примитивност и искључивост, на југу феудални систем крајње неподношљивости, а и на северу и на југу непросвећеност народних маса, верску поцепаност и затупаност, политичку раздробљеност, одсуство свакога саобраћаја међу племенима и покрајинама, немање никаква општега центра који би давао животу одређен правац. Овим незгодама, које су дезорганизовале живот у Арбанији, придружиће се у будућности не мање дезорганизаторски утицаји страних „пријатеља“, о којима искуство осталих балканских државица није мало.

У борби са тим унутрашњим и спољашњим незгодама *народне масе* треба да буду онај непресушни извор нових сила и средстава. А народне масе баш и јесу те које се не виде иза патријархалнога ауторитета племенских вођа и испод бездушне експлоатације феудалних господара. У досадашњим догађајима и покретима оне су учествовале као обична *оруђа* ауторитативних племенских династа или беговске касте. Они нису чланови тога покрета, као што још нису ни чланови једне арбанаске нације. Они су само чланови племена или робови феудалних господара. Нација коју данас видимо код Арбанаса да се ствара, да постаје, то је нација једне касте, а национална свест одговара социјалном положају бегова и њиховога школованог подмлатка.

Да би питање Арбаније престало бити искључиво ствар једне касте и појединаца и постало бригом широке народне масе, Арбанија би требало да добије своју нацију, своје грађане. Она би их могла добити сама оним путем којим су их добијали сви народи у

доба свога националног постајања, наиме: уздизањем народних маса до културне заједнице, до учешћа у јавном животу, до међусобног саобраћаја. Поред увлачења племена у заједнички народни живот, то тражи, пре свега, уништење феудалног система својине и ослобођење сељака.

Али то и јесте баш оно што данашњи арбански патриоти не мисле да учине. Са народном масом они не рачунају. О њој беговска каста и њен безбрижни подмладак говори као о мрачној маси без свести и разумевања. У Елбасану ми је један интелигентан беј на постављено питање одлучно одговорио како устав и парламентаризам нису за Арбанију, већ нешто налик на бојарски систем у Румунији! Истичући Румунију за углед и у питању за које му је извесно требао други пример, елбасански беј и присталица националног покрета је очигледно показао да он о политичком режиму не може да говори а да не мисли на беговски систем!

Носилац напредних погледа на политичка и привредна питања могао би бити само грађански елеменат, а он је у арбанаској примитивности још увек врло слабо развијен. У арбанским варошима становништво је пука *сиротиња* са више или мање *бегова*, *трговаца* и *ситних занатлија*. Бегови су још увек главни представници богатства и угледа. Они проводе време врло фриволно, по модусима свих места у која је европска култура ушла са својим пртљагом напред. А варош, у којој кула аге и бега високо стрчи изнад скромних кровиха занатлија и трговаца, не може да буде носилац националне културе и политичког напретка, као што су то биле вароши данашњих културних држава. Тек са јачим полетом модерне привреде арбанске вароши ће постати прави носиоци напретка.

То су само неколике напомене о друштвеним приликама код Арбанаса. Нама, уосталом, и није циљ да их излажемо, већ да, указујући на њих, покажемо да Арбанија, и овако заостала и примитивна каква је, не стоји ни изван света ни изван историје и да покрети и борбе у њој нису ни побуна „дивљака“ против

„цивилизације“, као што представљају једни, ни плод тумарања и намера туђих агената, као што представљају други. Ти покрети и борбе су припремљени и условљени општим променама у друштвеним односима и условима живота у Арбанији, које су у своје време давале сличне борбе и покрете и у других народа. Ако су облици и циљеви тих бораба још врло неразвијени, значи ли то да „Арнаутин“ ништа друго не жели, ништа друго не заслужује и ништа друго не може имати него што има сада? Зар може неко тврдити да феудални роб не жели да се ослободи ропства и да сам ужива плодове свога рада? По влачењу српских трупа настале су у средњој Арбанији велике међусобне борбе, а оне нису биле, као што је наша штампа објављивала, израз племенске и религиозне нетрпељивости, већ побуна феудалних робова, чифчија, против покушаја ага и бегова да за време окупаторскога режима нагомилане феудалне обавезе ликвидирају и рестаурирају стање пре окупације.

Такав је народни материјал који улази у аутономну Арбанију. О његовој подобности за самосталан државни живот ништа нам нису у стању рећи они који у његовој „арнаутској крви“ унапред виде антидржавни, антикултурни, антисоцијални елеменат. Треба поћи сасвим другим путем, потражити Арбанаса као члана племена и као члана класе, као господара и као роба, као борца за аутономију и као радника на њиви, јер данас у науци не може бити спора да подобност некога племена за државни живот треба ценити по ступњу историјскога развитка, по друштвеном саставу, по културној развијености и друштвеним и политичким тежњама, а не по раси којој припада.

Осим тога, ми смо упућени да пратимо развитак и судбину овога новог члана балканских државица. На то нас не упућује каква забринутост за будућност аутономне Арбаније — јер су те бриге, благодарећи завојевачкој политици Србије, Црне Горе и Грчке, прешле, на жалост, на јачега, Аустро-Угарску и Италију — већ обзирима према нашој сопственој будућности. А по будућност Арбаније, као и свих малих

државица које се налазе на ударцу јачих, много су озбиљније опасности које долазе *споља* него оне које се крију *унутра*. На сваки начин, неће бити лако са- владати племенске и религиозне супротности и извести државну организацију у тако грозној дезоргани- зацији друштвенога живота, али то није немогуће, као што није било немогуће сломити аутономске тежње кнежина при организовању нове српске државе. Арба- нији ће бити много теже одолевати опасностима које се крију у погодбама под којима је постала и под којима има да се развија.

Ваљда није никада било земље на свету по којој је тумарало толико туђинских агената као по Арба- нији. Ослањајући се било на слабије суседне, било на јаче удаљеније државе, сви они врше годинама један пропагандистички рад који је кроз школе, цркве, конзулате, трговачке везе и друге установе већ био спремио земљиште за туђе утицаје. Оно што се данас у Арбанији догађа може се разумети само у вези са тим утицајима. Зар садашње партијске струје у Арбанији, као што смо већ видели, не носе у првом реду обележје различних страних утицаја и туђин- ских пропаганда? Борбе тих страних утицаја око пре- власти не само да подржава различне кандидације за новог владоца већ, комбинујући се са верским и племенским супротностима, појачава сепаратистич- ке апетите богатих бегова, племенских главара или истакнутих личности. Ти утицаји представљају данас несумњиво највећу сметњу сређивању унутрашњих прилика, и аутономна Арбанија може се јавити само у борби против њих.

Та борба која прати оснивање свих балканских државица пада арбанском народу утолико теже, што његова прва државна заједница носи од самог ро-ђења врло тешке недостатке.

Својом завојевачком политиком Србија, Грчка и Црна Гора нису успеле да Арбанију поделе, али су успеле да је смање и очерупају. Формално, Арбанија добија аутономију, али је та аутономија *хрома*, форма без садржине, право без најбитнијих услова да буде остварено, аутономија мочварнога приморја и бес-

плодних крајева, одсечених од плодних крајева на истоку и југу. Лондонска конференција је била према Арбанији још свирепија него Берлински конгрес према Србији. Њеним одлукама несумњиво је највише оштећен арбански народ; али онај што је највише добио нису балканске државице, већ заинтересовани капиталистички и власнички кругови великих сила, Аустро-Угарске и Италије. Прво, непријатељско држање влада балканских државица одгурнуло је Арбанију у шаке ових држава, друго, она ће им бити утолико поузданије оруђе уколико је слабија и за живот неспособнија.

Упоредо са том слабошћу расте *економска зависност* нове државе од иностранства. Сви покушаји њених управљача да земљу учине способнијом за одбрану од опасности споља водиће и у Арбанији, као што је то било и у осталим балканским државицама, падању у све теже ропство европскога капитализма. Уколико је, пак, Арбанија несигурнија политичка творевина, утолико то поробљавање неће ићи посредством државних дугова, већ путем непосредне *колонијалне пљачке*. Један велики добро обавештени немачки лист писао је пре неколико недеља:

„И *грозничава спекулација* траје (у Арбанији) још као и пре. Не прође ниједан дан а да се не јаве нови ловци на концесије за оснивање банака, подизање железница, електричних постројења, на куповину шума и рудника. У интересу земље може се бити радостан што они сада скоро нигде не наилазе на одзив, пошто се одлучило да се са концесијама чека до увођења уређених односа, а већ закључени уговори строго се процењују и, ако су противни државном интересу, поништавају. Надати је се да ће пасти и онога крупнога трговца из Милана куповина миридитске шуме, о којој је у последње време било много говора, пошто се највећим делом тиче области на које продавац, иза кога стоји Пренк Биб Дода-паша, има врло сумњиво право својине, засновано на некада у Цариграду до-

бивеном парчету хартије, докле, на другој страни, неколико општина могу да покажу старо право на ове шуме. Сви ови покушаји спекулативне експлоатације садашњег положаја потичу обично са стране, што служи земљи на част. Али поред ове врсте предузећа, многе озбиљне трговачке снаге дале су се на посао да припреме привредно освајање земље, и да се добро упознаду са пословима које ће будућа влада у најскоријем времену морати дати. Оне ће доцније бити у том повољнијем положају што ће моћи одмах изаћи пред владу са добро промишљеним и свестрано процењеним предлозима. У сваком случају, мора се нагласити да ко неће да задоцни, мора се са овдашњим приликама сад упознати“ („Kölnische Zeitung“ од 21. децембра 1913).

Тако се европске капиталистичке класе јавно сазивају на колонијално освајање Арбаније. Оно што европски капитализам данас тамо припрема биће, у ствари, стварна основа будуће државе. И када се српски власнички кругови радују сваком новом метежу и унутрашњем спору, гледајући у том средство за спровођење својих планова, они губе из вида да се на обалама Јадранског мора почиње утврђивати најјача европска сила, капитализам, и да је само он тај „који неће задоцнити“.

III. БОРБЕ ОКО ЈАДРАНСКОГ МОРА

1. Јадранско море и борбе на Истоку

Да би се разумело због чега је најсиромашнија и најбеднија област на Балканском полуострву произвела у току балканских догађаја најзаостреније односе у Европи, мора се пре свега нагласити да се борба не води око голих арбанских кршева, већ око господарства на оном делу обале Јадранског мора који припада Арбанији. А та борба не само чини једну значајну главу у историји српског народа, већ је

врло јако уплетена у ону велику, дуготрајну светску борбу око Истока и његових богатих извора, у којој су учествовале и своју моћ огледале све европске државе.

Као што је Јадранско море само један рукавац Средоземнога мора, то се и борбе око господарства на обалама Јадранскога мора јављају као продужење бораба око превласти и утицаја на Средоземном мору. А оне су се врло рано јавиле. Одавна је Исток почео привлачити на се пажњу европских народа и врло рано је настао веома жив трговински промет између Истока и Запада. Најкраћи, најјевтинији и тада једино познати пут тога трговинскога саобраћаја водио је преко Средоземнога мора. То море се јавља као једина веза између два света, а борба око превласти на њему као борба око баснословнога богатства Истока.

На оном месту баш где то море најдубље засеца у европско копно, на италијанским обалама Јадранскога мора, постали су још из раног средњег века први центри трговинскога саобраћаја Европе са Истоком. То су били италијански градови: најпре Млетци, од IX века као градска трговачка република, којој се од XI века придружују *Бенова* и *Пиза*. Они су ступали у врло разгранате трговачке везе са свима тада најбогатијим земљама Средоземнога мора, Египтом, Сиријом, Малом Азијом и Балканским полуострвом и њихови трговачки агенти, расути по земљама Леванта и Азије, потискују грчке и арабљанске трговце или их деградирају на степен својих посредника, а сву трговину са Истоком узимају у своје руке.²⁵ У борби око превласти на Средоземном мору са својим супарницама Беновом и Пизом и њеном наследницом *Флоренцијом*, Млетци су се поглавито ослањали на своје господарство на обалама Јадранскога мора, које су бранили и од својих супарница на води и од надирања Маџара са копна. Од половине XIV века „краљица Јадранског мора“ је изашла из те борбе као

²⁵ Вид.: R. Herre, *Der Kampf um die Herrschaft in Mittelmeer*, S. 64. и даље. — Прим. аутора.

победилац и читав век неограничено господарила на Средоземном мору.

Први удар трговинској превласти италијанских градских република на Истоку задали су завојевачки успеси Турака. Али оне су се умеле са Турским Царством споразумевати, као што су се пре и после тога знале послужити колосалним богатством за куповање српске средњовековне властеле и обезбеђивање јадранске обале са те стране. Пресудан удар трговинској превласти италијанских градова на Истоку дошао је с друге стране, наиме *од померања светскога саобраћаја са Средоземнога мора на Атлантски океан*. 1498. године Португалци су успели да открију поморски пут за Индију обилажењем Африке. Тај велики проналазак, који чини читаву револуцију у привредним и саобраћајним односима света, променио је правац тада најзначајнијег светскога саобраћаја, а као неминовна последица тога, монополистичке привилегије италијанских градова у трговини са Истоком морале су пасти, да ускоро затим њихова истакнута посредничка улога сасвим ишчезне. „Око половине XVI века“, вели Р. Хере, „млетачких трговаца у Цариграду није више скоро никако било, и враћајући се за Златнога рога, један посланик је извештавао да се у трговинском саобраћају са Портом не врши више за две године ни толики обрт као раније за две недеље.“²⁶ Богатство Истока, нарочито Индије, почиње тећи на Запад поглавито новим, поморским путем, а како су Португалци успели да пресеку везе Арабљана са Индијом, италијански градови су изгубили сада свога јединога трговачкога посредника са унутрашњошћу Азије. Средоземно море је престало бити веза два света, мост између Истока и Запада, а са тим светским обртом и оно и италијанске градске републике су изгубили свој светски карактер. Место Млетачка и Бенове заузима Лисабон.

Са скретањем светскога саобраћаја Средоземно море је, истина, изгубило свој светски значај, али борбе око превласти на њему нису престале. Земље

²⁶ Вид.: Р. Негге, исто делце, стр. 95. — Прим. аутора.

Средоземнога мора сва три континента, Европе, Африке и Азије, представљају и сувише драгоцен објекат за капиталистичку експлоатацију и врло важне богазе политичких завојевања да би младе европске капиталистичке државе, према томе, могле бити равнодушне. Борба се наставља, са том разликом што наместо малих градских република ступају сада на позорницу моћне државе, иза којих као материјална гаранција освајачких планова стоје милиони пореских платаца и стотинама хиљада и милиони наоружаних војника. У једном крвавом рату *Енглеска* се дограбила 1704. Гибралтара, капије Средоземнога мора са западне стране; од 1880. држи Малту, станицу између источнога и западнога дела Средоземнога мора; на Берлинском конгресу утврђује се у Кипру, који господари уласком у Суецки канал, а од 1882. загосподарила је Египтом. Најозбиљнији супарник *Енглеске*, *Француска*, предузимала је ради превласти на Истоку вратоломне експедиције; од 1830. почиње се постепено утврђивати на афричкој обали као господар Алжира, Туниса, па Марока. *Русија* надире све јаче да заузме Цариград и мореузине, „кључ од куће“ који треба да је пропусти из Црнога мора на Средоземно. Тај пролаз јој је затворен уговором о мореузима 1841, који је нарочито потврђен Париским миром, и до данас сви њени покушаји да га поништи остали су без успеха.

Два велика техничка успеха, отварање Суецкога канала и железничке везе централне Европе са Истоком, почели су Средоземном мору враћати стари значај најбоље везе између Европе и Азије. Са Суецким каналом трговина је добила нов поморски пут са Истоком, који је много краћи него онај око Африке, а колосални планови за железничке везе Европе са Истоком преко Предње Азије не само дубоко засецају у привредне интересе заинтересованих држава, већ прете да промене односе политичких снага и утицаја у Азији. Багдадску железницу, нпр., око које се данас бију утицаји Немачке и *Енглеске*, један је писац с правом назвао „осом око које се данас креће политички живот Европе“. Свака промена на Истоку

постаје опасност по поседе који су већ стечени, а напоре са тим расте интересовање империјалистичке Европе за сваку, и најмању промену на овом крају света.

2. Аустро-Угарска и Италија

Док је трговина са Истоком била концентрисана у италијанским градским републикама, Јадранско море је представљало један велики природни канал у који се светски саобраћај стицао и којим су велика блага текла. Са падом првенственога значаја тих градова у трговини Европе са Истоком, светски саобраћај почиње Јадранско море обилазити.

Али ако је изгубило стару улогу у светској трговини, Јадранско море је имало све већи значај за две велике државе које се наслањају на његове обале, за Аустро-Угарску и Италију. За ове две државе оно није више само водени пут трговинскога саобраћаја са светом, већ основица све њихове поморске снаге, која у данашњем веку завојевачке колонијалне политике и сукоба крупних интереса поглавито одређује моћ и утицај капиталистичких држава. Свака промена на обалама Јадранскога мора дира због тога у најосетљивије место политичких планова капиталистичких и власничких кругова обеју држава.

Та промена може наступити и у корист трећег и у корист једне од те две државе. Према томе, међусобни однос ових двеју капиталистичких сила је *дволичан*: до подне се заједнички боре против свакога онога који се спрема да ослаби њихов заједнички посед, од подне се боре међу собом са суревњивошћу два такмаца који један од другог зазиру. Међусобно неповерење, које „пријатељству“ и савезничким односима ова два члана Тројнога савеза даје тако особит карактер, нарочито прати њихову балканску политику, а у Арбанији се претвара у сталан сукоб. Докле дипломатија једне и друге државе измењује изјаве о „пуној сагласности“ и „међусобном поверењу“, њени агенти у Арбанији посведневно се кољу око

сваке школе, сваке дијецезе, свакога села, свакога места експлоатације и утицаја.

Аустро-Угарска има на својој страни преимућство државе која је свој утицај на балканској страни Јадранскога мора утврђивала много пре него што је Италија као велика држава била постала. Када се Аустро-Угарска утврдила на далматинској обали, Италија је била растргнута туђим завојевањима. Највећи део италијанских земаља држала је у првој половини прошлога века баш Аустро-Угарска, сматрајући себе правом наследницом италијанских градских република. У то доба она подиже Трст, а после извеснога времена и Фијуму. Још тада она је рачунала себе у јединога законитог наследника турских области на западној половини Балканскога полуострва, и по познатим споразумима са Русијом о деоби Турске, Аустро-Угарска је имала да добије Србију, Босну и Херцеговину и Арбанију. А када су у другој половини прошлога века образоване две нове велике националне државе, Немачка и Италија, везе Аустро-Угарске са северним и западним земљама су прекинуте и она је гурнута на Балкан, на коме јој је сада Бизмарк познатим саветом придељивао све области „од источне границе румунскога народа до Которскога залива“.

Први резултат новог правца аустроугарске политике била је окупација Босне и Херцеговине, добивена по тајном споразуму са Русијом. То је у исто време до сада највећи практични успех Аустро-Угарске на Балкану. Тај успех Аустро-Угарска је постигла у време када су тежње младе Италије биле упућене на афричку обалу. У накнаду за Тунис, који је Француска коначно зграбила 1884, Италија покушава да се дограби Абисиније; али после десет година узалуднога војничкога напрезања и финансијскога исцрпљивања, тај покушај је завршен 1896. потпуним италијанским поразом. Тако је ова земља, која је средствима крвавих зарада својих емигрираних радника у Америци хтела да води једну крупну империјалистичку политику, поразила на свима другим странама гурнута тако рећи да тражи накнаде на обалама Јадран-

скога мора. Орођивање са црногорском династијом је знак једнога колонијалнога програма.

Од тога тренутка развитак крупне индустрије учинио је у Аустро-Угарској и Италији колосалне напретке. Ако је некада, у време окупације Босне и Херцеговине, либерална интелигенција — састављена од професора и адвоката који су водили националну већину Бечког парламента — сматрала мандат Берлинског конгреса за „скупу и кобну авантуру“, данас се све више сва моћ државе ставља у службу капитала и његових тежња да прошири и монополише пијаци за своје еспапе и област за пласирање. „Међународна политика уопште“, писала је бечка *Преса* 1908, „претвара се све више и више у трговинску и привредну политику, и крупна питања која занимају кабинете и нације израстају поглавито из економскога корена.“ И докле остале капиталистичке државе гледају да тежњама свога економскога система одговоре освајањем прекоморских колонија, Аустро-Угарска је обратила сву пажњу на Балкан. По мишљењу аустро-угарских власника, земље Балканскога полуострва су природом положаја одређене да буду колоније Аустро-Угарске, а на Солун, који је Рорбах назвао „апсолутним циљем аустријске балканске политике“;²⁷ све више се почело гледати као на јужно пристаниште Монархије. Власнички кругови Беча и Пеште почели су показивати све већу осетљивост према свакој промени у областима преко којих пут за Солун води, и све већу нестрпљивост да по своје планове неповољне промене на Балкану предухитре. Та тежња је одређивала држање Аустро-Угарске у дугогодишњем јаловом лонцању европске дипломатије око рефорама у Македонији; њоме је задахнуто њено држање према Србији; она је била циљ и новим железничким пројектима који су од пре неколико година били изазвали читаву буру од негодовања и протеста и читав низ нових пројеката за контралиније.

²⁷ Вид.: Dr Paul Rohrbach, *Deutschland unter den Weltvölkern*, S. 235, 236. — Прим. аутора.

Дипломатска историја ће показати како се Италија понашала према тим тежњама „савезника“. Али са колико је она упорства радила на колонијалном освајању балканских области Јадранског мора показују њени успеси у Црној Гори. У тој малој земљици са 250.000 сиротана она је приграбила у своје руке подизање пристаништа у Бару, железнице Бар—Вирпазар, затим бродарство на Скадарском језеру и монопол дувана. Голи јунаци Црне Горе, које из њихових кршева није могла истерати највећа турска сила, подлегли су сили капитала и данас аргатују по америчким рудницима за рачун италијанских капиталистичких компанија и њихових цетињских вазала.

У утакмици Аустро-Угарске и Италије око колонијалног освајања Балкана Арбанија је представљала ону земљу у којој су копља била најнепосредније укрштена. Пропаганда свима средствима трудиле су се да једна другој извуку земљиште испод ногу. А да тај сукоб интереса у Арбанији не би довео у опасност „савезничке“ односе са којима су скопчани други важни интереси, дипломатија је успела да заоштреност ублажи поделом сфера интереса, по којој је Аустро-Угарска концентрисала свој рад у северној, а Италија у јужној Арбанији. Велики капиталистички грабљивци постигли су још један споразум о давању малих народа и дељењу њихових земаља. И када је пред први балкански рат пропао предлог грофа Бертолда о формирању једне аутономне области од босанске границе до Солуна, када је нестало „политичке мореузине“ између Србије и Црне Горе и тиме затворен тај једини слободан сувоземни пролаз на југ, онда пут за Солун не иде више преко Митровице, већ преко Драча. Стварање аутономне Арбаније имало је сада за обе ове државе не само тај интерес да се нико трећи не пусти на Јадранско море већ и да се добије бар један прозорчић за спровођење старе политике на Балкану. Са гледишта већ постојећих тежња завојевачких капиталистичких и власничких фактора, сасвим је природно што је за то заложен цео ауторитет Аустро-Угарске и Италије.

3. Јадранско море и Балкан

Ове велике борбе европских држава на Истоку чине неколико векова суштину Источнога питања. А како је у опсег те борбе и освајачких планова заинтересованих држава увучено и Балканско полуострво, то су променљиве фазе кроз које је она пролазила неразлучно испреплетане са судбином балканских народа. Не само што се турска владавина у Европи, као што је то формулисао француски философ Монтескије још пре сто педесет година, држала на суревњивости ових супарница, већ је и постепено потискивање те владавине, подизање независних балканских државица и повлачење њихових граница стајало из корака у корак под утицајем тога супарништва и освајачких тежња и планова великих сила.

То сазнање постало је данас на Балкану врло популарно, али утолико се мање зна и води рачуна о утицају трговинскога саобраћаја Запада са Истоком на развитак балканских народа.

Све до у најновије доба, основица привреднога и трговинскога живота на Балкану било је Јадранско море. Дуж његове балканске обале било је распоређено више тачака из којих су полазиле најважније саобраћајне везе полуострва са светом. Око тих тачака образовали су се трговачки центри. За време цветања италијанских градских република, када је Јадранским морем као једним великим природним каналом текао цео за оно доба тако колосалан промет између Истока и Запада, ти центри су били природне станице светскога саобраћаја, пуне дражи и привлачне снаге за властелу средњовековних балканских држава, нарочито Србије. Из њих су полазили и кроз планинске сплетове у унутрашњост полуострва са мукотом се пробијали више врло важних трговачких путева којима је саобраћај текао у оба правца: средњовековна властела је износила на тржишта сувишке својих феудалних трибута, а увозила раскошне источњачке производе који су запаљивали машту наших народних певача. Та размена је вршена у приморским центрима.

Од тих центара нарочито се истичу на северном делу обале Дубровник, Котор и Бар, а на југу Скадар, Драч и Валона. Из радова Јиречкега и Џвијића сазнајемо да је из Дубровника водио један значајан пут преко брда Чемерно на Дрину, Ужице, Чачак и даље, пуштајући један крак на Плевље, Нови Пазар и Топалицом за Ниш. Јужни путеви су били подеснији. Међу њима се истичу три: северни полази од Скадра Белим Дримом за Призрен и Косово; средњи, такозвани *Via Egnatia*, полазио је од Драча и представљао главни друм за Цариград; јужни је истицао из Валоне и Деволом ишао преко Костура за Македонију и Тесалију.

За трговачким и привредним везама ишле су и политичке тежње. Колико је мени познато, обикнута архивска метода рада у нашој историјској науци није допуштала да се уочи велики утицај који су имале трговачке везе Јадранскога мора са полуострвом на средњовековну историју српског народа. Мени се, међутим, чини да се и лаику намеће закључак да је у *оно време Јадранско море било гравитациона тачка не само трговинскога већ и политичкога живота српскога народа*. Само се тим утицајем може објаснити што је у средњем веку најживљи политички живот нашег народа био баш у областима Јадранскога мора, дакле у земљама које су биле не у центру, већ на западној граници нашега етнографскога простирања. Са гравитирањем ка Јадранском мору померала се, наравно, и та граница нашега народнога елемента.

Али сви напори српских средњовековних господара да се утврде на Јадранском мору остали су неуспешни, јер су наилазили на отпор јачих супарника, раније италијанских градова и Мађара, а доцније Француза, Талијана и Аустријанаца. У средњем веку Захумско приморје је било главни излаз српске државе на море. Али је тај излаз био изгубљен још почетком XIV века у борби са босанским бановима који су били у вазалним односима према северним суседима, и никада више Срби нису успели да га поврате.

После поменутога скретања светске трговине са Средоземнога мора на Атлантски океан, Јадранско

море је изгубило свој светски трговински значај, али трговачки живот на његовој балканској обали није се угасио. Стари путеви нису тада опустели. Богатство балканских земаља и релативно развијена средњовековна култура у њима давали су довољно хране за одржавање старих комуникација. Али као резултат тога саобраћајнога скретања, трговачки центри на балканској обали Јадранскога мора постају све више локалне тачке које раде искључиво са балканским земаљама. До у најновије доба, до пре неколико десетина година, из унутрашњости полуострва стизали су многобројни каравани у Дубровник, Котор, Бар, Скадар и Драч.

Али што није учинила турска најезда и пад италијанских градова, наступило је као последица нових саобраћајних и политичких промена. Трговачки центри на Јадранском мору добијају опаснога конкурента са севера и југа. Са привредним подизањем средње Европе културни живот Србије почиње [се] окретати ка северу, пијацама средње Европе. Привредна основица северних балканских земаља није више Јадранско море, већ Сава и Дунав, и тај преокрет није могао бити без великога утицаја на појаву српскога устанка. А откако је средња Европа везана железницама са Солуном и Цариградом, трговински саобраћај Балканскога полуострва не струји више трансверзално, попречно, из унутрашњости [ка] јадранској обали, већ уздужно, из унутрашњости ка Солуну на југу и Пешти и даље на северу. А да се та промена изврши до краја, да стари трговачки путеви опусте и стари приморски центри изгубе скоро сваку везу са полуострвом, утицале су политичке промене, у првом реду окупација Босне и Херцеговине и изукрштање честих политичких граница.

За питање којим се сада бавимо промена саобраћајнога правца на полуострву померила је центар политичкога живота српскога народа на север. Његове трговачке везе са Јадранским морем биле су, са изузетком ускога приморја Црне Горе, потпуно пресечене. Са тим је пресечено и културно утицање и национално продирање у приморске области. Наместо

тога јавља се обрнут процес: српски елеменат се повлачи североисточно, дубље у унутрашњост и ближе северној граници, остављајући у старим крајевима старе српске споменике у средини искључиво или претежно арбанскога народа.

Када је у трговачком кретању западне половине Балканскога полуострва одсудно преовладао правац север—југ, Србија је пала у потпуну привредну зависност од Аустро-Угарске. Неколико деценија Србија је у привредном погледу била, у ствари, додатак аустроугарске привредне области, њена најјужнија провинција. У Србијином трговинском саобраћају са иностранством, који се оличавао у извозу пољопривредних производа за увоз фабричке робе, Аустро-Угарска је представљала за Србију цео свет. Али ма колико да се тај однос у току времена снажно припије уз привредни живот слабије стране, он се, пре или после, мора завршити сукобом који је неизбежна последица развитка капитализма. За време царинскога рата, који је са мањим прекидима трајао до очич балканскога рата, обе стране стајале су једна према другој са новим претензијама: према Аустро-Угарској, која је тежила да отклони аграрцима неповољну конкуренцију српске стоке уз једновремено задобијање на српској пијаци изузетнога повлашћења својој индустрији, стајала је Србија, са тежњом да обезбеди извоз аграрних производа и да, једноремено, заштити домаћу индустрију. Сукоб је био неизбежан.

Политички значај овога сукоба је у томе што је буржоазија успела да тежњу за изласком на Јадранско море оживи и у народне масе унесе. Остварење те тежње постало је сада главни циљ свеколике Србјине политике. За буржоаски режим слободан излазак на море представљао је више него једно *трговинско* питање; то је био, као што ћемо доцније видети, онај животни нерв о коме виси цео привредно-финансијски систем буржоазије, кредит на страни, опстанак режима. Када је за време анексионе кризе Миловановићев предлог о „ходнику на море“ пропао,²⁸ гро-

²⁸ Као министар спољних послова Србије, Милован Миловановић се, за време кризе настале услед анексије Босне

зничаво се радило на добијању Јадранске железнице. А после победа на Куманову и Битољу, када је из области преко којих води пут за оба мора, Јадранско и Јегејско, Турска потиснута, слободан излазак Србије на море био је већ упола постигнут циљ.

Како је извођење тога задатка схватила влада Србије?

IV. СРБИЈА И АРБАНИЈА

1. *Завојевачке тежње наше буржоазије*

Аустро-Угарска и Италија заузимају се за аутономију Арбаније у свом интересу, а не у интересу арбанскога народа! То је друга основна мисао Balkanicus-а и Д-р Владана, и за потврду исте они наводе стотинама цитата из свих могућих књига и новина. У тој великој библиографији није у овој прилици остала незаступљена ни штампа социјалне демократије!

Али да су ова господа стајала штогод ближе идејама социјалне демократије, не би ушла у тај апсурдан положај: да у исто време када се боре против завојевачке политике Аустро-Угарске и Италије, препоручују и бране завојевачку политику Србије. Њихово гледиште је очајно просто: Арбанију хоће да поробе те хоће да поробе, па када јој је то суђено, онда је боље да тај поробљач буде Србија него ове две велике силе. Ми нисмо против завојевања Арбаније, изјављују Balkanicus и Д-р Владан, већ само тражимо да тај завојевач Арбаније не буде нико други него ми. Другим речима: против завојевачке политике ми се бунимо у име завојевачке политике; право које другом одричемо, присвајамо себи у истом тренутку, на истом питању. Још како су силни разлози којима се то право Србији брани! Balkanicus вели:

и Херцеговине од стране Аустро-Угарске октобра 1908, залагао за умерени став, који би Србији, за признање анексије, осигурао одређену компензацију добијањем земљишног појаса који би је повезао са Црном Гором, осигурао излаз на море и зауставио аустроугарски поход у Вардарску долину.

„Откуда тај изузетак и та привилегија за Арбанасе, да они не могу и не смеју доћи ниједним делом својим под власт Срба? Зар није српски народ раздељен на неколико администрација и државних управа? Нека се погледа само на Аустро-Угарску: ту има Срба под једном управом у Босни и Херцеговини, под другом у Маџарској, под трећом у Хрватској, под четвртом у Далмацији.

Кад може један део Турака остати под бугарском и српском влашћу, онда ће и г. Дервин Хима допустити да могу то исто и Арбанаси, и то утолико пре што су они увек досад били под туђом влашћу, и што су они у оним областима које сад хоће, уз припомоћ својих заинтересованих протектора, од Срба да узму и од Јевропе испросе, или зликовачки уљези, или су онамо давно крвно и географски измешани са Србима, као, нпр., у околини Скадра и поред црногорске границе.“²⁹

А да би нас уверио колико би то решење било радикално, коначно, да никада више не замара Европу, Д-р Владан нам наводи ова излагања Шарла Лоазоа:

„Европа би требала да с највећом готовошћу прихвати ову прилику, те да подели ове недисциплиноване људе између Србије, Грчке и Црне Горе. Арнаути би се, напуштени од Цариграда, који их је увек мазио, и сатерани у границе разума, врло брзо измирили са својом судбином. На сваки начин, њихово прилагођавање новом стању тичало би се само њих и њихових нових господара. Арбанско питање, исецкано на неколико комада и смањено, престало би да узнемирује Европу.“³⁰

У Арбанији Аустро-Угарска и Италија воде завојевачку политику, то је факат. Али мисле ли Balkanicus и Д-р Владан да има кога који би у друго што веровао? Зар да национални принцип штите Аустро-

²⁹ Balkanicus, *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, стр. 62 и 64.

³⁰ Исто дело, стр. 160. Курзив је наш. — Прим. аутора. [Овде је реч о књизи др Владана Борђевића *Арнаути и велике силе*, Београд, 1913]

-Угарска, која је сва саграђена на негирању националнога начела, или Италија, која баш наших дана дави један други народ с оне стране Средоземнога мора?³¹ У веку империјалистичке политике такве пароле исто тако рђаво приличе овим двома капиталистичким државама, као што је раније руска парола о „ослобођењу хришћана“ у Турској стајала рђаво царистичкој Русији, која је била најгори целат слободе у земљи и у суседству. Те политичке лажи не пролазе више тако добро ни код балканских народа, који су стекли велико искуство да их је свако спрегање са једним или другим „покровитељем“ стало утолико тежих жртава уколико су му се они, у безграничној жудњи за ослобођењем од турскога јарма, преданије предавали. За њих знају и сви они елементи у самој Арбанији који за аутономију своје земље раде. Један од најутицајнијих људи у Елбасану, доцније изабран за гувернера тога места, није се устезао да ми на питање одговори потпуно јасно и отворено: да се Аустро-Угарска залаже да Скадар остане Арбанији због тога што он и даље треба да буде крајња северна мртва стража против надирања Србије и Црне Горе у област њенога утицаја, као што се Италија заузима за јужну Арбанију, да се нико други не би утврдио на другој страни Отрантског канала. Непопустљиво заузимање Аустро-Угарске и Италије за аутономију Арбаније је спасавање последње стопе земље са које се обезбеђује од опасности туђега изласка на Јадранско море и са које се може утицати на ток ствари на Балкану. Аустро-Угарска хоће даље „lebensfähige Albanie“, „за живот способну Арбанију“ у тренутку када види пред собом опасност да Србија не постане за живот способна. Смер ове политике је јасан као сунце. *Хоће се пошто-пото један нов, за живот неспособан пигмеј на Балкану, да други пигмеј, који се напреже да искрши њене ланце, не би постао за живот способан.* То је стара метода стварања слабих, за живот неспособних, осуђених да висе о ску-

³¹ Реч је о Триполису и другим деловима северне Африке које је Италија освојила за време рата са Турском септембра 1911.

товима европске дипломатије, без обзира јавља ли се она под лажном етикетом „националнога начела“ или „политичке равнотеже“.

Али ако Balkanicus и Д-р Владан, истичући завојевачке тежње Аустро-Угарске и Италије у Арбанији, нису рекли ништа ново, ништа што не би било познато у најширим слојевима нашега народа, они су заступањем права Србије на завојевање Арбаније били веран израз једне *нове* политике Србије. *Изобличавајући завојевачку политику тих двеју држава, они су успели да изобличе „националну“ политику Србије, „ослободилачку“ политику српске буржоазије.* Јер ако су бриге аустријских власника о праву свих балканских народности на национално самоопредељење грозно шегачење са народносним начелом, то су претензије Србије на завојевање Арбаније грубо гажење, бацање под ноге тога начела. Прокламјујући ту политику, српска буржоазија је сад први пут са лица српскога народа скинула вео једне потиштене нације која се бори за своје ослобођење. И код наше буржоазије су ишчезле успомене на некадашње младалачке идеале о слободи, једнакости и братству, а заједно са њима нестало је и способности да цени тежње народа за слободом. Она се угиба под притиском севернога суседа, сва виси о скутовима руске дипломатије, средства за владање позајмљује од страних капиталистичких компанија, али је стекла идеологију експлоататора и власника који се замишља на челу гладне армије, као господар неколико милиона придављених поданика, сања о величини, рогуши се, апелује само на силу и дави слабије од себе у исто време када јој прети опасност да буде и сама од јачих придављена. А што је тај преокрет у политици наше буржоазије, који би пре или после морао доћи као резултат капиталистичке производње, наступио пре него што је српски народ уопште дошао до националнога уједињења, што су власници Србије политичком раскоманданошћу и поробљеношћу свога рођенога народа почели правдати своје апетите на поробљавање других народа, то је само доказ да капиталистичка привреда профита и буржоаска милитаристичко-бироократска др-

жавна система изазивају у малих и великих представника данашњег друштвеног поретка исте апетите у земљи и ван земље, у унутрашњој и спољашњој политици.

Овај нови курс у политици српске буржоазије има за социјалну демократију више него *теоријски* значај. Он није само потврда нашег гледишта да су *национални идеали владајућих класа лаж* иза које се *крије тежња за експлоатацијом народа у земљи и поробљавањем туђих народа*. Национално ослобођење и уједињење које тражи за свој народ, капиталистичка буржоазија одриче туђим народима. Са њеног класног гледишта, то је природно и разумљиво: када се под мојим *класним* господарством налази мој робени народ, шта се буните ви, „дивљи“ Арбанаси, да уђете у готов, по свима прописима модерне државе устројен систем покорности! Спољашња политика владајућих класа је само продужење њихове унутрашње политике. И као што пролетаријат у некој земљи представља једину друштвену класу која се не може борити за ослобођење из класног ропства а да не ослободи цело друштво, тако и социјална демократија не може заступати слободу свога народа а да не заступа националну слободу и свих других народа. У томе је једна од битних разлика између гледишта социјалне демократије и буржоаских партија на национално питање.

Али велики *практични* значај овога питања мора нас интересовати утолико више што последице тога завојевачког упињања наших власника представљају непресушни извор не само нових злочинастава према арбанском насељу већ сталне опасности по мир и спокојство нашег народа, недогледних терета и жртава. Србија је гурнута у онај опасни вртлог борбе завојевачких прохтева са свима могућим предвиђеним и непредвиђеним сметњама и струјама, вртлог у коме ће народна снага малаксавати у узалудним напрезањима да се дочепа обале. За савлађивање сваке нове сметње чиниће се нови и све већи напори, и за жртве које је народним масама све теже подносити у циљу оправдања указиваће се на жртве које су већ под-

несене. Освајачки упад у Арбанију уродио је огорчењем арбанскога народа према Србији и побунама, а побуне изискују нова финансијска и војничка напрезања; несигурност на новој западној граници Србије наступила је као последица завојевачке политике према арбанаском народу, а јавља се као повод сталнога мобилнога стања војске; из истога узрока дошли смо у сукоб са јачим претендентима на Арбанију, и у заносу стварања велике јадранске државе подјармљивањем туђега народа, власници проповедају неко велико будуће разрачунавање са њима. Задуживање земље, нови државни терети и милитаризам и остале паразитске установе траже од народа утолико веће жртве уколико га више вечита несигурност, опасност од рата и честе мобилизације материјално даве и привредно исцрпљују.

Тако ће једанпут захуктали догађаји, по сили унутрашње логике ствари, гурати исцрпелу нашу земљицу из кризе у кризу, из опасности у опасност, а сви буржоаски органи јавнога мишљења стараће се да се прави узрок тих недаћа заборави и одговорност пренесе на другог. Зато социјална демократија, као једини одлучан противник завојевачке политике која је зачетак свих тих недаћа, не може пустити да прође незабележен онај тренутак када се наш власнички свет машио туђе земље и туђе слободе, када су некадашњи херолди националнога ослобођења понели заставу националнога поробљавања, када су интереси капитала прогутали интересе нације. Она мора стално указивати на нераздвојну узрочну везу између завојевачке политике буржоазије и тешких последица и жртава којим се крај нигде не види, везу између теорија Balkanicus-а и Д-ра Владана и праксе Исе Бољетинца.

2. Тежња ка мору³²

Одушевљење којим је буржоаска јавност примила прву вест о изласку арбанаскога одреда на Јад-

³² Овај део књиге објављен је и у листу „Die neue Zeit“, Jhrg. XXXVI (1917—1918), Band 1, S. 156—161, уз коментар Хермана Вендела.

ранско море потицало је из уверења да је сада постигнут и онај циљ који је од пре десетак година лебдео пред очима не само влада и буржоаских група већ и шире јавности. Та Србија је изашла на море, и још како! Оно што је хтела остварити Јадранском железницом, она постиже сада преко своје територије; она је сада господар свога саобраћаја са светом!

Тежње Србије за слободним изласком на море обично су довођене у везу са сметњама које је Аустро-Угарска чинила и могла чинити српском извозу. Србија је још увек претежно аграрна земља. Од њенога целокупнога извоза, који је 1910. достигао цифру од 98,388.028 динара, сировине чине непуних 64 одсто, а прерађевине 36 одсто. Са изузетком 1,691.819 динара извоза сирових рударских производа и 10,320.817 динара прерађених рударских са неколико стотина хиљада индустријских производа, сав остали извоз од 88 процената чине производи земљорада и сточарства и од тих производа прве, најнепосредније прерађевине. Цела српска извозна трговина лежи, дакле, на сеоском газдинству у коме још увек преовлађује ситни посед, а на извозној трговини лежи способност Србије да одговара својим дужничким обавезама.

Тако је питање о обезбеђивању извоза постало заједничком бригом два тако удаљена света: *владајуће буржоазије* и *сеоске масе*. За буржоазију која државом управља, осигурање извоза је значило осигурање пореских прихода, осигурање увоза злата потребнога за плаћање интереса на државни дуг. Сваки поремећај извозне трговине погађао је најосетљивије место сваке владе, јер су јој тиме угрожавана неопходно потребна средства за одржање на власти. Али поремећај извозне трговине погађао је и најосетљивије место сеоске масе, јер је водио падању цена аграрних производима у земљи. А што год је сељак принуђен да своје производе јевтиније прода, утолико мора изнети на пијачу већи део своје жетве па да подмири потребу у новцу, утолико мањи део жетве остаје за потребе његове породице. Свако падање цена,

дакле, значи за широке народне масе већу глад у кући, већи дуг на њиви, мање стоке у тору.

Када је сада Аустро-Угарска под притиском својих аграраца почела затварати северни пут српској извозној трговини, то није само бацило у бригу владајућу буржоазију, већ је погодило и најосетљивију страну сеоске масе. Будућа национална мисао почиње све више добијати *привредни смисао*, ослобођење Србије од привредне зависности од Аустро-Угарске и слободан излаз на море. На том питању владајућа буржоазија успева да за своју националну политику загреје широке народне масе. А за тај велики успех своје класне владавине она има да благодари у првом реду аграрцима и власницима Аустро-Угарске.

Али тежња за слободним изласком на море није потицала само из жеље да се осигура извоз аграрних производа. Потреба осигурања извоза и сметње Аустро-Угарске учиниле су да се за питање излаза на море заинтересује ситносељачка маса, као најмногобројнији гласачки и војнички елеменат у земљи, али та тежња је постајала утолико неодрживијом уколико је у нас јаче овлађивала капиталистичка производња еспапа. У *територијалном проширењу и изласку на море владајућа буржоазија је гледала онај циљ своје класне политике који је истицао из индустријализације земље и развика капиталистичке производње*. Али што се зарад остварења тога циља радило тако одлучно, грозничаво, управо *va banque*, или-или, то може бити потпуно јасно само оном који увиди да је у том лежао *спас целог привредно-финансијског система буржоазије на коме се њена владавина држала, да је то једини излаз из стања које је сваким даном постајало све критичније*.

Србија је типичан представник малих аграрних земаља, са примитивним оруђима и начинима рада, али многобројних, крупних и тешких веза са страним капитализмом. Ненормални развика тих капиталистичких веза малих аграрних, у свом привредном развиту заосталих земаља показује се у томе што њих капиталистичка привреда не осваја кроз радионице и фабрике, одоздо, из привредног живота, већ кроз

министарске канцеларије, одозго, преко државнога, а не приватнога газдинства. Велики државни дуг на страни постао је пре него што се почело радити на подизању произвођачких снага које би подношење тих дужничких обавеза олакшале. Прво је у земљу ушла машина за убијање, па тек машина за рад.

Као резултат тога ненормалнога, обрнутога развитка, државни буџети су расли без обзира на пораст привредне снаге народне, а још јаче од државних буџета расте њихов пратилац, задуживање на страни. Од 1880. до 1910. државни буџет је порастао од 20 на 120 милиона, или за 475 процената, а задужење земље је порасло од 32 на 735 милиона, или за 2.197 процената. Државни дуг је растао пет пута брже од државнога буџета. Али ова колосална цифра државнога задужења *сама за себе* још не казује јасно сву тежину дужничкога ропства. Да се осети сва тежина таквога развитка веза Србије са страним капитализмом, не сме се изгубити из вида да су цео пораст државнога буџета гутали непродуктивни издаци на дуг и војску, као што је, опет, највећи део државних зајмова, огромно већи део, употребљен за покривање буџетских дефицита и изванредних расхода на милитаризам.

На чему се тај распикућски систем газдовања одржавао? За плаћање интереса на зајмове Србија је долазила до злата извозом аграрних производа. Од краја осамдесетих година њен трговински биланс је активан, то јест она прими већу суму злата за извоз него што изда на увоз. Али сувишци злата које је давао активни трговински биланс нису могли досећи да покрију извоз злата за плаћање дугова. Због тога је међународни биланс плаћања Србије, насупрот активном трговинском билансу, ипак остао стално пасиван. За последњих тридесет година Србија је стално имала да издаје више злата него што га је примала за свој извоз. Та диференција је била од 1891—1900. 49,354.772 дин., 1901—1910. 71,153.924 дин. Да би се тај банкротски систем газдовања одржао, Србија је падала у све нове и нове дугове, њима банкротство од-

лагала и терете своје садашње политике све више пре-носила на будуће генерације.

Али докле тако? Под притиском државних тере-та извоз је, истина, растао, али иза тога пораста не стоји појачање привредне снаге земље. Напротив, то повећање извоза је последица повећања државних те-рета, а не привреднога развитка и јачања земље. Оно је последица *исцрпљивања* које придазљује свакога произвођача посебице, нагонећи га да ради прибавља-ња пореза отуђује како храну породице, тако и сред-ства производње, а затим измождава целокупну прив-редну снагу земље, јер средства потребна за њено при-вредно јачање црпе страни зеленашки капитал. У бр-жем рашћењу извоза него увоза не огледа се никако брже рашћење привредне снаге земље од развијања културних потреба народа, већ се огледа, у ствари, вештачко повећање извоза на рачун способности на-рода да своје животне потребе подмири.

Али народ, све неспособнији за потрошњу, поста-је и све несигурнији као порески пратилац. Влада-јућа буржоазија је почела осећати да ни најсканда-лознији систем посредних пореза, који не пропусти оптеретити ниједну животну потребу, није никаква сигурна гаранција државних пореских прихода, ако потрошачка моћ маса слаби или ако се она слабије и спорије развија него што расту потребе државе. Усавршавање апарата за пумпање пореза не може да надокнади оно што се губи са исцрпљивањем општега резервоара државних прихода, са исцрпљивањем при-вредне народне моћи. Још једном се демонстративно показује тачност начела: да је привредна снага зем-ље једина права основа сигурних државних прихода и доброга финансијскога стања. А где је та привредна снага земље? Је ли она у руинираном ситном сеоском газдинству? Земља исплакана, жетвени принос мањи него у Русији, сточарство у опадању: ситна пољоприв-редна предузећа нису више способна да подмире ску-чене потребе породица, још мање да напуне велике државне касе. Државни буџети расту испојамно брзо, јер непрестано расту дужничке обавезе и трошкови око система буржоаске владавине, а у исто време,

сасвим оправдано, почиње се губити вера у рашћење извоза пољопривредних производа.

У тој безизлазној ситуацији владајућа буржоазија се баца свим средствима која јој државна власт ставља на располагање на *вештачко подизање индустрије*. Систем посредних пореза она сада допуњује системом „заштитних“ царина. Србија је опасана једним непрелазним царинским зидом, под чијом заштитом капитал, апсолутно ослобођен свакога обзира према страном конкуренцији, ужива привилегију неограниченог господара на домаћој пијаци, монополско право експлоатације. У спровођењу те политике влада има да регулисава суревњиву борбу између представника страног и домаћег капитала, али на крају крајева систем „заштитних“ царина побеђује, јер одговара и интересима буржоазије као носиоца државне власти и интересима буржоазије као носиоца капиталистичке експлоатације. Тим системом она, с једне стране, осигурава капиталистичкој класи екстрапрофит, с друге стране, вештачким увлачењем капитала у земљу чини да кроз руке произвођача и потрошача потеку веће суме новца које ће им она на згодном месту, путем посредних пореза, опет отети. Увлачењем страног капитала у земљу повећава се циркулација новца, масе више троше мада више не једу, али зато расту суме екстрапрофита капиталистичке класе и посредних пореза државе, расте пљачкање пролетаријата и народних маса. Величина те пљачке огледа се у ненормално великој разлици између номиналне и реалне наднице, између величине наднице у новцу и количине животних намирница која се за њу може да купи.

Није тешко уочити да се овај систем подизања домаће производње извргава у систем привредног исцрпљивања земље. Високим ценама свих производа сужава се *потрошачка способност народа*, која је прва погодба здравог привредног напретка, а монополским привилегијама убија се старање за *техничко усавршавање рада*, без кога се подизање привредних снага неке земље не може ни замислити. Али та посматрања не спадају у оквир овога посла. Место тога,

треба нарочито истаћи да се на привредно-финансијском систему који смо укратко скицирали држи и економска егзистенција и политичка владавина буржоазије у Србији.

На основу тога економско-финансијскога стања земље и вечите брите сваке владе може се објаснити што Србија надире да пошто-пото изађе из старих граница и продре на море, да продре на море по цену свих жртава и великих опасности. Са индустријским развитком неке земље буржоазија гура владе на проширење пијаца и области експлоатације. Политика завојевања туђих земаља и стварања колонија, због које је данас Европа подељена у два оружана логора, одговара тежњи капиталистичких класа за осигурањем профита, за монополом експлоатације. Када смо год указивали на тај економски узрок данашњег грозничавог оружања, сукоба интереса и завојевачке колонијалне политике, браниоци те политике у Србији, да би представили своје тежње као најидеалнију ослободилачку националну борбу, добацивали су нам: где је у Србији та развијена индустрија, где је та капиталистичка класа која гура на завојевање туђих земаља? Ми признајемо да капиталистичка индустрија у Србији није ни приближно толико развијена колико је у владајуће буржоазије развијен апетит за проширењем територије и изласком на море поробљавањем туђих народа. Али је влада у Србији утолико ревноснији извршилац жеља свих власничких класа и каста за проширењем граница и поробљавањем туђих народа уколико то више одговара нуждама привредно-финансијскога система на коме се држи, који је стуб њене власти. Одржање тога система је прва тачка у програму сваке владе. На њему се подиже кула од милиона државног буџета, он пружа средства за издржавање милитаризма и других непродуктивних установа, он пружа средства за одговарање дужничким обавезама према иностранству, на њему се држи кредит за нова задужења.

Ако капиталистичка буржоазија у Србији и балканским државицама уопште није још толико развијена да целокупну државну политику стави у службу

свога интереса, она у нас има за свога савезника саму државну власт, коју потреба одржања гони на територијално проширење пошто-пото. Тако су неодољиве експанзивне тежње балканских државица постале неодољивом потребом влада, јединим излазом из тешког положаја у коме су са својим привредно-финансијским системом дотерале на ивицу банкротства. За буржоазију у Србији излазак на море не значи у првом реду економску еманципацију земље, као што се то радо и много говори — јер целокупна привредно-финансијска политика владајуће буржоазије представља постојано отуђивање права слободнога располагања привредним изворима земље и предавање народа у каматно ропство да би се добила средства за одржање владавине — већ пре свега еманципацију привредно-финансијскога система на коме се њена владавина држи. Излазак на море представља једино средство да се привредни систем „заштитних“ царина ослободи зависности од иностранства, да се од њега не морају чинити ником никакве концесије. Уколико, дакле, капиталистичка буржоазија није дорасла да врши пресудни утицај на правац државне политике, свака влада је принуђена да не стрепи од жртава које тежња ка мору ставља у изглед, не само због слободнога саобраћаја са светом, већ због одржања своје владавине. Зато је један наш национални радник и патриотски писац с ретком искреношћу рекао: *Рат који не гарантује слободан излаз српских еснапа на светски трг не може се назвати ослободилачким!*

Тако је арбанска политика српске владе оличење авантуристичкога лутања једнога очајника који без икаквих изгледа на успех и без јаснога циља расипа драгоцену снагу да би избегао банкротство пред којим стоји цео његов привредни и политички правац.

3. Пораз завојевачког подвига

Полет народних маса, који је годинама припреман политиком „економске еманципације“ и достигао највишу тачку од објаве царинскога рата до анексије

Босне и Херцеговине, буржоазија је за време балканских ратова умела обилно искористити. За најлуђе подвиге она је могла рачунати са људским материјалом чија готовост на подношење жртава превазилази обавезе војне дисциплине. И у слатком заносу да држи у својој руци наоружану целу земљу, буржоазија је у расточавању народне снаге отишла преко свих граница могућности и починила најлуђе злоупотребе. Врхунац тих злоупотреба је покушај изласка на море путем завојевања Арбаније.

За излазак на море Србија је имала два природна правца. Први, преко Црне Горе за Бар, води преко области које припадају двома *српским* државама и које су насељене скоро искључиво српским народом. Други, Вардарском долином за Солун, води оном саобраћајном артеријом која је самом природом одређена да буде главни правац привредне везе Балканскога полуострва са светом. Што се другога правца тиче, као што ћемо доцније видети, буржоазија балканских државица је била неспособна да савлада сепаратистичке тежње и да од незаменљивог солунскога пристаништа учини оно за шта га је природа положаја одредила, наиме да буде светска капија за све три државе; а српски и бугарски власници, специјално, приредили су својим народима брегалничку катастрофу,³³ да Солун остане у искључивој власти Грка, којима је најмање потребан и који ће се њиме најмање служити. Српска буржоазија није била чак ни толико јака да сломи династичку искључивост између Србије и Црне Горе и да спајањем двеју области једнога истог народа у једну државну целину изађе на толико жељено море преко своје јединствене територије. Место тога, између две рођене земље побијају се данас међе, иако ни на једној ни на другој страни нема ни десет лица која би то могла разумети и одобрити. А краљевски стражари који ће те међе чувати јесу сведоци неспособности буржоазије да изврши дело народнога уједињења.

³³ Односи се на борбе између бугарске и српске војске вођене у другом балканском рату на реци Брегалници од 30. јуна до 8. јула 1913.

Наместо да тражи излазак на море у овим природним правцима, за шта је било потребно бити решен на систематску и одлучну борбу против сепаратистичких тежња, влада је сепаратизам узела за основицу уговора са савезницима. Тиме је буржоазија сама себи затворила оба природна правца за излазак на море. А одричући се њих, она се отискује да пут на море пробије кроз арбанске кршеве, правцем који води преко области са компактним туђим елементом, елементом највеће отпорне снаге у пређашњој Европској Турској; та област је, у исто време, тако јако увучена у освајачке замке две велике европске силе. Како је та политика претрпела потпун пораз још на пола пута, ми данас имамо скупо плаћено искуство само о снази аустро-италијанскога утицаја, те сада нико и не мисли о жртвама које бисмо тек морали поднети око завојевања и држања у покорности арбанскога народа.

Пре свега, Јадранско море, као *средство* нашега саобраћаја са светом, није без крупних недостатака.

1. Јадранско море је изгубило свој некадашњи трговачки значај. Луке Јадранскога мора нису више станице светскога саобраћаја као пре неколико векова: оне нису више ни центри у којима се врши размена производа балканских земаља. Велики светски путеви Средоземним морем не стичу се више у Јадранском мору, већ, обично обилазећи њега, укрштају се у Солуну, од кога су већ створили најважнију тачку не само балканскога већ и средњоевропскога саобраћаја са Истоком. Упућена на неку луку Јадранскога мора, српска трговина, тражећи слободан излазак на страни светски трг, нашла би се опет лице у лице са паробродским друштвима и пијацима поглавито Аустро-Угарске и Италије.

2. Када би чак Јадранско море потпуно задовољавало потребе нашега трговинскога саобраћаја, правац тога саобраћаја не може се одређивати произвољно и независно од правца светскога саобраћаја. Тај правац, као што је то проф. Цвијић свестрано показао, излази данас на Солун. Ова лука је излазна тачка вардарско-моравске комуникационе артерије,

која са уздицањем средње Европе и надирањем њенога напорнога привреднога живота на азијски Исток добила велики европски значај. Она је привукла себи сву трговину из области пређашње и садашње Србије. Из раније Србије трговина је текла на север, из Старе Србије и Македоније на југ, а са састављањем ових области у једну државну целину, под претпоставком једнаке предусретљивости, одржаваће се трговина на обадве стране. Али правац север—југ не може бити вештачки промењен у правац исток—запад, ма колико се то желело из обзира политичких аспирација. Све вештачке мере које се у том циљу предузимају, као што је то железничка политика, траже изванредне жртве и представљају по привреду терет сличан стратегијским железницама. А ако је српска влада, лупајући се по Арбанији, пропустила осигурати нашој трговини слободан излаз преко Солуна, онда братоубилачки рат није само један злочин према српском народу већ и један злочин за туђ рачун.

3. Излазак на Јадранско море, као вентил сигурности на случај ненормалних односа према северу и југу, оптеретио би нашу привредну снагу несразмерно великим жртвама. Пре свега, подизање доброга пристаништа скопчано је са великим тешкоћама. Најбољи познавалац Балкана проф. Џвијић вели: „У оном делу који је заузела српска војска има само један бољи залив, и то је Драчки. Иако је засут песком и стога само 6—10 м дубок и изложен јужним и југозападним ветровима, од њега би се могло направити добро трговачко пристаниште, *истина, с великим трошковима*.”³⁴ Без великих техничких радова не могу се употребити за пристаниште ни остали заливи на тој обали.

Али сви ти трошкови око пристаништа и спровођења железнице губе се према оним непрорачунљивим жртвама које би осигурање тога саобраћајнога правца гутало. Било да Србија добије само пругу, било и један шири или ужи појас земље, одржавање арбана-

³⁴ Вид.: Јован Џвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Гласник Српског географског друштва, Год. II/2, стр. 198. — Прим. аутора.

скога становништва у покорности било би скопчано са жртвама за које би се добар трговац тешко одлучио. Што год би тај појас земље био шири, утолико би и жртве биле веће. За одржавање у покорности целе северне Арбаније, на коју се било око бацило, Србија би морала држати велике војничке посаде и, без сваке сумње, посвегодишње пролевати крв за „повраћај“ реда. Транспорти српскога извоза на Јадранско море кретали би се уз пратњу све јачега милитаризма, сталних мобилизација и тешких колонијалних ратова. Завојевачка политика је продрта врећа. Алжир је коштао Француску више од ратне одштете коју је 1871. платила Немачкој. Јужноафричке колоније су коштале Немачку преко милијарде марака а нису дале ништа. Заплетена у Арбанији, Србија би тек тада видела да је остале завојевачке државе много лакше стићи у вршењу свирепстава према завојеваним народима него у подношењу жртава на које отпор тих народа гони. А ако Србија није у стању учинити ниједан корак у своме привредном јачању, а да не учини два у привредном расипању на непродуктивне циљеве, онда може очекивати време када ће људи чинити главни део њенога извоза, а они неће ићи преко Арбаније, него преко Европе.

Тако излазак на Јадранско море, искупљен завојевањем Арбаније, представља за Србију једну *економску* апсурдност. Али поробљавање арбанскога народа, као средство изласка на море, показало се и као *политичка* апсурдност. На основици завојевачке политике, у којој никад не одлучују „дреча права“ и „веће потребе“, већ искључиво већа снага, игра је за Србију била унапред изгубљена. Србија се у Арбанији срела са двама великим силама које су тамо већ биле стекле већи утицај од саме Турске. Ништа не чини што Арбанија сама по себи није вредна жртва које Аустро-Угарска и Италија око ње подносе, јер се оне не подносе за Арбанију, већ за утицај који се преко Арбаније има у Јадранском мору и на Балкану. Је ли влада г. Пашића правилно процењивала јачину отпора на који ће од стране те две државе наићи, или је процењивала потпору својих „тријатеља“ — то

питање није без интереса, али се за нас овде његова вредност губи пред фактом да је Србија својим завојевачким методима и претензијама уз кепецку снагу несвесно радила да се Арбанско питање реши по жељи оних који своје апетите подупиру јачим, несравњено јачим средствима.

У веку крупне империјалистичке политике, завојевачка политика мале и привредно неразвијене Србије, упућене на заједницу, а не давање малих око себе, показала се као економска и политичка апсурдност, као противуречност *in adjecto*, као немогућа политика.

Сан о изласку на Јадранско море завојевањем Арбаније припада прошлости, али његова сенка ће дуго времена помрачавати небо над српским народом. Србија је хтела и излазак на море и једну своју колонију, па је остала без изласка на море а од замишљене колоније створила је крвног непријатеља. Хтела је да истисне туђи утицај из Арбаније, а постигла је да га још више учврсти. Освајачким хицем хтела је једно радикално, дефинитивно решење у корист свога господарства на јадранској обали, а успела је да се туђе господарство дефинитивно утврди. Њена тежња ка мору дала је наопаке резултате, јер је спровођена наопадним средствима, то јест: *оно што се могло постићи само у споразуму и [уз] пријатељско саучешће ослобођенога арбанаскога народа, хтелo се постићи против њега*. Тежње изласка на море методима завојевачке политике претрпеле су потпун пораз.

4. Војна окупација Арбаније

Војну окупацију Арбаније српска влада је изводила са онолико смишљености и процене околности са колико се у приватном животу предузимају обичне шетње. По одсуству војничких и политичких предострожности на које су се прилике упућивале, тај озбиљни војни и политички корак личио је на какав политички „шпаџир“, *Lustreise*, што би Немци рекли, али „шпаџир“ који ће у историји српскога народа

остати као најкрвавији споменик једногодишњег ратнога режима буржоазије и најбољи сведок његове безобзирности према животима људи.

Са дивљењем је неко упоредио излазак српских трупа на Јадранско море са Наполеоновим преласком преко Алпа. Што је до простих војника стајало, они су заиста огромне сметње савладали на начин који је дивљења достојан. Али што је стајало до војних и политичких управљача, они су по својој безобзирности чинили праву супротност прегалаштву војника, гомилајући лакомисленост за лакомисленошћу, лудост за лудошћу, жртве за жртвама. Та страховита ниска жртвава пружа се од поласка до повратка. Дописник загребачкога *Обзора*, Д. Машић, описује поход Дринске дивизије овако:

„Седми дан тога чемернога путовања стајао је српску војску доста жртвава. Комора већ три дана није никако стизала. Није било хране ни за људе ни за коње. *Непрестано пешачење по зими и киши, неспавање и гладовање толико је сломило војнике да су се сад једва држали на ногама.* Свакога тренутка оклизнуо би по који коњ и скотрљао би се низ клисуре са товаром или муницијом. Људи су се устављали, трпали на себе муницију, и сами падали од *терета и немоћи.* Већ је изгледало, ако потраје још само који дан тако, да ниједан жив неће изићи из ових пустих планинских крајева. Али се ипак ћутећи ишло даље. *И тако цео дан, по несносној и непрестаној киши та војска није ишла него се управо вукла у развученим колонама, остављајући за собом слабе, болесне и мртве.*“

Нимало мање муке и жртве имала је да поднесе и Шумадијска дивизија, која се кренула од Призрена преко Ороши. О гладовању те колоне писао је један официр:

„Ма како да је посластица у то време био хлеб, ја сам могао добити једну половину — нудио ми је један мој војник, који га је платио 4 динара. Сутрадан се продавао по 5 и 6 динара, а један је коњаник платио за један тајин и парче сланине 8 динара. Доцније, кад је нестало хлеба, тако је исто скакала цена

и кукурузу, јер се ситан брђански кукуруз дужине 12—15 см продавао последњег дана грош комад. *Ове високе цене слабо могу ти дати представу о величини глади и муке што смо претрпели.*"

А када су се тако намучили официри, онда колике су тек биле патње оних сиромаша који за цело време дугога ратовања нису ниодкуда добили ни кршне паре!³⁵

Од самога почетка примороки одред српске војске почео је обележавати свој траг честим гробовима помрлих од глади и умора, измрзлих од мраза без шињела и шаторских крила. Чије су то жртве? Према српским трупима, које по својој бројној снази и физичкој изнурености нису биле способне да издрже никакву озбиљнију борбу са организованим арбанаским племенима, ова су се понашала са достојанством неутралних али и независних посматрача који су давали бесу и примали снисходљива уверавања о „мирољубивим“ намерама српскога војнога похода. Са ауторитетом једнога племенскога династа, Пренк Биб Дада пропустио је гладне, голе и босе, до сржи у костима изнемогле српске трупе, под условом да мирно прођу путем и да се не усуде чинити ма какво зло Мирдитима. Још строже су се команданти чували да не дирну у стршљеново гнездо Малисораца.

Овакво држање арбанаских племена потицало је из уверења, добивена из Беча и Рима, да је аутономија Арбаније зајемчена и да ће се српске трупе морати вратити. Наполеон је пуштен преко Алпа, јер се Наполеон морао вратити.

Највећи део наших војника у Арбанији страдао је од болести, поглавито изнемоглости и дизентерије, која је морала наступити као природна последица глади и рђаве опреме. То су страдања прежаљених, упућених на божју вересију, извршилаца наполеонских подвига, о чијем најнужнијем опремању и снабдевању политички и војни управљачи нису ништа

³⁵ Упућујемо читаоце на драгоцене белешке друга Косте Новаковића, које су од 1. јануара почеле излазити у „Борби“ под насловом *Четири месеца у Средњој Албанији*. — Прим. аутора.

мислили. А њихови команданти, који се нису устезали да убију од глади и изнемоглости пала војника или да то трпе, нису имали ни трунка од духа онога рускога војсковође који је, прелазећи преко Алпа, повратио оданост гладне војске уласком у раку коју је самом себи био наменио. На целом маршу радиле су наизменично и свака у свом правцу следеће силе: глад и изнемоглост, батине и револвер!

Колико је цењен живот ових људи, нека послужи и овај пример. По наређењу команданта, на дугачком путу од преко стотине километара остављена су мања одељења војника као релејске станице. Лудост ове наредбе у чисто војничком погледу је очигледна, као што је била очигледна и судбина у мору узрујана арбанаскога становништва, огорчена свирепствима српске војске у источним крајевима. То огорчење је ове јаднике прогутало. Од извесних станица није нико остао да јави шта је са њима било, и узаман их њихови родитељи и браћа још увек преко новина траже. Осветничко паљење села и масакрирање арбанаскога становништва није никаква накнада за узалудне губитке.

Ниска лудости и жртава, која је, на крају крајева, прогутала приморски одред, нема краја. Како је величина задатка у сваком погледу премашала снагу одреда, на предстражу на *Дајчу*, месту прве погибије у борби са скадарском посадом, бачено је нешто мало дренаца другог позива. Без шаторских крила и у кршћу где није било ни дрвца да се ватра заложу, они су чували стражу и пропадали од зиме. И после првога озбиљнога напада одморних трупа скадарске посаде, дринци су морали попустити, остављајући иза себе лешеве, које су појачања шумадинаца неколико дана купила и сахрањивала.

Али је *брдичка касапница* врхунац овога безобзирнога бацања људи у смрт и авантуристичких бравура без смисла и икаквих изгледа на успех. Историју те касапнице још увек обавија таман veo. Скадарска утврђења су најмодернијега типа, јер је Турска нарочито полагала да Скадар, као истакнути шилбoк на крајњој и врло важној тачки царства, буде што

боље утврђен. Ровови су маскирани, у земљи, и саграђени од бетона. Најбољим двогледима споља се ништа не види, а када се отвори борба, не зна се одакле све ватра не сипа. Продирање нападача спречава неколико низова различних препона, нарочито хајдучких јама које се могу ставити под воду и бодљикастих жица које су повезане гвозденим стубовима утврђеним у цементним подлогама. Цело утврђење је сада брањено не само пешачком ватром из заклоњених ровова већ и многобројном артиљеријом, нарочито градским топовима највећег калибра.

Да се таква утврђења не освајају голим шакама, уз потпору неколико брдских батерија, чак без иједнога пољскога топа, то је могла проценити најобичнија војничка памет. Па ипак је напад наређен и 26. јануара српском народу приређена једна од најлуђих и најтежих погибија у целом српско-турском рату. Глас о страховитој погибији продрла је случајно преко Црне Горе до Београда, и београдска *Штампа* није погрешила када је у чланку *Битка на Брдицама* напала страховиту погибију речима: „Опште је осећање да се тамо није водио рачун о људима. Људи су изгубили своју ранију вредност и вреде таман онолико колико и бундеве.“

А после неколико дана, „један стручњак“, иза кога се крије извесно неки официр, пише у истом листу у чланку *Један злочин*:

„Свакога дана избијају у јавности нови језовити детаљи о страховитој касапници на коју је изведен наш приморски одред на Брдицама. Влада, истина, продужава и даље да ову крваву трагедију обмотава највећом мистериозношћу и увек избегава да објави листу губитака које је наша војска претрпела у том махнитом предузећу. Али после објаве нашег извештаја из Мурићана, јавно мњење узбуђено је у тој мери тим злочиним извршеним над српском војском да затајивања и заташкивања више не помажу. На Брдицама пало је улудо близу 1.300 српских војника и 39 официра. За тај бескорисни покољ мора неко одговорност да понесе.“

Тачни подаци о губицима на Брдици нису још објављени, али они су код Срба знатно већи него што је у горњем чланку наведено, а код Црногораца неколико пута толики. Хиљаде људи су бачене у смрт као да се од блата месе, као да никада више неће ником требати. Место да на горње оптужбе даде обавештења, владин орган *Самоуправа* је одговорила како је „пред зору, 26. јануара, командант приморскога одреда добио изричито наређење од црногорске Врховне команде да врши напад на Брдицу“. Напад је истога часа наређен и њему се има да благодари, по писању владинога листа, што је један положај Брдањола пао Црногорцима у руке! Према томе, командант приморскога одреда или је *свесно* бацио у смрт неколико хиљада својих људи ради успеха сумњиве вредности на црногорском фронту, или је *сервирао* неколико хиљада жртава из респекта према високој личности главнога команданта црногорских трупа. Да су у целом предузећу одлучивали разлози који немају ничега заједничкога са најобичнијим правилима ратовања, види се и по томе што је у клопку упала само једна колона и усамљена, без помоћи и наслона десно и лево, изгинула. Тако је пред тврдим бедемима Скадра одиграна једна *крвава игра војске* да би се задовољила монархистичка сујета клептомана који је под тим бедемима сахранио своју жалосну земљицу.

Месец дана после тога, десила се страховита *погибија у луци Сан-Бовани ди Медуа*. Трупe које су транспортоване из Солуна морем да појачају опсаду Скадра провеле су на лабама у луци читав дан, чекајући да се ко смиљује и да их искрца, и у том чекању затекла их је турска крстарица „Хамидија“. Брдичка касапница није изазвала ни за нокат већу опрезност према опасностима у које се људи гурају. На Брдици није ордонас на време пренео заповест за повлачење, у Медуи није „Хамидија“ пријавила свој долазак! Није учињено ни оно што се за спасавање људи могло учинити, „и капетан лађе и сва послуга, као што то у божићњем броју *Пијемонта* лепо описује мајор Радоје Јанковић, *заборавише на спаса-*

вање војника. Дисциплина попусти пред личном опасношћу. Перед се ушћуња у хладнокрвност. *Ниједан чамца за спасавање не би скинут*". Војници беху остављени на милост и немилост „Хамидије“, која сву топовску ватру управи на лађу пуну војника „Вервењотис“. Мајор Јанковић описује тај очајан тренутак овим живим речима:

„Хук топова доби чаробну моћ над свима. У цигло једном моменту осети се трагедија тог несрећног дана. Војници, са спремом на леђима, бацаху се са неколико метара висине у воду дубоку неколико метара. Рањени се склањаху, да ударе завоје. Ране су биле грозне, задане комадима челика. Други се спуштаху низ конопце; по десет одједаред. Један конопац се отиште! Сва сила *Хамидијинога* беса сручи се на *Вервењотис*.“

И у том очајном тренутку, када није било ниједнога старешине да посаветује, ако помоћи не може, да подели судбину са својим војницима, окренула су своја два брата са топића два војника без еполета, један поднаредник и један каплар, и ради спасавања својих другова ухватили се укоштац са топовским колосима једне ратне лађе! „Хамидија“ се повукла, остављајући иза себе праву пустош.

„Око лађе пловили су шињели, ранчеви, поломљени кундаци, војнички упртаци и остали трагови претрпљене катастрофе. Шајкаче, без господара, љуљале су се нешто под водом, као велике алге. *Несрећне жртве расуте тамо-амо, свучене пуним фишеклијама, потонуле су и додирујући стопама песковито дно њихале су се као подводно биље. Белеле су се руке утопљеника. У понекој пушка мртвачки стиснута. Понеког тискао је талас на ширину...*

На малом таласу љушкају се једне нове двојенице. Гдеде избије глава. Талас је прелива и заноси косу тамо-амо, те се указује раздељак... Лепе момке из Подримља носи вода као опало лишће. Први пут откако су у рату, преварила их снага. Јунаци од Зебрњака, Абди-паше и Бакарног гумна леже савладани. На сваком лицу по једна жеља неизречена. Њи-

хове их веренице чекају, њихово воће пупи, њихове су очи мртве.“

И још богзна где би се завршила ова ниска лудости и жртава, да се Скадар није предао и да питање Арбаније није дочепала Европа у руке. Са македонскога ратишта српска влада би упућивала нове трупе, једне за другима, да попуне места оних које су прогутали снежни намети арбанских кршева, глад, болест, скадарско блато и Јадранско море. Због једнога ни са једне стране нежељенога сукоба између српскога [и] арбанаскога одреда и остатака Цавидове војске кренута је у Арбанију цела Моравска дивизија, а шта би тек било да Арбанаси нису мирно чекали решење Европе? Али су чак и „дивља“ арбанаска племена знала боље проценити пресудни значај тога решења по Арбанију него српска влада. Очекујући тренутак када ће испратити српске трупе одакле су и дошле, она су умела уштедети излишне жртве много боље од владе која је стајала под злокобном сутестијом рускога утицаја. И, зацело, после пола године гладовања, страдања, пропадања и лудога харчења људских живота, жалосни остаци приморскога одреда враћени су натраг, остављајући иза себе као једини траг преко 5.000 војничких гробова и општу омрзнутост код становништва.

5. Колонијални ратови³⁶

Да војна окупација Арбаније мора изазвати очајан отпор горштакских арбанаских племена, није, изгледа, очекивала само влада г. Пашића. Она је заборавила да је Турска била обетована земља за навике ових горштака, да су их за муслимански свет везивале врло јаке верске везе, па је ипак један велики део државне моћи Турске био везан у овим крше-

³⁶ Део књиге под овим насловом претходно је објављен у „Борби“ од 1 (14) јануара 1914, стр. 12—15, уз следећу напомену редакције: „Овај чланчић је један мали одељак из нове књиге *Србија и Арбанија*, која је дата у штампу. Изаб-ће у току ове недеље.“

вима, буне су постале редовно стање, из њих је дошао и један од најодсуднијих удараца младотурском режиму. Држање Арбанаса у покорности био је врло тежак задатак за Турску, иако је она имала у Анатолији богат резервоар људског материјала који је, када затреба, пребацивала против побуњеника у Европи, против арбанаских племена, као што је ова, када затреба, употребљавала против хришћана.

Са тим питањима српска влада се није много замарала. О природном отпору арбанаских племена она не само није водила рачуна, већ га је, у ствари, провоцирала, огласивши арбанаско насеље, по примеру свих завојевача, за људски одрод према коме вреди само употреба грубе силе. После неочекиваних војних успеха према Турској, и влада је, као и цео буржоаски свет у Србији, потонула у идолопоклоничко веровање у моћ оружја као *једино* радикалног и решавајућег средства. Она је гурнула војску правцем ка приморју без икакве политичке директиве, посела њоме велики део арбанских области без икаквих строгих наређења о држању војске према самопоузданим арбанаским племенима, и тиме је дала први подстицај сталном рату на граници с многобројним жртвама са једне и са друге стране. Представницима власничке политике није ни на ум дошло да мисле колико би жртава могло бити уштеђено вођењем рачуна о држању војске према покороном становништву и о неодољивој упорној тежњи ових племена да им се иначе тешки услови опстанка не сужавају и животне навике дрско не вређају.

И чим је солдатеска, остављена самој себи, солдатеска иза које се политички управљачи нису видели, дошла у додир са арбанаским становништвом, она је починила такву пустош која је арбански народ гурнула у очајну борбу за одржање. Тако је отворена *серија колонијалних бораба* које са већим или мањим прекидима трају од преласка српске војске преко турске границе до данас и којима се краја још нигде не види.

Слепа и глува према најгрубљој пракси колонијалног истребљења које је солдатеска вршила, бур-

жоаска штампа је подигла паклену повику против „арнаутских дивљаштава“, и та је позика расла са немоћу владе да одоли притиску својих моћних супарника око Арбаније. Ни несумњиво дивља и некултурна афричка племена нису никада дочекивала европскога наметљивца целивањем његове беле руке. Још мање се то могло очекивати од Арбанаса, који су већ били испуњени извесним политичким тежњама за које су последњих десетак година толико жртава поднели и са којима је био упућен да рачуна сваки онај који није био унапред решен на борбу до истребљења.

Арбанаска побуна септембра месеца,³⁷ због које је Србија морала поново мобилисати близу три дивизије, је[сте] класичан пример како се колонијални ратови изазивају. Окупација српске војске простирала се са истока до на саме капије клисура и кланаца. Она је раставила орача од њиве, стоку од паше, стада од појишта, село од воденице, купца и продавца од пијаце, околину од вароши, а читава планинска насеља од свога привреднога центра и житнице за исхрану. Арбанас с оне стране није смео крочити на своју земљу која је остала на овој страни. Сви извори за живот били су пресечени. У очајању и глади, народ је најпре молио за слободан долазак на тржишта, а када му је и то ускраћено, између смрти од глади и смрти од олова он је изабрао ову другу. При тој побуни могли су се умешати разни домаћи и страни агенти, на које је влада с планом скретала пажњу јавности, али земљиште за евентуални утицај тих елемената припремила је влада г. Пашића, одбијајући арбанаско становништво од себе оним истим средствима којима је се најбоље могла послужити да му положај олакша и да га себи привуче.

Али војни режим није само обуставио послове и пресекао редовне изворе зараде, већ је *плачкао* од становништва целу готовину људске и сточне хране. При средњовековном систему снабдевања трупа, да

³⁷ Мисли се на побуну од септембра 1913, када је дошло до борби ширих размера на граничном појасу између Србије и Албаније.

се колико-толико утоли глад војника, гурани су у глад мештани. Тај систем снабдевања трупа напунио је цепове многога војнога и цивилнога чиновника који су у ове области ушли са довољно искуства колника је моћ новца; он није олакшао народу у Србији терет ратних трошкова, а натоварио му је на врат још теже бреме угушивања изазваних буна.

Влада је ту пљачку узаконила и подигла до највишега степена увођењем *контрибуционих такса* које су војне и цивилне власти у новим крајевима наплаћивале. О скандалозној претераности тих такса довољно је да наведемо само ова неколика примера. Од сто килограма наплаћивано је на шпиритус 117 дин., на гас 54,65, на со 17,60, на шећер 30, на пиво 20, на зејтин 20, на кафу 100 итд. *Похватани су, дакле, сви они предмети који се у народним масама највише троше, без којих оне не могу.* Оне су се свалиле као сињи терет на опљачкане и зарада лишене мештане и на сироте војне обвезнике, ако су кадикад попили кафу, набавили гаса за своје стражаре или купили које парче шећера да разблаже опорост окорела и буђава тајина. И када их шаље у смрт за бољу будућност њене експлоатације, буржоазија их прати својим познатим апаратом посредних пореза. А да тим таксама не би много збунила ненавикнути трговачки свет нових крајева и да би га упутила како да се помогне, на признаницама, по наређењу Врховне команде, пише: „Увозник се овлашћује да контрибуциону таксу наплаћену на ову робу пренесе на потрошача.“³⁸

У сасвим нормалним приликама, када привредни живот тече потпуно редовним током, оволико поскуп-

³⁸ У безобзирности својој власти су отишле тако далеко да те таксе наплаћују по *бруто* тежини, дакле и на дару, на тежину суда! Нпр., сандук пива од 50 флаша је тежак 120 кг: такса се наплати од те тежине, иако самога пива нема више од 35 кг. Тако је и са гасом, шпиритусом итд. Код шпиритуса, нпр., судови су обично гвоздени, а потрошачи плаћају таксу не само на шпиритус већ и на гвозђе које не виде. Тако су те таксе удвостручене и утростручене. — Прим. аутора.

љивање живота изазвало би несносно стање. У приликама, пак, када је извор редовних зарада пресакнуто и готовина поплаћкана, народ од лира „разоружан“, контрибуционе таксе су гониле право очајној одбрани живота. Када се све то има на уму: да за живот Арбанаса није нико никоме одговарао, да је војска рупила у примитивне животне навике са својом крутом логиком силе, да су сви извори живота пресечени, људи и стока остављени без хране, да је плачка додијала и малом и великом, и богатом и сиромашном, — када се све то има на уму, онда имате пред собом ретко типичан случај *како се стварају буне*. Да не говоримо о ужасним сценама беде и глади које су се одигравале по Скадру и другим прибежиштима потиснутога арбанаскога становништва!

И када је буна избила, влада је преко заступника министра спољашњих дела изјавила да ће Арбанаси бити „примерно кажњени“, буржоаска штампа је тражила истребљење без милости, а војска је извршавала. Арбанска села, из којих су људи били благовремено избегли, беху претворена у згаришта. То беху у исто време варварски крематоријуми у којима је сагорело стотинама живих жена и деце. И докле су устаници заробљене српске официре и војнике разоружавали и пуштали, дотле српска солдатеска није штедела ни њихову децу, жене и болесне. Верна слика тих варварстава изнесена је у дописима из Арбаније у „Радничким новинама“, у чланцима *Крвна освета солдатеске и црногорски бес*.³⁹ Још се једном потврдило да је народна побуна најпримитивнијих племена увек хуманија од праксе стајаће војске коју модерна држава против побуне употребљава. Српски власници су отворили свој регистар колонијалних убијања и прозота и могу већ достојно ступити у власничко друштво Енглеза, Холанђана, Француза, Немаца, Талијана и Руса.

³⁹ Чланци су објављени у „Радничким новинама“ бр. 223 и 239, од 22. октобра и 9. новембра 1913.

6. Резултати завојевачке политике

Од буржоаских опозиционих група у Скупштини с правом је неко истакао да у спољашњој политици ратна влада Радикалне партије за време балканских догађаја није имала начелне опозиције изузимајући социјалну демократију. Та сагласност буржоаских група у спољашњој политици постигнута је, истина, већим жртвама радикала него њихових противника, јер ако је обезбеђење *Балкана балканским народима путем међусобнога споразума* било до ових догађаја уистини руководно начело Радикалне партије у балканској политици, онда је несумњиво да се она у току догађаја више примакла својим противницима него они њој. У сваком случају, политика радикалне владе била је у погледу правца израз целокупне буржоазије, а г. Пашић најпогоднија личност да њеном „реалном“ политиком руководи.

У својој арбанској политици, као и у другим приликама, г. Пашић воли да нас оставља у неизвесности шта управо хоће. И у дипломатском раду он је пре свега шеф партије која се развила из колебљиве и неодређене ситне буржоазије и која, ношена догађајима, гледа да окретношћу и ситним лукавствима надокнади одсуство широкога политичкога видокруга и способности да у одређеном правцу истраје. За време великих догађаја на Балкану та колебљивост је утолико јаче овладала кабинетима балканских државица уколико је расла несразмера између великих прохтева и малих средстава. У дипломатској вештини г. Пашића она је добила израза у његовој способности да нешто хоће и неће у исто време, а та политика хоће и неће оставља, истина, њеном руковооцу отворена врата на која ће се од најозбиљније предузета корака моћи повући као од покушаја на који се озбиљно није ни мислило, али те „покушаје“ српски народ је скупо платио. У таквим покушајима и питањима протекли су најсудбоноснији историјски моменти, који су изискивали одлучно залагање свега ауторитета за одлуке које би биле резултат реалне процене опште

ситуације на Балкану и стварнога положаја балканских народа.

Каква је та ситуација и каква она решења налаже?

Балканско полуострво је једна мешавина нација са изукрнтаним историјским успоменама. Поједини делови полуострва, који у тим историјским успоменама представљају области за себе, унели су се једни у друге и леже један другом на природним правцима културнога и привреднога саобраћаја са светом. То нарочито важи за његове централне области, Стару Србију и Македонију, за области које чине главни део турскога наслеђа балканских државица. Тако, када је из тих области напорима народних маса турско господарство истиснуто, ступили су напред власнички кругови балканских државица са пуним шакама планова о деоби задобивених области на основу историјских и националних права, економских и политичких нужности. Али, ето зла! деоба није могућа а да се не погази национални принцип, не угрози државни опстанак, не повреди стварни привредни интереси и уображена и преживела историјска права. Као природна капија Балкана, Солун је, на пример, потребан свима, а Солун је један и недељив. Саобраћајну и привредну осу Балкана, без које Солун не би био што је, представља несумњиво Вардарска долина, а она је такође једна и недељива. Исто тако су се и границе средњовековних царстава често померале и преклапале, због чега су и историјске претензије балканских државица у непомирљивој супротности. Ко ће, затим, утврдити где престаје и где настаје граница српскога и бугарскога народа уопште? Како да се прикупе у једну националну заједницу македонски Словени а да се не поробе Грци и остали народи? Како да се прикупе у једну националну државу Грци у Тракији а да се не поробе Турци и не пресеку везе Бугарске са Бугарима у околини Солуна и даље до Костура?

Ето само неколико наговештаја о маси стварних и уображених питања, истинских и лажних интереса, који су са уништењем турске власти потекли као

вода из разбијена суда, и који су могли бити повољно решени само *стварањем једне нове заједнице*. Отворена уништењем једне целине, та питања су могла бити мирно и повољно решена само у једној *новој целини више форме*. То је био једини пут који поуздано није водио у рат, већ зближењу, слободи, снази и општем напретку на Балкану. Да не говоримо о великом значају отклањања братоубилачкога рата, заједница народа на Балкану је уопште оно решење сложеноса Балканскога питања којим би сви балкански народи добили најповољније погодбе за мирно и успешно развијање у будућности. Само стварањем нове заједнице наместо срушенога турскога господарства могла се сачувати давно изгубљена национална слобода да се опет не утопи у крвавој међусобној отмици око задобивених области, отмици која је највећа несрећа по слободу балканских народа. Та слобода је отмичарским грабежом освојених области удављена пре него што се била родила, а тиме је историјски потврђено гледиште социјалне демократије да *национално ослобођење балканских народа није могуће без уједињења целог Балкана у једну општу заједницу*. Таква народна заједница, у исто време, ослободила би све народе и области Балканскога полуострва узајамнога стешњавања и затварања које честе границе са собом носе и свима отворила слободан излазак на море. Балкан би постао *једна* пространа привредна област у којој би модерни привредни живот добио полета, и сваки део те области добио би у целини јемства за слободу саобраћаја, за осигурање привредних потреба, за брже привредно развијање уопште. *Истинска економска еманципација балканских народа лежи у привредној заједници Балкана*. А са уједињењем политичких снага и привредним напретком балкански народи били би способни да даду отпора завојевачким тежњама капиталистичких европских држава.

Ако има политичкога реалитета на Балкану, то је *нужност заједнице балканских народа*. Уверење о тој *нужности* истиче из посматрања стварне ситуације на Балканском полуострву као из какве отво-

рене књиге која тако прецизно оцртава нашу будућност, и само она политика балканских државица је реална којој та мисао служи као руководно начело.

Као један чин у великој балканској драми, најтешње везан са претходном и потоњом радњом, завојевачки поход Србије на Арбанију је најгрубље одступање од начела заједнице балканских народа, а у исто време одступање које је плаћено најочигледнијим поразом. Како се тај чин догађа изван оне замршености историјских, етнографских и политичких односа која обавија спорове у Македонији, то се у њему најјасније испољавају тенденције балканске политике буржоазије. У њему су до костију разголићене нетолеранција власничких класа према другим народима, завојевачке тежње и готовост буржоазије да их спроводи најбруталнијим злочинствима, каква су до сада извршивана само у прекоморским колонијама. Напуштање начела заједнице балканских народа још при склапању уговора о заједничкој акцији против Турске отерало нас је да се пребијемо и узаман сатиремо по вратоломној Арбанији, а истерани из ње, одбачени смо на Брегалницу да се варварски и сулудо кољемо са браћом. Једна погрешка је повлачила другу, један пораз дао је други. Тако је „реална“ политика г. Пашића запечаћена двама врло реалним поразима: арбанским и брегалничким. А када се арбанска авантура хоће да правда одсецањем од Солуна, а брегалнички злочин одбацивањем из Арбаније, онда се мора да истакне да је узрок оба зла један и исти, наиме: завојевачка тежња буржоазије и власничких клика и фактора на Балкану и њихова неспособност да ограниченом сепаратизму господарећих интереса претпоставе начело заједнице које су некада проповедали многи њихови представници.

Завојевачко држање Србије према арбанском народу специјално, пружило је једно искуство више о великој опасности коју свака борба између балканских народа представља за једну и другу страну. Оно је, у исто време, показало и како се политиком власничких класа уноси мржња међу народе.

Данас је постало врло ризично проповедати потребу заједничкога рада са Арбанасима. У погубној утакмици да оправда једну наонаку политику, буржоаска штампа је створила о Арбанасима читаву кулу неистинитих и тенденциозних мишљења, а освајачка политика Србије са својим варварским методама морала је Арбанасе испунити дубоком мржњом према нама. Али тога није никада било. Српска и арбанаска племена под Турском, као што се то види из причања Марка Миљанова, живела су у блиским везама. Њих је спајала врло велика друштвена сродност, изражена у многим заједничким обичајима, предањима и успоменама, као и у многим заједничким акцијама прогив турских власти; често пута постоји и крвно сродство. Према оном што је у народу забележио Миљанов, Кучи, Белопазлићи, Хоти, Пипери, Клименти нису представљали увек две групе племена, арбанаску и црногорску, подељених у два непријатељска логора, већ су она често стајала на једној страни против заједничкога непријатеља. Као прилог томе да су успомене на те блиске односе живе у арбанском народу може се узети и она изјава Арбанаса коју је на свом путу по Арбанији забележио Доситеј Обрадовић: „Ми смо са Срби један род и племе били.“

Многи фактори и догађаји после тога водили су томе да се, наместо добрих суседних односа и осећања сродности, почиње ширити нетрпељивост и непријатељство. У том правцу највише су придонели с планом спровођена политика раздора из Цариграда и поступање Србије и Црне Горе према арбанаском становништву за време ратова са Турском.

Ако је ипак ико имао услова за споразуман рад са Арбанасима, то су га имале Црна Гора и Србија. Не само измешаност насеља и сродност суседних племена већ и узајамност интереса упућивале су ова два народа на споразум и пријатељске односе. Као што пут на Јадранско море иде преко једноставнога арбанскога насеља, везе Арбанаса са унутрашњошћу полуострва воде преко српске границе. Као што је нама потребно море, још више је њима потребно копно. Ако нас упућују на Арбанасе бриге за извоз, Арбанасе

упућују на нас бриге за хлеб. Ако се те две стране не споразумевају, оне се узајамно стешњавају и даве.

Али сви изглед и за политику споразума и пријатељства разлупали су се у овој прилици много више о један осيون освајачки гест Србије него о сировост арбанаских племена. Србија није ушла у Арбанију као *брат*, него као *освајач*. Штавише, она није ушла ни као *политичар*, већ као *груб солдат*. Иза грубе војничке практике, политичар се није видео. Управо, он је имао само једну мисао која је се садржала у наређењу: идите и освојите! Или покорити, или пропасти! Са политиком која није рачунала са *људима*, са *племенима*, са *народом* и природном тежњом да и Арбанија стече своју самосталност, Србија је изгубила сваки додир са представницима арбанскога народа и њега одгурнула у очајну мржњу према свему српском. Ако арбанаски народ није до сада представљао једну националну целину коју би могла загрејати и покренути једна мисао, та заједничка мисао је данас, на жалост, у општем *националном* револту арбанскога насеља против варварскога поступања његових суседа, Србије, Грчке и Црне Горе, револту који је један велики корак у националном буђењу Арбанаса.

Ослањајући се искључиво на солдатеску, која нема разумевања ових питања, српска влада, занесена освајачком жудњом и опсењена страним утицајем, није чак умела искористити своју полугодишњу власт у северној Арбанији ни за један акт који би оставио трага и ублажио ране. Она то није умела учинити чак ни у последњем часу када је питање о аутономији Арбаније већ било сазрело. Народне масе су жудно тражиле ослобођење из беднога чифчијскога положаја, али за таква *револуционарна* дела имала је разумевања само Наполеонова војска револуције. Образованији редови нису крили од српских посада непоколебљиву приврженост идеји аутономије Арбаније, али то што би умео *политички* проценити сваки енглески конзервативац било је и сувише далеко од српских радикалаца. Они су надирали ка мору на

снагу. Као непријатељ Србија је ушла у Арбанију, као непријатељ је изашла.

Безгранично непријатељство арбанскога народа према Србији је први позитиван резултат арбанаске политике српске владе. Други, још опаснији, резултат јесте учвршћивање у Арбанији две на западном Балкану најзаинтересованије велике силе, а оно представља једно искуство више да свако међусобно непријатељство балканских народа користи само њиховом заједничком непријатељу. Завојевачко држање Србије, Грчке и Црне Горе није могло спречити стварање аутономије Арбаније, али је оно тога најмлађег пигмеја на Балкану гурнуло да се још пре појаве на свет преда на милост и немилост Аустро-Угарске и Италије. Тај факат је од велике опасности по мир и слободно развијање Србије. Јасно је да та опасност не долази од тога што је аутономна Арбанија уопште створена, већ од тога што је она створена у борби против завојевачких жеља суседних балканских државица, што је управо од њих отета заузимањем Аустро-Угарске и Италије и што је тиме уз ове две државе тако јако привезана. Тамо где је пријатељство потреба и једне и друге стране завладало је страсно непријатељство, а пријатељске везе учвршћују се између две стране од којих је једна унапред осуђена да буде жртва друге.

И један и други позитивни резултат освајачке политике Србије према арбанском народу осетиле су државне финансије и наш привредни развитак, али највише оне десетине хиљада робова што пропадају по арбанским кршевима. Они су избачени на границу да својим животима заустављају талас огорчења који су власници завојевачком политиком изазвали и да чувају земљу од опасности у коју је том приликом увучена. Ланцима којима је хтела оковати туђи народ буржоазија је стегнула слободу своје земље и свога народа.

Докле се, напослетку, освајачки поход на Арбанију хоће да оправда лажним теоријама о неспособности Арбанаса за национални развитак, истините, на жалост, врло истините зле последице тога похода по-

казале су пред целим народом неспособност власничких класа за политику народних интереса. Какве ће резултате дати рад оних који се у Арбанији за аутономију своје земље боре, то је засебно питање на које ће једино будућност дати тачан одговор; али потпун и скуп пораз освајачке политике наше буржоазије која се против аутономије борила стоји пред нама као свршен чин и звони као једна фина историјска иронија на теорију националне „неспособности“ Арбанаса. А пошто са поразом освајачке политике није завршен ланац опасности и жртава по слободу српскога народа и будућност Србије, потребно је бар сад погледати истини у очи и, насупрот предрасудама, признати да је борба коју данас арбанаско племе води природна, неизбежна историјска борба за један друкчији политички живот него што га је имало под Турском и друкчији него што му га намећу његови свирепи суседи, Србија, Грчка и Црна Гора. Слободан српски народ треба ту борбу да цени и поштује колико ради слободе Арбанаса, толико и своје, и да свакој влади одрече сва средства за завојевачку политику.

Као представник пролетаријата који није никада био измећар завојевачке политике владајућих класа, социјална демократија је дужна пратити корак у корак истребљивачку политику власника према Арбанасима, жигосати је као варварство које се под лажним изговором „више културе“ врши, као класну политику буржоазије која се најштетније одазива по класне интересе пролетаријата, као антинародну завојевачку политику која доводи у опасност мир и слободу земље и силно погоршава положај народних маса. Против те политике социјална демократија истиче своју лозинку: *политичка и економска заједница свих народа на Балкану, не изузимајући ни Арбанасе, на основици пуне демократије и потпуне једнакости.*

Издање Социјалистичке књижаре,
Београд, 1914.

22. јануар (4. фебруар) 1914.

811.

ПОБЕДА ЕКОНОМСКОГА ПРИТИСКА*

У тренутку када овај чланак пишемо, немамо још пред собом потпун извештај о резултатима општинских избора. Али из овога што већ имамо даде се јасно запазити да су ови општински избори *тријумф економски јаких*. Тај закључак намеће нам се сам по себи. Победа радикала, нарочито у варошима, за цело не може се објаснити приврженошћу маса према партији која је за ову последњу десетину година своје скоро непрекидне владавине брутално спроводила политику *искључиво* класних интереса крупне буржоазије; према партији која је својом политиком немилосрдно разочарала све сиромашније мале људе који су се некад под њеном заставом борили; према партији која је својим политичким реформама учинила Србију једном од најреакционарнијих земаља у Европи, као што ју је својом финансијском и привредном политиком учинила најнесрећнијом земљом за опстанак радника и сиромашних народних маса.

Али да су ови општински избори дали победу економски јачим, ми имамо и неколико врло каракте-

* На општинским изборима одржаним у Београду 19. јануара (1. фебруара) 1914. Димитрије Туцовић био је носилац социјалдемократске листе и кандидат за председника општине, и веома је активно учествовао у изборној агитацији, па смо на основу тога и стила којим је писан утврдили да је Д. Туцовић аутор овог чланка.

ристичних примера. У вароши Ужицу, на пример, општа омрзнутост фузионашке пљачкашке компаније, која и по бескарактерности личности које је представљају и по безобзирности са којом она пљачка општину и округ долази у ред најодвратније пљачкашке багре у земљи, натерала је сву опозицију да уђе у изборе заједнички. И што ни тај корак није успео, што је тако омрзнута и извикана компанија опет победила, то није привлачна снага ни „радикалних начела“ ни њихових ужичких представника, већ једино и искључиво резултат *пословних веза и материјалне зависности* сиромашнога света од господара једног новчаног завода, два велика индустријска предузећа и многих места службе и зараде која им стоје на расположењу као господарима власти у општини и држави.

Многи примери слични овом показују да је у последње време јако примећен утицај економске надмоћности и материјалне зависности достигао ових избора своју највишу тачку. Политичка власт владајуће буржоазије у општини и држави почиње се све већма ослањати на њену економску, а не партијску моћ; све више иза гласачких куглица стоје само привидно слободни грађани и све више у изборима ради једна машина покретана снагом капиталистичких банака, великих предузећа и економскога утицаја.

Погледајте мало ближе у бирачке спискове Београда или ма које друге вароши у унутрашњости! Огромна већина бирача по свом економском положају нема ничега заједничкога са буржоазијом, још мање може имати интереса да помаже њену привредну и финансијску политику. Отуда су после свих избора многи наши другови или били изборним резултатом разочарани у својим очекивањима, или срдили се на сиротињу која бесловесно иде за својим упропаститељима. А ни разочарења ни срџбе не би било, када се не би губило из вида да ту огромну већину бирача чини или она *зависна сиротиња* чији је опстанак у том месту скопчан са неким местанцетом државне или општинске службе, или ситни људи који се са целом својом егзистенцијом не виде из

цепа банака и капиталиста, или чиновништво које још увек даје највише гласова партији својих министара. Чак највећи број бирача из средине радничке класе пада не на *слободне*, већ *зависне раднике*, на људе који раде у концесионираним већим предузећима или државним радионицама и који то место било чувају као неку врсту радничкога монопола, било заузимају протекцијом као оверени приврженици ове или оне партије, било као сеоско робље које су радикални трибуни „усрећили“ лиферујући га фабричким предузећима.

Модерни пролетаријат представља по свом друштвеном положају ону класу која је носилац *ослобођења* од политичке и економске зависности. Он треба да буде и у изборима онај елеменат који представља најјачу отпорну снагу према утицајима буржоазије и чија отпорност расте са јачањем економских и политичких организација радничке класе. Али баш тај елеменат је установом ценза најстрашније погођен. Највећим својим делом он је сасвим искључен са биралишта. С друге стране, међу радницима који су заведени у бирачке спискове најмање има онога дела радничке класе који по својој класној просвећености и слободи избора места за рад уме и може да сачува *потпуну политичку независност* и који чини темеље наших садашњих организација. Тако је цензом одузето бирачко право не само највећем већ и за борбу најспособнијем делу радничке класе, оном делу који је данас основ моћи социјалне демократије.

Е, истом мером којом је политички утицај социјалне демократије спутала и њене изборне успехе унапред ограничила, буржоазија је створила такво бирачко тело у коме економски притисак и материјална зависност славе своје најодвратније оргије. Она је створила бирачко тело у коме преовлађују *зависни људи*, у исто време људи код којих свака политичка јерес и партијска лаж налази најпогодније земљиште за ширење. То је сатрвена ситна буржоазија, која је са економском обезбеђеношћу изгубила и политичку самосталност; то је робље државних и општинских канцеларија и великих државних и концесионарних

предузећа; једном речи: *то су јучерашњи и сутрашњи банкроти*. Капитализам је најпре разорио њихову привредну егзистенцију, сурвао их под своју капиталистичку штиклу, па их сада политички искоришћује за осигурање своје политичке власти.

Велики политички значај овога факта јесте у томе што он показује да је *ценз, овакав какав данас у Србији постоји, не само политички реакционарна установа већ и један злочин према друштву, према култури и прогресу*. Не само што је њиме пролетаријат обесправљен, већ је једновремено општина и Скупштина правно заснована на елементу који има најмање разумевања за њихове велике задаће и елементу који, у ствари, политички фигурира и служи као маска иза које необуздано, као дивља звер, бесни апсолутна воља економски јаких, господара банака и фабрика, представника политичке и економске пљачке.

То су показали резултати ових општинских избора. И ти резултати су несумњиво у стању да свакога пријатеља здравога политичкога живота, демократије и општега напретка увере у потребу уништења средњовековне установе ценза, а да радничкој класи још једном покажу да *освајање општег права гласа мора бити циљ свих његових најјачих, најпожртвованијих тежња*. Тек када буде ударио гробну плочу цензу, пролетаријат ће успети да својој партији, социјалној демократији, омогући онај значајан политички, културни и социјални утицај за који је само она способна, а који је са изборним правом тако тесно скопчан.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 19,
22. јануар 1914.

29. јануар (11. фебруар) 1914.

812.

СЕЛО У НОВИМ КРАЈЕВИМА*

I

Необично брзо су образоване и, што је још чудније, организоване општине у Старој Србији и Македонији. Како је војска продирала, тако су журно у заузетим крајевима општине формиране и власт је похитала да их организује по типу у старим границама: да пренесе исту администрацију и отпочне их привикавати на исте функције.

Брзина образовања и организовања општина може, врло лако, засенити очи онима који су, по положају своме, упућени на уређивање нових крајева, па их преварити да је у томе успех на коме се могу задржати.

Међутим, врло би опасна та заблуда била и она би се веома горко светила тамошњем становништву непосредно, целој Србији посредно!

* Према огласу објављеном у „Радничким новинама“ 25. децембра 1913 (7. јануара 1914), Д. Туцовић је намеравао да током 1914. године у „Борби“ објави чланак *Прилози аграрном питању у новим крајевима*. О подизању синдиката у новим крајевима Туцовић је поднео реферат и предлог резолуције на Седмом конгресу Главног радничког савеза, одржаном од 25. до 27. маја (7. до 9. јуна) 1914. На основу наведених података и стила утврдили смо да је Д. Туцовић аутор овог чланка.

Брзо образовање и организовање општина, тако потребних за вршење многобројних функција које њима припадају, несумњиво је велики успех, мада врло проблематичан. Јер, не треба губити из вида да у тим крајевима није раније било *такве* установе а да оно што је уместо општине постојало, није имало те функције.

У нашим старим крајевима под Турцима, па и дуго после, до Устава од 1838, готово све до Закона о општинама од 1866. год., образованих и организованих општина није било. Постојало је *село*; то је јединица од које су Турци полазили. И за време аустријске окупације знало се само за *село*, а села су улазила у *дистрикт*. По ослобођењу Србије — дошла је централна власт са *нахијама*, нахије подељене на *кнежине*, а кнежину су састављала *села*. У *Годишњаци Николе Чуића*, година II, оставио нам је Милан Б. Милићевић у изврсном напису *Општине у Србији* врло лепог материјала о организацији села, које је тако дуго било уместо данашње општине.

„Како је општина пре ових закона била много простије организована“, вели Милићевић, „тако се у њој и јављају готово увек само ова два органа: *село* и *кмет*.“

Село се звало оно што се данас зове: *збор*, *одбор*, и *суд општински*. А кмет је био сељацима старешина, и извршник сеоских жеља и наредаба (стр. 185).

Села су у Србији, за Турака, била врло мала. Тако се селанце од 30—50 кућа узимало као велико село. Мада су куће веома раштркане, опет је све једно село докле год држи његова земља.

На увећање села утицали су некад и неки Турци спахије, сасељавајући више заселака у једно велико село коме, после, припадне и земља свих оних у њега досељених заселака (стр. 187).

Пре ових закона, који су уредили данашњу организацију општинске власти и радње, збор је био готово једини орган воље и власти сеоске, само се он тада није звао *збор*, већ обично *село*“ (стр. 216).

На збор су долазили и одлучивали кућне старешине. Милићевић бележи један случај: да је на сел-

ски збор из једне куће, која је остала без одрасле мушке главе, дошла жена која је кућног старешину замењивала држећи поред себе малог синчића коме је предстојало бити кућни старешина! „За кмета је село бирало онога свога сељака који је био најпоштенији, најпаметнији и, особито, најречитији. Као што га је село бирало, тако га је село и збацивало“ (стр. 202).

Разуме се, у избору се није увек пазило и на године: бивало је случајева да се за кмета изабере и сасма млад човек, ако је иначе владањем и угладом улевао поверења и ако се према дотичној кући имала нарочита пажња. „Радисав Којић, у Велућу, у крушевачкој, по смрти свога оца, изабран је за кмета, а није му било више од 16 година“ (стр. 202).

Колико се надлежност села простирала, види се и по овоме: „Село је бирало себи и попа, па га је слао владици да га запопи или, ако је већ поп, да тај избор утврди и обзнани својом синђелијом“ (стр. 188). „Кад би у манастиру умро старешина, архимандрит или игуман, новог је старешину бирао народ оних села која су нурије манастиру“ (стр. 189).

Село је чак и судило и кажњавало своје кметове: „Село Крњево, у смедеревском округу, у срезу орашком, истукло је свога кмета Радосава Манојловића зато што му деоница потеса није била довољно заграђена“ (стр. 203).

Разуме се, после искуства којег су имали 1804. и 1815. с нама, Турци више нису трпели толику самоуправу у селу: они су је клот слистили. Избор попова и учитеља је прешао на црквене организације и кмет је долазио и даље избором, уколико се избор села није косио с расположењем власти. Али, више кмет није судио: суђење је прешло на државни суд. Само онамо где је обичај био јачи од писаног закона, није се ишло пред државни суд, већ су спорове изравњивали или расправљали *савети старца* или *плетније*. Кмет је још само помагао власти државној при купљењу пореза, давао јој обавештења при издавању уверења и потврђивању папира, био прост агент државне власти.

Према томе, функције села и делокруг његове власти пре 100 година у нас и до пре годину дана у новим крајевима под Турцима не могу се сматрати за истоветне. Оно што се у Америци назива *општинским духом* — у Турској је последњих десетина година гушено, село је као политичка јединица и организација остало тамо неразвијеније неголи село пре 100 година у Шумадији. Стога што није било јаке организације *села*, и била је у стању власт тако брзо образovati и организовати *општине* у тим крајевима. Само је врло вероватно да ће оне тамо дуго и дуго поклецавати, правити колосалне погрешке и силно се компромитовати, поред осталог и стога што су *нове* установе, што су без *своје* традиције и што се *нису историјски развиле* из истоветних или сличних народних усанова. Зато се оне морају прилагодити *начину живота* и *ступњу развика* тога становништва. А то би се постигло само тако ако би се томе народу вратило оно што су му Турци били одузели, тј. ако би му се пружиала пуна самоуправа.

Али, ако као политичке јединице и организације села у новим крајевима са селима у Шумадији пре 100 година нису истоветна, она у другоме погледу имају пуно сличности: мала су, разбијеног типа, неувећана, већином неразвијена живота, у сваком погледу незгодна за модерне потребе економске, културне и просветне и за потребе сигурности. А како смо ми пуних 100 година патили зато што нисмо још онда села уредили да овим потребама одговоре, и како још и дан данашњи због тога трпимо недогледне штете и носимо велике недуге, то је сасвим у реду да то искуство послужи за поуку селима у новим крајевима. Општине које су образоване и организоване не треба сместа засути бирократском администрацијом, јер ће оне, задржавши се искључиво на тим функцијама, промашити своју *праву* улогу и компромитовати се. Општине треба упутити — и у томе их, не крњећи им самоуправу, и морално и материјално помоћи — *да село уреде* и да га свестрано припреме за нов економски и културни живот и за еру слободе и сигурности.

II

Данашња су села у новим крајевима највећим делом разбијена типа.

Такав тип таман одговара феудалном систему, натуралној привреди и потреби сточарства.

Међутим је разбијен тип села не само тешкоћа за доцнији начин привређивања и живота становништва већ и једна велика сметња за продирање модерне привреде и за развијање размене, којима је потребно село збивеног типа, сашорено. У сашореном селу је непрекидан додир становништва и непрекидно угледање: један сељак од другог прима развијенији начин живота, један од другог прима савршенији начин рада; и једно и друго утиче на уздизање и становништва и привреде, а све скупа упућује на непрекиднију и све обимнију размену, на продају и куповину, на силније пулзирање привредног живота. Приметило се и у старим границама да су села збијеног типа у тешњем и чешћем саобраћају с пијацом, да више и чешће продају и купују, да су привредно и културно развијенија него села разбијеног типа; да су ова последња слабији потрошачи и да мање продају, да мањег додира имају с пијацом и да су жртва сензала и зеленаша.

Привреда и култура се могу развити и сигурност обезбедити у данашњим друштвеним односима само у толикој мери уколико село дође у непосредни и непрекидни додир с пијацом, уколико оно тешње утка своје односе с вароши. Село разбијеног типа је увек изван интензивног неговања тих односа, његове су везе с пијацом и вароши несравњено мале.

У село разбијеног типа врло споро доспева сваки напредак, у сашорена, пак, запљускује сваки талас вароши, пијаце, трговине. А тек с продирањем трговине добија свога пуног значаја и школа, и поука, и упућивање. По развитак села и напредак пољопривреде многи су добронамерни покушаји остали узалудни — јер су они у данашњим друштвеним односима у највише случајева голе утопије — све докле трговина није продрла и докле село своје односе није

тесно и чврсто уткало с пијацом и вароши. И тек у мери у којој је вршено продирање трговине и чвршће везивање села са пијацом и вароши, и пољопривреда је се отпочела јаче развијати: савршеније справе примењивати, разумнији начин рада употребљавати итд., а тим су стварани и већи услови за општи привредни полет. Али се тај процес најтеже и најспорије врши у селима разбијеног типа; и она су једна од оних сметња које су узрок што наша земља још није у ономе привредном полету у коме би, иначе, досад могла бити.

О томе, пак, да сашорено село далеко стоји испред села разбијеног типа у погледу просвете и културе, није потребно нарочито ни говорити. То се само по себи разуме: непрекиднији додир становништва, свакодневна измена мисли, јачи утицај школе на све становништво, угледање у раду и животу итд. могуће је само у сашореном селу; у селу разбијеног типа се људи ређе виђају, још мање имају прилике да се једни на друге угледају, још најмање да стоје под подједнаким утицајем свега онога напредног живота којег варош преноси или га село у себи развија. Уосталом, погледајте у старим границама културу сашореног села и села разбијеног типа, па ћете одмах распознати где је просвети и култури било лакше успевати.

Даље, тек је село збијеног типа, ушорено, у могућности да подмири многе потребе о којима раштркано село не може ни да сања: оно је у стању да има водовод или артерски бунар — ради подмирења једне неопходне потребе и ради одбране од заразе, докле је у селу разбијена типа свака кућа упућена да за себе копа бунаре и сумњиве кладенце или да захвата воду из потока и река и да се, поред скупог коштања и свакодневне дангубе, још излаже највећим опасностима заражавања; оно уштеђује на многобројним путањама и коловозима који су неизбежни у селима разбијеног типа; оно је у стању поделити атар по потребама плодореда и сточарства, итд.

Најзад, што се тиче сигурности, она се за дуг, врло дуг низ година не може зајемчити ако остану

села разбијеног типа. На оном ступњу свеколиког раз-
витка на коме су сад нови, нарочито ссеверозападни
крајеви, све су земље биле пример бескрајне, очајне
несигурности: цео је Запад прошао кроз ту епоху.
Шилер јој је оставио вечиту слику у *Разбојницима*:
његов Карл Мор је последњи и најинтелигентнији из-
данак те епохе, која је и у Немачкој, као и у другим
земљама, изобиловала најмрачнијим типовима и нај-
сировијим природама. И у нашим старим границама
је та епоха несигурности царовала непуних сто годи-
на: њу је стварао друштвени однос, [а] хранило и
одржавало село разбијеног типа. У новим крајевима
ће та несигурност бити и дуготрајнија и страшнија,
нарочито с обзиром на сировост северозападног ста-
новништва, на његове навике живота, на националне
и конфесионалне сировости, на интензивност с којом
ће нови услови привредног и друштвеног живота ју-
ришати на њихову заосталост. Да, та ће несигурност
тамо бити и дуготрајнија и страшнија ако се сапо-
равањем и путевима села не ставе под утицај интен-
зивне привреде, ако у њима не завлада не жандарме-
рија, већ модерни привредни живот.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 25 и 26,
29. и 30. јануар 1914.

31. јануар (13. фебруар) 1914.

813.

ИЗВОД ИЗ РЕФЕРАТА „ПОСЛЕ РАТОВА“, ПОДНЕТОГ НА ДЕСЕТОМ КОНГРЕСУ СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ 31. ЈАНУАРА (13. ФЕБРУАРА) 1914. ГОДИНЕ*

Димитрије Туцовић. У своме одличном реферату он је отприлике рекао ово: Прека судбина балканских народа неће да буде ни толико милостива према нама да нам допусти бар да на миру сведемо биланс прошлих догађаја. Осећање бола због губитка пролетаријата и сурвавања маса меша се са осећањем неизвесности која нас очекује. Ако је неко раније и очекивао да ће кржаве жртве бити накнађене, сад по-

* Према првом привременом дневном реду Десетог конгреса Српске социјалдемократске партије, који је био заказан за 8—10 (21—23) новембар 1913, било је предвиђено да Димитрије Туцовић поднесе реферат „Балкански рат и балканска федерација“. Због сукоба на српско-албанској граници, конгрес је одложен на неодређено време.

Д. Туцовић је наведени реферат поднео на IV седници Конгреса, одржаној 31. јануара (13. фебруара) 1914, али под измењеним насловом. Реферат је побудио живо интересовање присутних делегата. Једногласно је прихваћен предлог З. Тодоровића да се реферат „објави у нашој штампи, а по могућности и у страниј због тога што се другови са стране интересују нашим конгресом и нашим радом“. Међутим, реферат није сачуван ни посебно објављен, па га доносимо на основу записника Десетог конгреса Српске социјалдемократске партије. Све примедбе у загради унете су од стране записничара.

сле ратова томе нема разлога. И Конгрес не греша кад се изјашњује да рат није донео ни више слободе, ни икакве друге накнаде народима на Балкану.

Ми смо најмање били задовољни приликама на Балкану и најмање изненађени ратном катастрофом. Пратећи несносне односе у Турској, били смо и припремани на то да ће се као резултат тих односа изручити као провала облака један ратни или револуционарни слом. Па не само то. Ми смо последњи који ћемо веровати да ће за владе капиталистичког режима нестати ратова из историје. Рат је условљен капитализмом и с њим ће га и нестати.

Али оно што је ретко ко очекивао, чак и међу нама, то су догађаји који за првим ратом испуњују оно страховито клање балканских народа, које није само стало толико жртава народа, већ однело и многу лепу наду и владајућих кругова. Наше очекивање се није оснивало на надама да ће се власнички кругови сажалити на жртве, већ да ће задржати због интереса који су им били у опасности. Не устежем се тврдити да ме је веровање да другог рата неће бити држало за све време дипломатског и новинарског сукоба између Србије и Бугарске. У томе веровању сачекао сам и прокламацију Врховне команде, *документ који ми је јасно казивао да се рат спрема*, и који је у исто време *један од најстиднијих докумената у српској историји*. Он је имао да вештачки изазове расположење за рат код наших војника, који су били сити и пресити ратовања и са својим инстинктом појмали да је нов рат почетак пропасти независности и српског и бугарског народа.

Тек пре неколико дана објављено је у једном листу да је у исто време кружила и по бугарским пуковима слична прокламација. И кад је друг Саказов због почетка рата подвргао тако оштрој критици бугарски монархизам, ми преко њега имамо испоручити бугарском пролетаријату да је у томе учествовала и српска влада и српска буржоазија. (Тако је!) Има проузроковача и проузроковача ратова, и кад се маркирају кривци, онда се у њих морају урачунати и завојевачки апетити српске буржоазије и милитаризма,

која је својим проширеним претензијама и променљивим држањем исто толико допринела катастрофи.

И ми нећемо оставити без одговорности српски капитализам, и сваки нови догађај бацаће на њега све већу одговорност. Фердинанд је морао после освојења Једрена да моли румунскога краља да његова војска не уђе у Софију, а није искључена могућност да српска буржоазија после сјајне победе на Брегалници моли да јој се сачува оно што је добила. Имали смо после Сливнице Брегалницу, али исто тако после Брегалнице можемо имати опет Сливницу. Ми знамо да је нас 1885. Аустро-Угарска бацила на Бугарску и створила нам Сливницу, као што је 1913. бацила Бугарску на нас и створила јој Брегалницу. Ми смо остали оруђе туђе, а не наше народне балканске политике. И све што имамо зависи не од наше снаге, већ од тога како ће се кретати односи ван нас. Балкан је и даље остао раздробљен и политички непотпوران.

Кад је друг Бухингер¹ изнео да се Међународни социјалистички конгрес у Базелу изјаснио да Балкан припада балканским народима, онда ми морамо рећи да се балкански народи, на жалост, данас нису показали дорасли за то. И Балкан се не може очувати балканским народима све док се не оснажи социјална демократија. Та девиза: Балкан балканским народима, није нова за нас, али остварење њено, које је заступала радикална демократија, не може се очекивати од политике буржоазије, већ од груписања и уједињења социјалне демократије балканских народа и економскога и политичкога уједињавања народа.

Колико се и наши власници осећају сигурни на тековинама балканских догађаја, најбоље показује и ова посета нашега министра председника у Петрограду. Ми немамо разлога не веровати да је његова посета у Петрограду везана за покушај да се обнови балкански савез по цену уступања Бугарима источних

¹ В. Бухингер је присуствовао Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије као представник Мађарске социјалдемократске партије. Бухингер је, као и остали гости из иностранства, одржао поздравни говор на првој седници Конгреса, 30. јануара (12. фебруара) 1914. године.

делова Македоније. И мада су те понуде однесене у детињим пеленама, по моме уверењу најмање смо ми расположени не примити сваки покушај који води ублажавању затегнутих односа између Србије и Бугарске. Нека то буду и „трговачке“ пожуде, које нагоне балканске државе на трамљавање, ми смо жељни једнога драма паметне балканске политике од наше владе.

Социјална демократија не очекује крајње зближење ситним трампама. Крајње зближење може бити једино под два услова: 1) да Србија у новим крајевима загарантује режим пуне слободе и националне једнакости, и 2) да се место ситних поткрпљивања на границама изврши подизање економских и политичких граница. Само на та два пута показаће се да Србија не иде на истребљење осталих народа.

Али колико је Србија мало готова да поправи однос према Бугарској, најбољи је доказ ванредно стање у новим крајевима, најбољи је доказ систем полицијскога режима, који је врло опасан по тамошње становништво. Тај је режим заведен због тога да ствара од националне мањине већину, и да становнике припреми не за слободне грађане, већ за робове.

У нашој јавности се водила полемика о уређењу у новим крајевима с правног и уставног гледишта. Ја мислим да режим у новим крајевима, ма како стајао према нашем уставу, јесте непосредна конзеквенца начина на који је Србија ушла у нове крајеве. Крајеви који су изривени гранатама нису погодни за демократију. Земље освојене челиком најбоље су земљиште за спровођење реакционарних планова. Македонија је пространа костурница, али те кости нису *кости изгинулих народних револуционара на којима се заснива увек слобода*, већ кости војника, деце и стараца, помрлих од болести које су дошле после варварскога пролаза пет армија, а из таквих костију не ничу руже слободе и демократије, већ самовлашћа и реакције! (Буран аплауз.)

Ми тражимо право једнакости за националне мањине у Македонији. То морамо учинити и из обавезе

коју имамо према сатрвеном становништву у тим крајевима. Ми смо дужни тражити више права, више слободе и више пажње према народу који је десет година сатиран и који је осуђен да данас буде под једним изузетним режимом. Ми смо дужни захтевати националну равноправност за македонско становништво са свешћу да Македонија није ни српска ни бугарска, већ насељена разним народима, којима треба дати једнака права на живот и борбу. Ми то морамо тражити не само због наведених разлога, него и због мера које је наша влада тамо предузела и због ратних опасности које као авет лебде над Балканом.

Демократију у новим областима, завођење пуне слободе и права српски народ мора желети колико због народа тамо, толико и због слобода које себи жели. Јер, уколико је влада тамо реакционарнија и самовласнија, утолико је већа опасност да се навике добијене тамо пренесу и на старе крајеве. Чули смо да је Радославов у Бугарској, да би добио већину, завео слободу у новим крајевима, како би је угушио у старим. Пример Радославова треба да буде опомена и за нас да што пажљивије мотримо на сваки корак наше владе, како због народа у новим крајевима тако и због тога да се одупремо реакцији у коју је владајућа буржоазија запливала.

То морамо чинити, као што рекох, и због ратних опасности. Последњих година кружиле су од времена на време вести о ратовима, а сад се то свакодневно дешава. Народ који је стално у страху нема политичке прибраности, нити може да се бори против власника. Под копреном ванреднога стања у Македонији, може се данас-сутра оно огласити и код нас. Због тога имамо разлога да спасавамо народ од шовинистичког националног пропагирања и да њиме не озлабуже национална јерес.

Ми после ових догађаја имамо доста материјала за борбу. Ми смо доживели да са лозинком националнога ослобођења оставимо хиљаде људи онде где и нема Србина; доживели смо, даље, Брегалницу; даље смо се борили за Солун и његово пристаниште, а нема га данас ни једна ни друга ратна страна са Бре-

галнице. Националну политику наше владе и наше буржоазије морамо пратити укорак и народ ослобађавати од њих. Јер сви ови кругови говоре да ће скоро доћи овакви исти догађаји. Официри говоре такође о новом рату и о националном ослобођењу. Бугарски пролетаријат је изјавио да ће се пре ставити пред топовске цеви него што ће водити и други рат. Тако исто и српски пролетаријат ће још енергичније изјавити да и он неће дозволити рат. *И сваки очај родитељ који дозволи да се огласи мобилизација и рат није родитељ, већ убица свога детета.* (Пљескање и живо одобравање.)

Влада је имала да издржи силну борбу са милитаризмом, који после рата снажно диже главу. Ми стојимо пред почетком подизања реакционарних сила, са којима ћемо имати у будућности борбу. Заблуда би била веровати да фузионашка влада води борбу са милитаризмом, заблуда да се грози због убиства војника од стране мајора, заблуда да ће уштеђивати од милитаризма за народне потребе. Влада је оставила милитаризам да пребија војнике, да их води у авантуристичке бравуре. Влада је трпела сва безакоња и злочине милитаризма, али се накомештила кад је он загрозио њеноме монопољу власти. Сукоб г. Божановића и владе није дошао због сукоба владе и милитаризма, тај је сукоб дошао због тога што је милитаризам, враћајући се у старе границе, вратио се са новим тиранским прохтевима. Сула, враћајући се у Рим, био је исти Сула који је покорио Атину. Крајњи смисао кампање буржоазије против милитаризма није да се милитаризам сүзбије у границе, *већ само да буде слуга буржоазији.*

Једини борац против милитаризма јесте пролетаријат Србије и Бугарске, јесте социјална демократија, која ће бити у стању да сүзбије милитаризам у његове границе.

Где треба тражити узроке што је милитаризам почео подизати главу? Балкански ратови створили су крвно непријатељство међу балканским народима. Стање које је створено између народа на Балкану јесте земљиште из кога ниче осиноост милитаризма.

Нека се буржоазија не жали на ту осиноност. Она је та која је створила политичку ситуацију у којој јој је тешко како с милитаризмом, тако и без њега. Војска је постала опасност по ред у земљи, терет држави. Али је буржоаска класа та која је довела балканске државе у то стање, у коме је бајонет једини излаз, потпора тога стања.

Ми морамо водити борбу за мир, за нормално стање, за заједницу и груписање на Балкану. Карактеристика данашњег стања јесте опште незадовољство које се осећа кроз народне масе свих балканских држава. Нигде данас нема спокојства, *свуда постоји општа побуна народних маса против режима који постоје*. Масе свуда желе мир, власници стање које постоји. У Бугарској је народно незадовољство добило видне изразе у победи бугарске социјалне демократије.² Код нас ће оно такође добити силног израза. *Расположење маса гравитира заједници балканских народа и социјалној демократији*. Та два стања мисли, мисао социјализма и заједнице, срећно се допуњавају. Уколико социјална демократија буде јача, утолико ће и мисао заједнице бити ближе остварењу.

Данас кад се своди биланс после ових рагова, нама се много јаче намеће борба за остварење оних идеја које је истакла Прва балканска конференција. Треба да се истакне као закључна жеља: обновити и појачати пропаганду за остварење балканске федерације. Борба за остварење овога циља је тешка, али је нужност велика, и борба социјалне демократије мора довести до његова остварења. (Бурно одобравање и плескање.)

„Радничке новине“, бр. 33,
7. фебруар 1914.

² Реч је о изванредним резултатима које је бугарска социјална демократија постигла на парламентарним изборима 24. новембра (7. децембра) 1913. године, када је добила 47 мандата.

31. јануар (13. фебруар) 1914.

814.

ПОСАЕ РАТОВА

РЕЗОЛУЦИЈА [X] КОНГРЕСА СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ*

Пошто је саслушао реферат о политичким односима створеним после балканских ратова, Конгрес Српске социјалдемократске партије утврђује:

I. Као што су наши представници у Парламенту још уочи рата са Турском указивали, крвави балкански ратови, за време којих су власници годину дана вукли балканске народе са касапнице на касапницу, нису донели народима Балканског полуострва ни више слободе, ни више благостања, ни више обезбеђености од завојевачке опасности од стране великих капиталистичких држава. Раздробљеност Балкана на мале државице, која је спутавала развигак модерних производних сила, кочила напредак и уништавала отпорну снагу балканских народа, остала је и даље, само са том разликом што је највећи део турскога поседа у Европи разграбљен. Грабеж око нових тери-

* Предлог резолуције, који није објављен, Димитрије Туцовић је поднео на IV седници Десетог конгреса Српске социјалдемократске партије, одржаној 31. јануара (13. фебруара) 1914. године. Резолуција је, после дискусије, једногласно прихваћена, уз „једну малу измену“ унету на предлог Душана Поповића. Из записника Десетог конгреса ССДП не види се о каквој је измени реч. Само се наводи да је Поповићеву сугестију Туцовић одмах прихватио.

торија није само довео до братоубилачког рата, који представља најсрамније међусобно клање народа упућених на узајамност и заједницу и неопростив злочин према њиховој заједничкој будућности, већ је створило на Балкану већу међусобну заоштреност односа и крвну завађеност него што су икада раније постојали. Авет ратне опасности не престаје лебдети над главом балканских народа и посведневно даје нове хране *реакционарним силама* у земљи и опасним *страним утицајима*.

Конгрес изјављује да та политика не одговара жељама и интересима народних маса на Балкану, које хоће да живе заједно, у миру и слободи, и тамо где станују измешано и где не. У последњим балканским догађајима народне масе су послужиле као *оруже* које су гурнули у ратни пожар њихови власници, у првом реду *капиталистичке, милитаристичке и династичке клике*, да би на згаришту њихових живота и материјалних тековина постигли остварење својих власничких и експлоататорских циљева. Као што су социјалисти одувек тврдили, конгрес истиче да народне масе, које су, у ствари, увек прави извршиоци свих великих историјских догађаја, могу бити и *господари њихових решења* и држати своју судбину у својим рукама само тада када се ти догађаји врше путем *револуција*, а не *ратова*.

II. Као природна последица ратнога освајања земаља у којима живе многе народности, без већине и једне од њих, буржоазија је у новим крајевима Србије завела *ванредно стање*. Под изговором да становницима тих области даду времена да „се развију“ за употребу уставних права, власници Србије теже, у ствари, да режимом полицијскога самовлашћа створе од националне мањине већину и да тамошњи народ спреме не за слободне грађане, већ покорне поданике. Тај режим ванредних полицијских мера, који је задахнут реакционарним циљевима повлашћивања једних и гоњења других, лишио је становништво и оних политичких слобода које је имало чак под Турском и предало га, без икакве заштите и јавне контроле, на милост и немилост коруптивне бирократије.

С друге стране, он даје нових повода заоштравању односа међу балканским државицама и изазивању нетрпељивости и мржње међу народима.

Устајући најодлучније против ванреднога стања и политике коме оно служи, Конгрес тражи:

а) да се у новим областима уведе режим најпуније демократије, у коме ће напаћено становништво уживати ничим неограничену могућност *да живи у миру, слободи, равноправности и заједници;*

б) да се, као захтев и услов демократије у новим крајевима, призна политичка равноправност свима становницима тих области, *без обзира на расне, народносне и религиозне разлике,* неограничено право развијања *националне културе;*

в) да би се друштвени положај тамошњег народа олакшао и његово привредно и културно развијање омогућило, *да се што пре феудална својина укине и земља врати онима који је, у ствари, раде.*

III. Балкански ратови нису само прогутали многобројне људске жртве, већ су стварали праву пустош у привредном животу и уништили најбитније услове за опстанак широких народних маса. Они су сурвали у очајан положај потпуне материјалне упропашћености и изумирања од глади многобројно радно становништво нових и старих области. Докле је крупним капиталистима, фабрикантима, лиферантима и грамзивој војној и грађанској бирократији пружио највише прилике за неочекивано стварање и увећавање богатства, рат је глађу истребљивао а последице рата продужују све више истребљивати читаве пролетерске и сиромашне породице чији су храниоци гинули на бојишту.

Да би живот тих упропашћених породица био одржан и очајан положај пролетаријата и сиромашних народних слојева олакшан, влада не предузима *никакве јавне мере помоћи,* коју томе свету дугује и као представник заједнице и као изводицац рата. Нападећи се пред тим свирепим напуштањем жртава ратне политике у тренутку када им је јавна помоћ најпотребнија, Конгрес нема речи којима би жигосао такво држање владе и њених помагача и, обраћајући

на њега пажњу пролетаријата и упропашћена света, одсудно тражи:

а) да се одмах регулише издавање *инвалидске помоћи* у духу предлога наших посланика;

б) да се заштитне одредбе *Закона о радњама*, које је организовани пролетаријат био пре рата извојевао а које су експлоататори, у току рата и после њега, уз прећутни пристанак одговорне државне власти суспендовали, врате у снагу, те да се њиховим спровођењем олакша положај радника у радионицама и фабрикама;

в) да се *финансијско-царински систем*, који је главни узрок ненормалнога поскупљивања живота у земљи, што пре реформише у духу *укидања посредних пореза и преношења са безимућних на имућне класе државних терета* који ће после рата нагло порасти;

г) да се, *једновремено, увођењем општега права гласа* што пре призна радним народним масама најбитније политичко право, које је услов да у јавним телима буду заступљене и да се за своје животне интересе успешно боре.

IV. Не губећи, напоследку, из вида тесну везу између несносних спољашњих односа и унутрашње беде, између сталне ратне опасности и привредне кризе, Конгрес позива радничку класу и широке народне масе да се заједно са радничким покретима осталих балканских земаља што јаче залажу за привредно и политичко зближење и удружење балканских народа, чија је крајња, најсавршенија и најпоузданија форма федерација *демократских народних република а Балкану*. Уверен да успех те борбе неминовно изискује организовану и непрекидну заједничку акцију свих балканских социјалдемократских партија, Конгрес жели да се започети заједнички рад балканских социјалдемократских конференција што пре настави и кличе:

Живела заједница балканских народа!

Рат непријатељствима и ратовима између народа!

Живела солидарност балканског пролетаријата!

„Радничке новине“, бр. 28,

1. фебруар 1914.

1 (14) фебруар 1914.

815.

ИЗВОД ИЗ ДИСКУСИЈЕ О РЕФЕРАТУ ЖИВКА ТО-
ПАЛОВИЋА „О МИЛИТАРИЗМУ“ НА ДЕСЕТОМ КОН-
ГРЕСУ СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ,
1 (14) ФЕБРУАРА 1914. ГОДИНЕ*

Димитрије Туцовић вели да пролетаријат Србије осећа потребу да се бори против милитаризма. Милитаризам дави народе у малим државама више него у великим. Више од половине државних прихода троши се на милитаризам. Он не узима само од вишка вредности, већ задире у саме основе привреднога живота. Говори о државним зајмовима.

Парламентарни систем владавине не одржава се на мртвом слову на хартији, већ на политичким слободама и снази народној да одржи те слободе. Милитаризам је покупио све, униформисао све, и способне и неспособне. Опште право гласа постало је нужно за одржање парламентаризма и политичких слобода. Непријатељ није на граници, већ у земљи. Непријатељ није пролетер, већ је он представник интереса маса народних. Балкански народи немају већег непријатеља од милитаризма и дворова. Ту лежи највећи непријатељ народа.

Износи борбу која се водила између владе и милитаризма за време рата. Грешила је и влада и Вр-

* Ж. Топаловић је поднео овај реферат на петој седници Конгреса, одржаној 1 (14) фебруара 1914. На истој седници је и Димитрије Туцовић дискутовао поводом овог реферата.

ховна команда, а прост војник је исправљао својом крвљу и својим животом прешке и једних и других. Износи случај Вемића,¹ затим погрешке појединих команданата на Куманову, Прилепу, Битољу, Скадру итд. које су стале по неколико хиљада непотребних жртава.

Износи да је милитаризам у многоме крив за српско-бугарски рат. Док је народ у први рат и ишао са извесним расположењем, дотле у други рат не би ни пошто ишао да није наморан самим системом милитаризма, системом слепо покорности и варварских казни. Борећи се против милитаризма, социјална демократија се не бори само за пуну демократију у својој земљи, већ се бори и за мир на Балкану. (Пљескање.)

„Радничке новине“, бр. 37,
12. фебруар 1914.

¹ Реч је о коњичком мајору Велимиру Вемићу, који је за време првог балканског рата без разлога убио једног војника из своје јединице. Пошто против Вемића није благовремено покренут судски поступак, социјалдемократски посланици Д. Лапчевић и Т. Кацлеровић поднели су почетком јуна 1913. интерпелацију министру војном, захтевајући одговарајућу казну за овај злочин. С тим у вези су и „Радничке новине“ од 11 (24) јуна 1913. објавиле чланак *Убијање војника*. Када је Виши војни суд осудио Вемића на 10 месеци затвора, неки буржоаски листови устали су у његову одбрану. То је био повод Димитрију Тучовићу да у „Радничким новинама“ од 7 (20) новембра 1913. објави чланак *Убијање војника* (вид. текст бр. 780).

1 (14) фебруар 1914.

816.

ПРЕДЛОГ У ВЕЗИ С РЕФЕРАТОМ ДУШАНА ПОПОВИЋА „О ОПШТЕМ ПРАВУ ГЛАСА“, ПОДНЕТ НА ДЕСЕТОМ КОНГРЕСУ СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ, 1 (14) ФЕБРУАРА 1914. ГОДИНЕ

Димитрије Туцовић предлаже да Конгрес стави у дужност и замоли друга Поповића да овај свој реферат напише у виду једне брошуре, коју ће Партија издати. Конгрес прима овај предлог.

„Радничке новине“, бр. 35,
10. фебруар 1914.

1 (14) фебруар 1914.

817.

КАПИТАЛИСТИЧКА ГРАБЕЖ ОКО АРБАНИЈЕ

Сукоб интереса и намера крупних и ситних завојевача у Арбанији заоштрава се све јаче. Арбанија је данас постала поприште јавне и прикривене борбе многобројних страних тежња; а како је та борба комбинована са унутрашњим супротностима, племенски, религиозни и кастински сепаратизам оживео је до крајње искључивости. Данас је врло тешко рећи ко је у Арбанији с ким, ко се на кога ослања.

При оволикој испреплетаности утицаја и прикривености правих расположења врло је тешко имати правилан суд о *односима снага* између појединих борбених страна, још теже је предвидети на чему ће се та борба завршити. Ван сваке сумње стоји да Арбанија сваким даном пада у канџе великих капиталистичких грабљиваца и да њена аутономија постаје све више лепа маска иза које се крије учвршћивање капиталистичких држава и њиховог утицаја у Арбанији. Истина, у унутрашњости Арбаније, код горштачких племена, као да је утицај Есад-пашине групе најјачи. Али његово довољно држање, које је у сталном лавирању између оданости „вољи Европе“ и прибирања арбанаских племена за себе, трпеће се само дотле док оно не стоји на путу *економском освајању ове земљице, које се постојано и нагло врши.*

Још пре балканских ратова, две најзаинтересованије велике силе, Аустро-Угарска и Италија, постале

су прави господар привреднога живота на арбанској обали Јадранскога мора. Према њиховом утицају губио се утицај Турске, која је гледала у Арбанији једну своју провинцију.

У једној ранијој књизи *Борбе* ми смо изнели цифре о извозу и увозу драчкога пристаништа.¹ У валонском пристаништу италијански се утицај нешто више осећа, али и овде готово апсолутно господаре Аустро-Угарска и Италија. Валона је имала:

Године	Увоз	Извоз
1910.	2,123.000	4,770.600
1911.	2,850.270	1,424.950
1912.	1,794.000	2,834.700

Главни део увоза и извоза преко Валоне држи још увек Аустро-Угарска, али учешће Италије расте. Редован паробродски саобраћај је у рукама друштва ових двеју земаља. Аустријски Лојд је 1913. отпратио 73 одсто целокупнога саобраћаја.

Пред изгледима нових политичких прилика у Арбанији, капитал је постао смелији. Докле се пређе држао искључиво обале, продајући на њој своје фабрикате у размену за жито, стоку, коже и друге аграрне производе, он сада баца поглед даље на унутрашњост, тежи да обухвати у своја наручја целу малу земљицу. Агенти страних капиталистичких компанија бацили су се на куповину шума, закупљивање рудника, прибављање концесија за железнице и банке. Нарочито је велики лом међу утакмичарима изазвао пројекат за оснивање државне банке, која би, у овој малој земљици, била, у ствари, апсолутни господар материјалних добара.

Несумњиво, жртве које се у овој суревњивој борби капиталистичких супарница подносе превазилазе изгледе на добит. Али економско ангажовање је подлога политичким захтевима. Као што се политичка освајања врше под импулсом и у циљу привредних интереса капитализам, тако исто и економска освоје-

¹ Вид. *Борба*, књ. 6, 1912, стр. 213. — Прим. аутора.

ња и ангажовања воде сигурнијем политичком утицају и освајању. Борба у унутрашњости Арбаније може окретати којим било правцем, судбина Арбаније се одлучује ван те борбе, ван кршине отаџбине племена и без њиховога учешћа; она је нераздвојно скопчана са економским освајањем које се тако грозничаво врши. Пре принца Вида дошао је у Арбанију капитал, и он је тај који је узео у своје руке судбину ове земље.

Д. Т.

„Борба“, књ. 7,
1. фебруар 1914, стр. 110—111.

1 (14) фебруар 1914.

818.

БРОЈ ДРЕДНОТА

По једном саопштењу „Scientific American“, светска флота је имала дреднота готових или у изради:

Године	Дреднота	Године	Дреднота
1905.	1	1909.	52
1906.	9	1910.	74
1907.	24	1911.	97
1908.	32	1912.	125
		1913.	150

Не саопштава се колику је суму свет бацио у море за грађење ових 150 дреднота. Али када се има на уму да један дреднот кошта преко 60 па до 100 милиона, онда 12—15 милијарда динара може се узети као сума која није нимало претерана.

Нагло повећавање броја дреднота је, у исто време, огледало све веће заоштрености између капиталистичких држава. А та заоштреност, чији је главни извор у капиталистичкој тежњи за освајањем колонија, не води само појачању поморске војне снаге, маринизма, већ и сувоземне, милитаризма. Укупна цифра тих расхода на спремање за рат је огромна. Она показује колико су велике суме профита које буржоаско друштво отима од пролетаријата и колико је живот народа тежи само зато што још стоји под властичким јармом.

Т.

„Борба“, књ. 7,
1. фебруар 1914, стр. 119.

11 (24) фебруар 1914.

819.

ПАРТИЈИ*

Другови!

Значајни су тренуци које преживљује данас радничка класа Србије. Поремећена у својим најнепосреднијим условима живота, лишена најдрагоценијих тековина своје десетогодишње борбе, десеткована на бојишту и угрожена опстанка, радничка класа налази се данас у опасности да буде скршена под теретом нагомиланих последица једногодишњег ратног беса.¹ На целој линији своје класне борбе она има одлучно да наступа да би повратила оно што је изгубљено за време њенога једногодишњег одсуствовања са свога класнога социјалдемократскога рада.

Положај радника у најамним односима према експлоататорима је силно погоршан. У предузећима нема више онога реда који су наше синдикалне организације у корист експлоатисаних успеле да заведу. Док су радници остављали снагу и животе по ратишту, капиталисти су уграбили тај моменат да слисте плодове њихове синдикалне борбе и да им својом кварном преваром даду најубедљивијега доказа да про-

* Пошто је на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије изабран у Главну партијску управу, Димитрије Туцовић је свакако учествовао у састављању овога текста.

¹ Односи се на балканске ратове вођене 1912—1913. године.

летаријат мора водити сто пута већег рачуна о непријатељу у земљи него о оном иза граница, на кога се прстом стално показује.

Социјални положај радничке класе је сурван на најодвратнији начин. Законска заштита радне снаге, коју је наша Партија успела изнудити извојевањем Закона о радњама, налазила је, истина, на утолико огорченије непријатељство целокупне буржоазије уколико су више заштитне радничке одредбе продирале у радионице и фабрике. Али то непријатељство, које је видно избило најпре у невршењу закона а затим у покушају да се он измени, морало је стукнути пред једнодушном готовошћу пролетаријата да се за њега сав заложи и пред енергичном акцијом наше Партије. Тај велики класни сукоб, чију је важност осећало свако пролетерско биће, буржоазија је привремено успела да реши у своју корист у тренутку када пролетаријат, позван под краљевско-српску заставу и изведен на границу, није био у могућности да своја законска права брани. Он је преварен, обесправљен и похаран од оних истих власника који су се његовом храброшћу поносили и у исто време када је под њиховом заставом гинуо.

Враћајући се са пространога разбојишта, на коме је тако нештедимице сатирана у првом реду за срећнију будућност капиталистичке експлоатације и власничких класа, радничка класа и сиромашна народна маса је затекла своја огњишта попаљена од оних који су мирно очекивали код својих кућа победе на Куманову и Битољу. Те победе су прошириле област експлоатације и повећале могућност за власничку каријеру, а онима који су их извојевали, шта је речено?

Речено им је да њихово бедно покућанство не припада више њима, већ газдама чији су они сада заточеници све дотле док не исплате кирије за све време за које су, истерани из куће, бедуински проводили живот под ведрим небом и зими и лети!

Речено им је да су изгубили право да буду признати за житеље општине и грађане државе и да не-

мају право да гласају, пошто за време рата нису платили порез.

Речено им је да ће убудуће морати плаћати и већу кирију, и већи порез, и скупље све животне намирнице него што су их плаћали пре рата!

Радници!

Како својим жртвама, тако и својим резултатима рат је силно изменио услове ваше егзистенције. На вас, који сте са широким народним масама поднели сав ратни терет на бојишту, власници се спремају да свале и сав терет ратних последица. Ако су ратни успеси Србије донели капиталистичкој класи шире поље за полет капитала, над вама се врши притисак да тај полет плаћате мањим надницама, дужим радним временом, већим киријама, скупљим интересом. Ако је рат довео нашу земљу у опасност да удвогучи свој државни дуг и порески терет, он неће пасти на терет оном чије је богатство увећано, већ ће се у облику посредних пореза сав свалити на ваш живот. Ако је рат исцрпео привредне изворе земље, потаманио стоку, опустошио њиву, последице тога подносите у првом реду ви скупљим плаћањем свих средстава за живот. Ако опасност од нових заплета на Балкану, која се после несрећнога и злочинога братоубилачкога рата ушуњала као авет у све односе балканских држава, буде дуже времена умртвљивала наш привредни живот, ви и ваша деца бићете ти које ће последица таманити.

Но, очајању ипак нема места. Привредни застој, створен ратном катастрофом, не може дуго трајати. Капиталистичка класа се спрема да искористи проширене границе земље. И, као прва и најважнија последица ратних сломова на Балкану, наступиће неодољиво учвршћавање капиталистичкога режима и тамо где је до сада царовао феудализам. У таквим приликама, шта је наше да чинимо? Далеко од тога да клонемо духом и да се подајемо тајном осећању неизвесности у сваком погледу, ми морамо упугити своје погледе преко катастрофе коју смо преживели, у будућност коју себи капиталистички развитак увек

катастрофама припрема и спремати се, по сто пута бисмо рекли, спремати се да нас он не прегази неспремне, заморене, обескуражене, неприбране у наше ратне класне стројеве. Што пре, другови радници, наше синдикалне и партијске организације морају стајати у пуној борачкој способности на бранику класних интереса пролетаријата и на расположењу акцијама социјалне демократије. Што пре наш велики задатак садашњости и будућности морамо наставити тамо где нас је ратни пожар од њега одвојио, и наставити га умногострученим напорима. Капиталистички режим има у својој историји једну крваву касапницу више и политика наше буржоазије један пораз више. Социјална демократија је та која је и из тих догађаја изашла са појачаним политичким угледом и која највише има право да са њим рачуна за сјајне успехе у будућности. Благодарећи јасном социјалистичком схватању ситуације и пуној принципијелној доследности, који су увек били обележје њенога држања и рада, Српска социјалдемократска партија је у стању да и данас, на згаришту толиких људских живота и културних тековина, крепи своје присталице вером у успехе и победу. Јер, ако је капитализам припремио народима међусобно клање, да би продро у последњи кутак феудализма у Европи, радничка класа није што и феудални роб и неће допустити да буде прегажена. Ако владајућа буржоазија буде хтела по сваку цену одржати нетакнут свој државни привредно-финансијски систем, који по својој ватријућој неправичности и бруталности шипа по очима свакога неповлашћенога грађанина ове земље, утолико ће пре задржати пред брзим окупљењем народних маса око заставе социјалне демократије. Ако балкански власници буду и даље давали маха ратним опасностима, утолико ће више расти солидарна побуна балканских народа против њих и њихове ратне политике.

Социјалдемократи!

Револуционарна ситуација, какву преживљују да нас сви балкански народи, изискује пре свега револуционарну акцију социјалне демократије. Опште не-

задовољство, које се огледа у побуни народних маса против постојећих режима, истакло је у први ред две идеје: *социјализам и заједницу балканских народа*. С једне стране, немогућност опстанка на Балкану у непријатељству и подељености, с друге стране, немогућност одржања режима без великих уступака пролетаријату и народним масама — те две живе силе стварнога живота намећу идеје социјалне демократије и чине неодољивим њене захтеве у унутрашњој и спољашњој политици. А најтеже је борити се са оним идејама које сама стварност намеће. Оне ничу и тамо где се не сеју, њихова привлачна моћ је неодољива; нека се са њима нико не шали. Шта су према њима ограничене тежње једне себичне шаке официрске касте, династија и капиталистичких компанија?

Са пуном решеношћу на борбу до краја и са ничим непомућеном увереношћу у успех, на посао, другови! Рат са спољашњим „непријатељем“ је одувек заостравао рат против унутрашњег непријатеља. На пруско-француски рат париски пролетаријат је одговорио објавом Париске комуне. На руско-јапански рат руски пролетаријат је одговорио Руском револуцијом. Тешко је не назвати револуцијом оно што је показао наш најближи брат, бугарски пролетаријат,² после балканских ратова. Ред је на српски пролетаријат.

Зато друг уз друга и напред! Нека нико не оклева и нека нико не жали жртава. *Борба је тешка, али је циљ велики и нужан — победа мора бити наша.*

Живела социјална демократија!

Главна партијска управа

„Радничке новине“, бр. 36,
11. фебруар 1914.

² Реч је о успеху бугарских социјалдемократа на парламентарним изборима одржаним 24. новембра (7. децембра) 1913, када су добили 47 мандата.

14. и 15 (27. и 28) фебруар 1914.

820.

ПИСМА С ПУТА*

1. У возу Београд—Ужице

Не може се довољно препоручити сваком јавном раднику, нарочито новинару, да почешће мрдне из Београда, макар за неколико станица. Из Београда се политички живот даде најбоље пратити и прегледати; у њему се најпре сазна хоће ли влада пасти или не, који је министар дао оставку и ко ће га заступити. Али ако хоће да се зна какво је стање у земљи и под којим условима народ живи и од чега страда, мора се изаћи из Београда и ући у народ.

Шта ће нам онда новинарство? — запитаће неко. Ја не знам. Овакво какво је, нећу рећи да нам не треба, али оно је далеко од тога да врши своју дужност. Наше новинарство нема више са животом *нашега* народа никакве везе. Из њега ћете моћи сазнати све што је у то време рекао овај или онај европски амбасадор или министар; оно је пуно извода из го-

* Ауторство је утврђено на основу чињенице да је Димитрије Туцовић у то време, ради агитације, боравио у Ужичу и Чачку [вид. животописне белешке од 18. и 20. фебруара (3. и 5. марта) 1914. године]. Поред овог чланка, он је са терена за „Радничке новине“ послао још два прилога: *Три збора* („Радничке новине“, 22. II 1914) и *Са једног збора у Чачку* („Радничке новине“ 17. III 1914). Такође и стил написа говори у прилог овој претпоставци.

вора и новинарских чланака који се односе било на Балкан, било на неко далеко прекоморско питање. Али ко је могао из наше престоничке буржоаске штампе сазнати да безотпорна сиротиња, које су пуне наше вароши у унутрашњости, пада од глади под теретом опште скупоће живота и неприхваћена ни од општине ни од државе; да богиње, шарлах и остале заразе тамане читаве крајеве наше земље; да по касарнама бесне богиње и нагло даве војнике? Најваљанији читаоци буржоаске штампе не могу имати ни појма о свему томе, јер се то ње ништа не тиче. Она се одвојила од народа и његових животних брига и сва се предала, под предвођењем владине *Самоуправе*, јаловом дипломатизирању, као да цела буржоаска штампа има једну редакцију, пресбирос, и једнога редактора, министра спољашњих послова...

Одмакнете ли се од Београда, не силазећи са воза, имате пред собом једну страшну слику. *Пола младих људи видите у војничком оделу!* На све стране војници: куњају у прљавим железничким чекаоницама чекајући на воз, возовима одлазе и долазе, на свакој се станици пењу и силазе, из купеа их видите покрај пруге где у војничком оделу подижу пале ограде или полажу стоци. Необично вам је, јер тога раније није било, и ви почињете увиђати *да се Србија све више претвара у један војнички логор*. Рат је минуо и објављено је пре неколико месеци да је демобилизација извршена. Не! То није истина. Велики део нашега народа милитаризам никако не пушта из својих канџа. Његове су њиве запуштене, његова су огњишта охладнела, ограде попадале, стока скапала, породице измучене глађу и сваком оскудицом, а он је, по налогу буржоазије, везан гвозденим ланцима милитаризма и избачен на предстраже да тамо, исправљајући погрешке владине политике, сахрани и остатак својега живота.

Посматрао сам их и жалио како су ти кршени момци упропашћени и онакажени. Руке надувене од прозебања као сомун, ноге исто тако; лице изгубило сваку свежину, потамнело, дубоке црте показују све муче и патње које ти људи већ годину и по подносе;

у очима нестало младићкога сјаја. Гледајући њих ви видите, у ствари, како једна луда политика и безобзирна владавина систематски упропашћује један цео народ. Ми немамо данас привреднике, већ војнике; а ако овако потраје, нећемо више имати ни војнике, већ богаље.

И те беднике, које је држава принела на жртву завојевачким прохтевима наше буржоазије, прати на сваком кораку злостављање и шиканирање. Ако преседи одсуство, чекају га батине у чети и драконске казне несавесних војних судова. А када покуша да уграби први воз, гурају га напоље. Разнежена господа протестују што пуштају војнике да им ремете комодитет! И јадни војник трпи, стегао срце и мисли шта је он, је ли он човек, има ли он какво право. У његовој свести читава бура; одједном наврну на ум помисли и на Куманово, и на Битољ, Скадар, Једрене и Брегалницу, на сва ужасна места људске касапнице, где ове госпode што га данас гура напоље није било. У таквом расположењу један отресит младић, треснувши кундаком о праг вагона, не може више да се савлађује већ подвикну: „Ми смо овај воз пропустили од Зибевче до Гуменце, па нас опет гурате напоље.“ Али, узаман. Он је остао са друговима на станици чекајући незаузет — сточни фургон.

И тако то иде из дана у дан. Целу земљу мори милитаристичка неман. Половини људи у најбољој снази милитаризам не да мира. Изложени сталним трзавицама, потрзани војном службом и гурани у очигледну пропаст, они су лишени не само живота и рада културних људи већ и достојанства људи уопште.

Ужице, 14. фебруара 1914.

2. Упропашћивање војника

За време балканских ратова ми смо били очевици како се лака срца гурају у очигледну погибију стотине и хиљаде људи чији би животи могли бити сачу-

вани без икаква уштрба чак и по ратне цели. Један велики део оних многобројних жртава могао је бити уштеђен при мало, мало већем цењењу људскога живота. Зато је сваком културном човеку, без разлике на политичка уверења, за време ратова било најтеже поднети *милитаристички начин* поступања са људима, а под њим треба разумети скуп свега онога што једнога човека може да свуче на најнижи степен цењења и унижења.

Такво поступање са људима лежи у суштини милитаризма; оно се показује у мирно доба као и ратно. *Оно је довело догле да сваки родитељ који пошље своје дете у касарну, мора га испратити сузама, као да га је послао у пропаст.* А влада и Народна скупштина не предузимају никакве кораке поводом многобројних наших чланака којима смо, нарочито у последње време, указивали на упропашћивање људи по касарнама.

Наш војник није ни одевен, ни обувен, ни храњен као што треба. Држава је дала војсци највећи део својега буџета, али тај буџет не иде на потребе војника, већ га гутају канцеларије, војна надлештва и официрска каста. Али услови под којима војници станују и под којима се лече, када се разболе, превазилазе својим недостацима и исхрану и све друге услове војничкога живота.

Када се погледа на то колико се води рачуна где ће наши војници становати, мора се осетити једна варварска, једна злочиначка црта код одговорних.

У свима варошима нових крајева младотурци су оставили иза себе нове касарне покривене, окречене, патосане, али обично без прозора. И мада су се те зграде са неколико десетина хиљада кредита могле довршити, то није учињено и *маса наших војника који су у њима провели зиму пале су као жртве те крајње немарности надлежних фактора.*

Али, на жалост, није нимало боље ни у старим границама. За време рата касарне су служиле за најразличитије потребе. У овдашњој касарни, поред осталог, становали су, разбољевали се и умирали турски

заробљеници. Без икаквих радикалних мера да се оне уреде, очисте, дезинфикују и спреме за становање војника, уведени су у њих регрути, који данас косе арапске богиње. *За дванаест дана месеца фебруара сахрањено је дванаест војника.* Толико умирања да је један батаљон! Свакога дана проносе се кроз варош за „болницу“ нови кандидати за смрт. Војничке пратње не видите нигде. Оне не узнемиравају ни окружнога начелника, ни народнога посланика, ни велики „патриотски“ одбор за подизање споменика херојима, јер ове јаднике износе и сахрањују по ноћи. Свега што видите из дана у дан нове масе ожалошћенога сеоскога света који иде у Даворје (гробље) да тражи своју децу и браћу.

Ја рекох да свакога дана проносе у „болницу“ нове болеснике! Опростите што се мора тако назвати ова прљава собетина, нечистија од сваке друмске механе, незagreјана, без осветљења и до пре неки дан и без војнога лекара. У оваквим болницама здрави се морају разболети, а већ судбина болесних зна се. Она дави једну по једну жртву. И — ником ништа! Ни трага од забринутости и узнемирености ни код кога представника овдашње војне и грађанске власти. Опасна зараза прети да изађе из четири касарнска зида и да зађе у округ, али се то мало тиче окружнога начелника. Ревностан до болести у гоњењу грађана који не теменишћу пред сваким, ма и најнесавеснијим органом власти, он је нагурао у суд више тужби за увреду власти, у првом реду његове личности, него цела полицијска Србија, а што су и војска и варош и округ и срезови без лекара, то не замара главу овога округа која тражи да од свакога буде почитована. И оно лекара што је овај забачени крај имао фузионаши су, уз припомоћ свога окружнога начелника, растерали, јер нису били по њиховом партијском рачуну.

Но, о томе у идућем писму.

Ужице, 15. фебруара 1914.

3. Држава у служби партије

После општинских избора¹ често се могло чути: „Још су јаки ови радикали!“ Да, још су јаки. Али где је извор њихове снаге?

Када се одмакнемо отуда из Београда, онда нам је из простих паланачких политичких односа, где се сваки види и све зна, много јаснија цела она *партијска машинерија* која данас и чини главну снагу Радикалне партије. Та машинерија је покретана снагом чији је извор у министарству, још тачније, у државном буџету. Покретана отуда, из центра државних финансија и политичке власти, та сложена партијска машинерија служи томе да моћ државнога новца и ауторитет власти распростре до последње златиборске колибе.

Ужички фузионаши су у том погледу особит род људи. Како као људи од политичкога утицаја, тако и као државни чиновници и органи самоуправних тела, они не допуштају да се у округу ништа учини што би било неповољно по Радикалну партију и њене изборне успехе. Напротив, све потребе добре државне службе и све нужде овога осиротелог народа они су жртвовали свом партијском интересу. Партија па држава! Нема данас у Србији онога отворенога насиља власти према политичким противницима као некада, али наместо тога зацарио се један коруптиван систем потајнога безобзирнога уцењивања, куповања, везивања, удешавања. На очигледну штету јавних интереса, здравствених, просветних, културних, на штету јавне безбедности и спокојства народа, свуда царује *партијска ујдурма* коју удешавају неколицина не само политички већ и материјално заинтересованих фузионашких првака, а коју плаћа држава.

Споменуо сам већ да је овај крај Србије остао скоро потпуно без лекара. Лекари из других крајева нерадо се крећу у златиборски крај, а лекари родом из овога округа отерани су на други крај Србије не

¹ Односи се на општинске изборе одржане 19. јануара (1. фебруара) 1914. године.

по потреби државне службе, већ фузионашке партије. Гимназија, у којој нижи разреди имају по три одељења а чак пети два, остала је са недовољним наставним снагама, а двојица у својој струци спремних људи одјурени су у нове крајеве, опет, не по државној потреби, већ рачуну фузионашке партије: један је жртва свога опозиционарства, а други својих намера да истакне одвојену радикалну листу. Тако г. Миша Трифуновић рашчишћава земљиште за себе, по цену несумњиве потребе једне од највећих гимназија у Србији, и сам он, радила Скупштина или не, већ низ година ради своје кућне и партијске послове и сврати у гимназију само свакога првога у месецу. Да не говоримо ни речи о полицијској служби, у којој је већ постало правило да у ужичком округу нема места ниједном човеку, ма како он био ваљан службеник, који није слеп извршни орган фузионашке партијске политике. Друмови су испропадали, по селима бесне болештине, у народу највећа оскудица — шта је све то према партијским бригама фузионашких првака.

Ове наговештаје ми бисмо могли поткрепити још много интересантнијим и тугаљивијим стварима, које се овде знају и којих се, чини ми се, само овде нико не стиди. Оне су постале правило и са њима се мало-помало и свет почео мирити.

Тако се некадашње истинско одушевљење ових горштака за Радикалну партију мало-помало гасило уколико је свет осиромашавао и осиромашавајући гледао како радикална владавина користи само њиховим изабраницима, а напореда са тим развијао се горњи систем партијских ујдурми и потајнога везивања људи влашћу и новцем, *на чему се данас поглавито и држи Радикална партија у округу ужичком*. Њена политичка моћ не лежи више у одушевљењу овога света за старе политичке представнике, већ у његовој зависности од оних који држе у својим рукама не само места државне службе већ и многе друге услуге.

Том везивању државном службом треба додати везивање привредним предузећима која су поникла

и која се још и данас одржавају државном помоћу. Док је радикална влада на челу државне управе, само ти људи могу рачунати да ће се пред њима отворати врата Министарства народне привреде или Класне лутрије. Благодарени тим партијским везама, које, изгледа, претежу горе над сваким привредним обзиром утолико јаче уколико више цео радикални режим долази у питање, ови људи су државним средствима постали привредним господарима округа и вароши. То су капиталисти без капитала, шефови великих предузећа чији напредак поглавито они искоришћују, а чија би пропаст друге опрљила. *Снага тих људи није у њихову капиталу, већ у политичким везама, и због тога је и њихова материјална егзистенција скончана са одржањем Радикалне партије.* Њихов приватни интерес изискује партијско одржање пошто-пото: ето шта држи ове људе у целини и где је извор њиховом упињању да своју партијску превласт у округу одрже.

Онако исто као што је некада политичким утицајем г. Савчића ишчупана концесија за експлоатацију Таре, политичким утицајем фузионаша добивена је концесија за експлоатацију Муртенице; политичким везама се ти људи држе у ткачници; политичким везама осигуравају за себе сваку државну лиферацију, макар она била од сто грама, и сваки други посао. *Ко овамо жели да ма шта ради са државом, мора бити фузионаш.* Па не само то. Ако је фузионаш, Класна лутрија ће га, као народног посланика Малишу Атанацковића, једнога дана прогласити за индустријалца ракије, ма пекао ракију на казаници као што му је и чукундеда пекао. И сваки збиља користан рад, као што је то израђивање „вештачких плутова“, биће му признат само онда када буде дао „изјаву“ у *Самоуправи*.

Ето, на тај је начин Радикална партија надокнадила губитак политичкога угледа, на том поглавито лежи њена садашња моћ.

„Радничке новине“, бр. 43, 44 и 47,
19, 20. и 24. фебруар 1914.

22. фебруар (7. март) 1914.

821.

ТРИ ЗБОРА*

Јуче смо имали у Ужицу три збора: самосталски, фузионашки и *социјалистички*. Оба прва су држата под заставом новчаних завода. То су биле две скупштине двеју овдашњих банака, али својом партијском обележеношћу и подељеношћу оне су, у ствари, представљале два политичка, партијска збора. Тај факат има за нас двогуб интерес: прво, што он показује у чему данас буржоаске партије гледају главно јемство своје снаге; друго, што се по њему види да класно друштво чува своју логику и спроводи је у политичком животу чак и најзабаченијих крајева наше земље.

Зборови ових банака имају партијски карактер не само по партијском обележју самих завода већ и по свом саставу. На први поглед би се закључило: на банкарским зборовима зборишћу банкари! Не, то није тачно. Један велики део учасника далеко су од банкара као небо од земље. Тамо ћете видети врло много ситних трговчића и занатлија који са својим или туђим акцијама најревносније лармају и тобож учествују у зборском раду, мада тај свет стоји чак испод оне средње линије која раздељује капиталистичку и радничку класу. Конци целог предузећа налазе се у рукама неколико јачих акционара и људи од по-

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 820.

литичког утицаја. Што се око тих предузећа купи и један рој ситних људи, то је погодан пут да се тој сиротињи пружи прилика да задовољи своју велику жудњу да и она буде негде око некога новчаног завода, али то никако не ограничава апсолутно господарство главних акционара.

Прави политички живот, оличен у опозицији властичкој владавини радикалне буржоазије, све више прелази искључиво на социјалну демократију. Што је било радника и радничкога подмлатка у Ужицу, он је својом посетом нашега збора испунио највећу салу и својим живим праћењем *критике десетогодишње радикалне владавине* појачао изразито начелни, класни карактер целог збора.

Један појав није могао остати незапажен. Откако наши другови као гости држе зборове у Ужицу, *први пут сада није било ниједнога радника и ниједне раднице из фабрике*. Терор управног одбора, који је састављен скоро до последњег човека од истих људи из месног одбора Радикалне партије у Ужицу, застрашио је ту сиротињу и поробио је. Некада, када су ударани основи овом предузећу, ова сиротиња је радила месецима *бесплатно*. Под изговором да се радници спреме за посао у фабрици, фузионашки прваци у Ужицу су успели да бесплатно спреме већи број радних руку него што је предузећу потребно, да осигурају извесну *резерву* радника и радница, преко које држе у страху за парче мучно зарађена хлеба цео свој поробљени свет. И за тај успех, који као крвопије ове сиротиње имају, они се награђују масним и директорским платама, тантијемама и другим допуштеним и недопуштеним црпињем предузећа. Поред свих концесија од државе и њених власти, поред свих привилегија које, благодарећи политичком утицају ужичких радикала, ужива, поред краће пореза и других недопуштених подвала, предузеће једва достиже да даде плате, тантијеме и друге управне трошкове овим савцима. А радници и раднице, чији су младост, снага и здравље сахрањени крај разбоја, добили су као једину накнаду: *заробљеност, потчињеност до роба,*

униженост до тога степена да не смеју да посете свој раднички збор!

Један карактеристичан случај! Електротехничари предузећа налазили су се редовно у локалу једнога овдашњег кафеџије. А када је последњих избора сопственик тога локала ушао у кандидатску листу опозиције, ова акционарско-фузионашка компанија им је наредила да се из тога локала иселе и објавила грађанству да ће убудуће, на случај хитне потребе, те раднике моћи наћи *само* у кафани коју држи један њихов човек!

Тај терор се не осећа само у фабрици. Овај материјално *посрнули* крај Србије нашао је у ужичким радикалима најбезобзирније експлоататоре осиротелости овога света. Уз то још полицијска власт је партијски нетолерантнија него и у којем другом месту у земљи. На држање власти и људи од режима почео се угледати сваки лупеж у својству општинскога часника. И по селима, а умногом и у вароши, *сиромашни* људи само шапатом дају израза своме незадовољству, као под началниковањем Магдаленића и Белога Мемеда! Радикалне главешине, сретајући у кафанама или на улици трговца, занатлију, попа, учитеља или чиновника, јавно ће упитати: „Зар ти тако?“ И то питање, пуно претње, значи за дотичне да се надају најнижој пакости, најподлијој освети, која је особина само ситних људи, полуинтелигенције, партијских агитатора који су *јевтино* произведени у ред великих политичких зверки и крупних „капиталиста“.

Ја сам држао зборове по свима местима Србије, али нигде овај безобзирни режим радикалне буржоазије није нашао безобзирније и горе људе него што је то Ужице.

[Без потписа]

8 (21) март 1914.

822.

СРПСКО-ТУРСКИ УГОВОР

Београд, 8. март 1914.

После толикога одуговлачења и петљања и, по свој прилици, уз „пријатељску“ потпору Русије, уговор између Србије и Турске је најзад закључен. Залуд је наша влада, кроз полузваничну штампу и многе интервјуе, наговештавала турској влади: да је Лондонским уговором дато *стварно* решење питања која је рат поставио и која сада имају само још и *формално* да се ликвидирају; да је закључење тога формалнога уговора утолико лакши посао што се Србија и Турска више међусобно не граниче и да, према томе, нема никаква разлога тешкоћама и одуговлачењима. Тешкоће су се ипак нашле. Ако нису стајале до предмета о коме је уговарано, оне су долазиле од *промењенога расположења* уговарајућих страна, у овом случају Турске, иза кога стоји *промењен однос снага*.

Као резултат тих промена, закључени уговор садржи ствари које до очигледности показују да некада побеђена Турска није без разлога затезала и одуговлачила, јер је тај уговор једна капитулација српске дипломатије. Као што су некада удружене балканске државице, ослањајући се на колосалне напоре својих народа, принудиле Турску Царевину у Лондону на тоталну капитулацију, тако им она данас, крвно завађеним и истрошеним, враћа истом или сличном ме-

ром. За Бугарском је дошла Грчка, за Грчком је дошао ред на Србију. Лондонски уговор је поцепан у корист Турске.

Последња по реду, Србија изгледа на први поглед да је најјевтиније прошла. Између ње и Турске није било спорних предмета који падају у очи и који најјаче притискају срце свих власничких кругова, није било ни Тракије ни Јејејских острва, нити ма каквога територијалнога питања. Али утолико су веће концесије које је Турска ишчупала на пољу *привредног система и црквено-школскога режима* у Старој Србији и Македонији. И ма колико да оне не падају у очи, ма колико буржоаска штампа преко њих прелазила и влада ћутала, *те концесије спасавају један велики део феудализма у тим областима* и чине цео уговор једним *реакционарним актом* који је несагласан са тежњама демократскога државнога уређења и потребама модернога привреднога живота.

Господарећи утицај цркве на школу је заостатак кастинскога туторства средњег века, из чијих се канџа турски народ није био у стању да отргне. Сви покушаји турских реформатора да се крупно питање народнога просвећивања бар у дванаестом часу ослободи преживелога туторства цркве, пропали су због фанатичнога отпора свештеничке касте, разних хоџа, софџа и муфтија, најглупљег и најзаосталијег реда људи у Европи. Није никакво чудо што се данас за одржавање ове реакционарне установе тако жарко заузео баш младотурски режим, онај режим који је опасност тога преживелога реда ствари по сваку напредну реформу осетио на својој кожи, јер он, уколико већ није готов на компромисе са елементима старог режима, гледа данас у томе још једино средство за спровођење националних тежња у изгубљеним областима. Али то решење није смела примити Србија не само због тога што просветни рад, тако нужан становништву пребашњих турских области, не треба да се спотиче ни о какве дипломатске сметње, већ ни због тога што данас не живимо више у веку ни калуђерских ни муфтијских школа и што просвета мора да страда од свакога туторства цркве, било да

оно долази од цариградскога шеик-ул-ислама или београдскога митрополита.

Али далеко је тежа она одредба овога уговора која говори о *апсолутном поштовању вакуфа*. Руке Србијине су тиме везане у једном од оних питања које је представљало једно од највећих зала Турске Царевине.

Вакуфи су она добра која су завештана за религиозне или добротворне цели: мошеје, официрске домове, купатила, разне дервишке редове итд. Али сва друга завештања губе се према првим, религиозним; у њих спадају скоро сва завештана пољска добра. После својих првих победа, калифи су велики део освојених области уступили на вечита времена за религиозне циљеве, тако да вакуфи датирају још од појаве ислама у некој земљи. У току времена они су захватили све већи део земљишта и нарасли до те мере да данас, по тврђењу једнога од најбољих познавалаца привредних и финансијских прилика Турске, Шарла Моравица, *„обухватају скоро три четвртине обрађенога или зиратнога земљишта царства“*.

Од једнога религиознога обичаја који је одговарао оном начелу Корана: „Добра овога света припадају само боту, а људи су само њихови привремени управљачи“, вакуфи су постали једно од најзамашнијих привредних питања. У прво време наглога размицања државних граница и у неразвијеним привредним односима средњег века, они су још били подношљиви. Али са увлачењем Турске у привредне односе капиталистичкога света осетила се сва огромна економска штета, сва неподношљивост једнога система који је најбоља пољска добра претворио у „добра мртве руке“, отргао привредном саобраћају, отуђио народном привредном животу и учинио средством уживања без рада, ленствовања и реакционарног утицаја једне многобројне касте. Вакуфи су крајња конзеквенца средњовековнога феудализма, најнеподношљивија и најтежа форма феудалне својине. Сједињујући у себи све црте феудалне својине, они су поврх свега везани на вечна времена неотуђивим правом својине, остављајући далеко иза себе и мо-

дерне фидеикомисе, прво, што се листа њихових наследника никада не исцрпљује, друго, што су под господарством свештеничке касте били отуђени скоро од свакога рада и производње. Под тим најстрашњим феудалним геретом „мртве руке“, огромна вакуфска добра су представљала за привреду мртва поља. На основу веродостојних процена, један журналист тврди да вакуфска добра представљају вредност од 2 милијарде динара а дају годишње свега 20 милиона приноса!

Респект пред вакуфима — то је најбитнија црта српско-турскога уговора. Један замашан део феудализма, турскога феудализма најнеподношљивијега, најштетнијега, најмртвијега карактера, подиже поново своју „мртву руку“ која ће притискивати и давити привредни живот оних области. Он преброђава све сломове на Балкану, излази из свих битака и окршаја нетакнут, надживљује турску управу и налази уточишта код српске буржоазије. Тако ће — ваљда као почетак решавања аграрнога питања! — у „ослобођеним“ областима живети један део старе Турске, најпреживелији и најнездравији део, онај део који није најмање придонео њеној коначној пропасти и који је и у самој Турској био осуђен да буде ускоро укинут. Још 1867. Фацил-паша је енергично наваљивао да се вакуфи укину. Његов реформаторски покушај разбио се о отпор клеруса и феудалних господара који су разним каишарлуцима заклањали своја феудална добра иза привилегија вакуфа. Али покрет против вакуфа није ишчезао, јер је у питању животни интерес не само привреднога, преображаја и јачања Турске већ и њених финансија. Србија ће можда доживети да је благосиља турски клерус као спасиоца његових привилегија онако исто као што јелинска црква благосиља освајача Османа.

Због ових својих реакционарних црта српско-турски уговор остаје један *историјски* докуменат, један докуменат који је добра лекција кратковидим владама и врло стварна, опишљива критика површних погледа.

Запитајмо се из чега младотурски режим црпи смелости за овако држање! Може ли то бити садашњи међународни положај Турске? Турска на Ближем истоку и Кина на Даљем истоку су још две *једине* државе у којима се империјализам капиталистичкога света није дефинитивно утврдио. Обе ове државе се налазе сада у *прелазној фази* поделе „сфере интереса“, за којом неминовно следује рашчерупавање. При том Турска иде знатан број корака пред Кином. Она је данас у незавидном положају државе чији су растурени и слабо везани азијски делови центар освајачких амбиција капиталистичких сила. Претходни послови су готови, подела на „сфере интереса“ се све више примиче својим одређеним границама. И што тај претходни процес дефинитивном завлађивању Мале Азије тече нарочито журно после балканских катастрофа, то ваљда није остало незапажено ни у увек дремљивом Цариграду, као што је очекивати да се и тамо зна да се данашња затегнутост и јавна кампања између Немачке и Русије у првом реду тиче Турске Царевине.

Па ипак је младотурски режим могао позатегнути дизгине и у преговорима са Србијом, као у преговорима са Бугарском и Грчком. Он се можда не осећа сигурним на својим позицијама, али овај ситуација на Балкану још мање. *Јер путеви за дефинитивно завлађивање Малом Азијом иду поглавито преко Балканског полуострва.* Они угрожавају самосталност балканских државица, као и целину Турске, и доводе балканске владе утолико неспокојнији положај уколико је више братоубилачки рат и међусобно непријатељство сломило отпорну моћ балканских народа. Концесије које су балканске државице учиниле Турској при закључењу формалних уговора су непосредан израз данашњег стања међусобне завађености и изнемоћалости за отпор народа на Балкану.

Што су те концесије изгчупане у области тако значајних економских и правних односа, у питањима која су у културноме свету револуције одавна скинуле с дневног реда, то је један историјски пример за дубоку разлику која постоји између резултата *рат-*

них и *револуционарних* акција. Шумадијским усташима 1804. ови феудални и кастински захтеви нису могли бити ни постављени, јер је револуција, по једној духовитој слици Александра Херцена, што и хидра. „Где јој је глава, где јој је срце?“ При том сваки рат захвата живот народа *споља*, свака револуција *изнутра*. Рат мења односе *одозго*, с површине, револуција *одоздо*, из темеља. Рат помера границе међу државама, владавину једне династије замењује владавином друге, од поданика једне државе чини поданике друге државе, остављајући народима да у новим државним границама тек воде борбу за промену економских и социјалних услова живота. Револуција помера границе права међу класама, владавину једнога система замењује владавином другог, од потиштених класа чини владајуће, остављајући народе да под новим економским и политичким условима живота слободно одређују форме и границе државне заједнице. После сваке револуције настаје период најбурнијег напретка човечанства, после сваког рата револуционарни покрети маса за промену преживелих реакционарних односа и установа са којима се рат измирио. На челу тих покрета може бити данас само социјална демократија.

Д. Туцовић

„Борба“, књ. 7,
16. март 1914, 201—205.

16 (29) март 1914.

823.

ОПАДАЊЕ БРОЈА РОБЕНИХ

У последњој деценији запажање о опадању броја рођених изазвало је у Немачкој велику забринутост и узбуну. Војник је страховао за одбрану земље, национални економ за радну снагу, историчар за будућност нације. Један низ темељних статистичких истраживања и прегледа, на која су се позвани због тога били бацили, показао је да та појава није *немачка*, већ *општа*. Утврђено је да је број рођених на 1.000 становника

	1900.	1910.	
У Немачкој	36,8	30,7	— 6,1
„ Аустрији	37,3	32,5	— 4,8
„ Италији	34,4	32,9	— 1,5
„ Шпанији	34,6	32,9	— 1,5
„ Енглеској	38,7	35,1	— 3,6
„ Норвешкој	30,8	26,7	— 4,1
„ Белгији	30,1	24,8	— 5,3
„ Француској	22,2	19,7	— 2,5

У погледу броја опадања рођених Немачка стоји на првом месту. Али прираштај немачког народа износи, уноточ томе, 800.000 душа годишње, благодарећи у првом реду томе што је са опадањем броја рођених силно умањен број умирања. Тако стоји и

са осталим земљама, па чак и Француском, у којој је годишњи прираштај у становништву 29.000 душа.

То је дало повода др Roleueг-у да говори о узамним односима између квантитета и квалитета рођених: уколико мање деце, уколико способнија за живот. Посматрањима које је Гајслер вршио у Саксонији и која су се простирала на 5.236 жена и 26.429 рођења, утврђено је да је од 100 рођених умрло као прва деца 22,9, као друга 20,4, трећа 21,2, четврта 23,2, пета 26,3, шеста 38,9, седма 31,2, осма 33,2, једанаеста 51,4, дванаеста итд. 59,7. Како опадање броја умрлих успешно надокнађује опадање броја рођених и друштву обезбеђује прираштај становништва, показује ова интересантна Дриздалова табела.

Период	НЕМАЧКА			ЕВРОПА		
	На стотину					
	рође- них	умрлих	при- раштај	рође- них	умрлих	при- раштај
1872—1875.	40	27,8	12,1	39,1	30,6	8,5
1901—1905.	34,4	19,9	14,5	36,2	23,5	12,7

Према томе, мере за обезбеђење прираштаја у становништву морају ићи у првом реду на то да се умањи број умирања, нарочито одојчади и деце, и томе се данас у културним државама посвећује све већа пажња.

Али узроке ове појаве не треба тражити у тој физиологији рађања. Они се налазе у друштву и његовом економском систему.

Насупрот целом Западу, Кина и Јапан показују стално рашићење броја рођених. А ако се узму европске државе, онда на 1.000 становника показује рођених: Русија 44,8, Румунија 39,8, Србија 39,7, Угарска 26,4, Аустрија 34,5, Немачка 30,7, Данска 28,7, Швајцарска 26,5. У кретању ових цифара од земље до земље могу имати свога значаја извесни расни узроци. Али када се посмотри кретање ових цифара у једној истој земљи, код једнога истог народа, примећује

се да број рођених стално опада са културним и економским развојем тога народа. Утицај економских односа није било тешко утврдити на читавом низу појава. Тако, нпр., да индустријализирање неке земље, релативно опадање сеоског становништва, повлачи за собом опадање броја рођених. Веза између тих двеју појава је очигледна у ангажовању женске радне снаге у привредном животу. Све већи број жена у индустрији, трговини и пољопривреди лишен је многих услова не само за подизање породице и брака него и за одржање порода.

Уколико, пак, културни утицаји играју своју улогу, већ је теже утврдити. Истиче се, нпр., како, аналогно животињском свету, плодност опада са историјском развијеношћу јединке. „У цивилизацији Запада број деце опада, у варварству Истока расте.“ Уколико је неки народ цивилизованији, утолико већа брига за будућност деце, утолико мања безбрижност при плођењу. Од ових општих запажања није се даље отишло. Према томе, новим испитивањима и проучавањима овога интересантнога питања остављено је да утврде улогу културнога, цивилизованог стања некога народа у опадању броја рођених. Али да се та улога има да проучава на подлози економских услова живота, показују и досадања испитивања. Јер, ако је одлика културнијега брака према културно заосталијем у томе што се у плодности управља према изгледима за бољу будућност своје деце, економски односи су ти који те изгледе одређују.

Т.

„Борба“, књ. 7,
16. март 1914, стр. 239—240.

17 (30) март 1914.

824.

СА ЈЕДНОГ ЗБОРА У ЧАЧКУ*

Чачанска социјалистичка партијска организација одржала је збор 18. фебруара т. год., на коме су реферисали другови Здравко Тодоровић и Димитрије Туцовић.

Колику важност имају наши социјалистички зборови за народне масе и колико се њима интересују широки слојеви народа да се закључити по томе што су наши зборови посећенији него зборови других политичких партија. Оно што је нарочито карактеристично за наше зборове јесте тај факат, што наше зборове посећују исто толико као и ми, па често и више, баш они који нису обележени као наши партијски или синдикални другови. Та појава да се протумачити не жељом за новачењем, већ тиме што свет све више долази до уверења да се само на нашим зборовима може чути објективна и исцрпна критика владе без фразирања, демагогије и обилажења истине. Кад се ово има на уму, онда ништа није чудновато што је овај збор посетило око 500 лица. Цифра огромна за једно тако мало место. Оно што је нарочито било за похвалу на овом збору, то је што, иако је половина посетилаца била ван наших редова, ипак референти су саслушани с пажњом и одобравањем. Референти су углавном рекли:

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 820.

Разорну и антинародну политику све јаче и јаче осећају широки слојеви народа. Последице овакве политике Радикалне партије нарочито се сада осећају после балканске кризе. Поникла из редова широких слојева народа, чији је спиритус ректор био социјалиста Светозар Марковић, дрско за читави низ година задржавајући патент представника и борца за народна права и слободе, називајући се народном партијом, Радикална партија данас се све више и више одрођава од народа и постаје заштитник младе капиталистичке класе у Србији. Довољно је бацити један летимичан поглед на политику буџетирања коју спроводи Радикална партија, на њену тако рећи заљубљеност у посредне порезе, па ће се видети колико јој је народ прирастао за срце. Као типичан пример како се порески терети преваљују на сиротне слојеве народа помоћу посредних пореза служи нам со, коју потрошачи, а то ће рећи широки слојеви сиромашних људи, морају осам пута скупље да плаћају него што је држава купује. Довођење државног буџета у равнотежу помоћу приреза 40% и разних врста посредних пореза, чиме се радикали тако цинички размећу, имало је за циљ да радикали у очима европских зајмодаваца појачају свој кредит, али на штету народа. Јер буџет, који се пумпа из џепова сиромашних друштвених слојева, вешто, помоћу посредних пореза, троши се већином на непродуктивне циљеве, на подмирење личних рачуна данашње владавине.

Ту скоро изгласан закон о инвалиди бије по очима и онога који до сада није видео буџетирање Радикалне партије. Јер док су од прошлих ратова имали користи милитаризам, бирократија, лиферанти итд., док је њима давато и капом и шаком, дотле за инвалиде и њихове породице радикали су стегли народну кесу, и наградили их наградом Шекспировог Црнца. Зато пролетаријат, данас, када је Србија удвојена, има право да добије за толике поднесене жртве у рату удвојене слободе, а на првом месту опште право гласа.

Да би прикрили своје политичке грешке у балканској кризи, радикали су се почели препирати са

министром војним коме треба да припадне слава за успехе на бојишту. Народу су негирали значај и једину заслугу за победе. Официри су хтели да славу приграбе за себе без обзира [на то] што су војни стручњаци рекли за српску војску: српска војска, то је војска лавова које су водили магарџи. Чак и прости војници знају да су касапнице на Мердарима, Бакарном гумну и Скадру резултанте знања генерала.

Две политичке грешке радикалне владе: Арбанска експедиција и Брегалница, јесу неопростиве. Поход на Арбанију, то је злочин према принципу националности. Овом принципу радикална влада је дала лице и наличје; јер кад Аустрија дави Србе у Угарској и Босни, то је злочин према модерном схватању принципа национализма,¹ а кад Србија покуша да прождере Арбанију, то није ништа неморално! Али ову погрешку радикалне владе морали су да исправљају камарама од лешитна дични синови Шумадије и Мачве. Девиза са којом је радикална влада потерала у први рат народне масе, Балкан балканским народима, радикална влада је брзо погазила. За касапницу на Брегалници није кривица само до бугарске владе, већ једним замашним делом — до наше радикалне владе, која је прва почела да парадире са ревизијом уговора, што је неминовно водило Брегалничкој катастрофи.

Али класно свесни пролетаријат не може се преварити: он зна, он је осетио на демаркационој линији за време примирја, да су Срби и Бугари један народ које су власници напујдали да се кољу као дивљи зверови. Пролетаријат се не да завести неким татарским пореклом бугарског народа, који је по језику, по културном животу, потпуно сличан српском народу.

Бугарски народ шиљући у парламенат 22 социјалистичка посланика љуто [се] осветио бугарским власницима за злочине што су их бугарски власници починили под њима, а и српски народ за шиканирање

¹ „Принцип национализма“ схватан је у то време као национални принцип и није имао данашње значење.

и малтретирање, које над њим врши радикална влада, умеће се одужити на првим изборима власницима.

Класно свесни пролетаријат под вођством социјал.[не] демократије неће никад посртати у својој борби за федерацију балканских република.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 65,
17. март 1914.

17 (30) март 1914.

825.

НИКАД КРАЈА...*

Има тренутака када човек не жели да буде у праву. Човек понеки пут прориче, а у себи воли да се то не испуни. Пријатно је покоји пут преварити се.

Када ово пишемо, мислимо на себе и на оно што смо говорили о арбанском питању. Још одмах, приликом прве експедиције, ми смо енергично подигли свој глас против једног експеримента наших власника за који је тешко рећи да ли је луђи или је штетнији. У току даљих догађаја, ми нисмо ни за тренутак престајали подизати свој глас против целокупне политике која се води према Арбанији и Арбанасима, предлажући и тражећи једновремено да се бар у последњим тренуцима измени држање Србије и да се поправи што се поправити може. Узалуд. Нико нас није слушао. Никада она метафора из Јеванђеља о *гласу вапијућега у пустињи* није имала тачније примене неголи за нашу Партију, која је кричала против

* Ауторство утврђено на основу стила и чињенице да је Димитрије Туцовић изванредно познавао ову проблематику и одлучујуће утицао на то да Српска социјалдемократска партија заузме доследно марксистички став према албанском питању и осуди освајачку политику српске буржоазије. Основни ставови из овог чланка у потпуности се подударају са ставовима које је Д. Туцовић изнео у више написа, а првенствено у студији *Србија и Арбанија* (текст бр. 810).

варварске политике која се води према арбанскоме народу.

Али ми нисмо само критиковали. Ми смо исто тако предочавали нашој буржоазији опасности и кризе које ће за собом повући њена арбанска политика. Ми смо рекли да ћемо имати сваког пролећа по једну арбанску побуну докле год се наш однос према Арбанасима буде регулисавао по методима Цавид-паше и Тургут Шефкет-паше. Наше се пророчанство испунило; и то је оно чега смо се плашили, што желимо и што бисмо волели да није наступило.

У Дреници, леглу косовских Арнаута, букнула је побуна.¹ Детаљних извештаја још нема. Али је несумњиво да је тај покрет крупан, чим оближње власти и војне трупе нису биле у стању да га угуше и чим се тражи помоћ из Скопља. То се, уосталом, и могло очекивати. Тамошње становништво је један од најжидавијих и најупорнијих делова целокупног арбанскога народа.

Буржоаску јавност интересоваће једино ток ове побуне и брзина којом ће она бити угушена. Са последњим запаљеним селом и са последњим убијеним дететом у Дреници, за нашу јавност скинуће се с дневног реда и само арбанско питање. Филистар ће опет спокојно захрвати — ако га после једног извесног времена опет не тргне из задовољног сна прасак пушака и грмљавина топова на Косову, у тој дивној плодној долини којој је суђено да буде засејавана, место благородног семена, људским костима и натопљавана, место воде, врућом крвљу.

Разумљива је донекле равнодушност буржоаскога света према овим крвавим трзавицама. Он од тога мало, и обично посредно, пати. Али радни свет Србије, на чија плећа падају сви терети ових страшних експедиција, и терети у крви и терети у новцу, не може бити равнодушан према овим побунама; он им мора тражити већ једном краја.

¹ До побуне је дошло због покушаја жандарма да ухапсе групу проалбанских активиста који су агитовали против режима. Побуна је убрзо угушена после интервенције српске војске.

А њихов крај није у разоравању њива, у паљењу села, у тамањењу становништва. Та ће побуна престати кад се престане према Арбанасима водити ова политика која се данас води. Извор тим побунама није међу Арбанасима, него међу нашим власницима.

Буржоаска и милитаристичка Србија учинила је једну фаталну историјску претку. Она је мислила да ће изићи на Јадранско море ако згази Арбанасе место што би их привукла у свој загрљај. *Ми смо извршили покушај убиства с предумишљајем над читавом једном нацијом.* На том злочиначком делу ухваћени смо и спречени. Сад имамо да испаштамо казну. Она је страшна: то је неповерење, па чак и мржња, читавог једног народа који нам је ту, за леђима, штавише, чији је један део и на нашој територији, и кога морамо узимати у обзир при свакој својој политичкој комбинацији.

Други је злочин варварско поступање према оним деловима арбанске нације који су саставни део наше државе. Изузетни режим који влада у Новој Србији неносан је чак и за наше саплеменике, и сваки се дан отуда чују њихове жалбе против власничких насртаја и насиља. Какав ли тек тај режим мора бити према Арбанасима? Они, додуше, не протестују у новинама, они не пишу дописе против наших власти, јер те дописе не би могли ни послати у Београд и јер им те дописе нико у Београду не би ни штампао. Али, у накнаду за то, чим попусти зима и пролепша време, они се скупе у хиљадама и плотунима из пушака подижу колективно свој протест против српскога режима самовоље и насиља који тамо влада. Њихове су петиције кржаве, јер је крвав и цео режим који тамо влада.

Она прва, историјска грешка наших власника, онај атентат на живот и самосталност целе Арбаније, који нам је донео свега један резултат: неповерење и мржњу целе једне нације од које добрим делом зависимо, — та прва грешка тешко се и споро може поправити. Али бар ово друго зло треба лечити: оно је у нашој власти. Режим у новим крајевима, а специјално однос према туђинским нацијама, па, дакле,

и према Арбанасима, треба поставити на једну демократску културну и човечанску подлогу толеранције, заједничкога живота и рада.

Ту је лек од побуне, а не у крвавим језовитим репресалијама које се одигравају тамо доле на Косову док ми ове редове пишемо.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 65,
17. март 1914.

17 (30) март 1914.

826.

ПРАВИЛНИК СЕКЦИЈА МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ ЗА
ВАРОШ БЕОГРАД*

(Предлог партијског већа збору партијских чланова)

Чл. 1.

Наместо досадашњих квартовних, установљава се у Београду једна месна партијска организација за целу варош.

Чл. 2.

Досадашње партијске квартовне организације укидају се и деле, по гласачким изборним рејонима, на партијске секције.

Чл. 3.

Сва имовина досадашњих квартовних партијских организација као: новац, партијски материјал, књижнице, канцеларски прибори и намештаји, као и сва потраживања од организација или појединаца прелази у својину месне организације за варош Београд.

* Као члан Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, Димитрије Туцовић био је и члан Партијског већа које је прихватило нацрт овог правилника. Туцовићево ангажовање око састављања правилника, по свему судећи, било је знатније. На такав закључак упућује и податак да је он 26. марта (8. априла) 1914. изабран у управу тек формиране јединствене београдске партијске организације, а потом, 10 (23) јуна 1914, за њеног првог председника.

Чл. 4.

Дужност је управе месне партијске организације да за свако гласачко изборно место што пре формира засебну партијску секцију.

Ако би се показало да извесна изборна гласачка места не могу формирати засебну секцију, онда ће тај рејон припасти ономе граничном рејону и секцији којој додели га управа месне организације. Но ако теренске или друге околности буду захтевале, једно гласачко место може имати две и више секција.

Чл. 5.

Свака секција има своју управу, која у односу према управи месне организације важи као њен агитациони пословни комитет за дотични гласачки рејон.

Чл. 6.

Управу секције састављају 5 лица, која између себе бирају председника, секретара и благајника.

Прву управу секције саставља управа месне организације. Ова управа има привремени карактер, и траје само дотле док у дотичној секцији не буде уписано 20 чланова. Чим у секцији буде 20 чланова, управа месне организације сазиваће скупштину чланова секције и на њој изабрати сталну управу.

Чл. 7.

Свака секција одржаваће у месецу јануару своје редовне годишње скупштине, на којима ће управа секције пред члановима положити рачун о своме раду у минулој години. На тој скупштини бираће се 5 лица за нову управу секције. Ако потреба буде изискивала, могу се одржати и ванредне скупштине, које ће моћи радити и послове редовне скупштине.

Чл. 8.

Дужности секцијских управа ове су:

1. да, у смислу чл. 10, става 2. партијског статута, врше упис нових чланова Партије и о пријему свакога члана извести управу месне организације.

Сваки новоуписани члан у секцији стиче чланска права тек по пријему његове уписне пријаве од стр.[ане] управе месне организације;

2. да сваког месеца редовно од својих чланова врши наплату чланских улога;

3. да, у циљу јачања партијске касе, уз наплату чланских улога врши продају партијских агитационих марака;

4. да шири агитацију за читање и куповање партијских органа „Радничких новина“ и „Борбе“;

5. да помаже продају и ширење целе социјалистичке штампе и нарочито да се стара о довољној продаји нових издања Партије;

6. да до сваког 10-ог наступајућег месеца наплати од чланова месечни члански улог за минули месец;

7. да води списак својих чланова и њихова имена као и уплате улога саопштава управи месне организације;

8. да води списак претплатника „Радничких новина“ и „Борбе“ и њихово кретање — обнављање претплате и отпадање — саопштава управи месне организације;

9. да управи месне организације најдаље до 15-ог наступајућег месеца подноси писмен извештај о извршеним пословима из тач. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. и 8. овога члана;

10. да одржава локалне агитационе конференције, на којима ће се говорити о потреби партијског организовања, читања и проширења партијске штампе и припремања нових гласача за Партију;

11. да, по одобрењу управе месне организације, заказује и одржава веће агитационе зборове; приређује предавања; изводи забаве, концерте и вечеринке;

13. да одређује уличне поверенике и да са њима најмање једанпут месечно одржава заједничке састанке ради обавештавања и давања нових упутстава за рад; и

14. да на позив управе месне организације долази на њезине седнице.

Чл. 9.

Сви приходи: од чланских улога, продаје штампе, забаве, концерата, предавања као и свега осталог, припадају управи месне организације. Благајници секција биће само помоћни органи благајнику месне организације.

Секције не могу имати никакве своје расходе који не би били претходно одобрени од управе месне организације. Сав потребан материјал за административне послове секције даваће управа месне организације.

Чл. 10.

Ванредне скупштине одржаваће се по потреби и одобрењу управе месне организације. Дневни ред ових скупштина, као и свих зборова, и тему свакога предавања одређиваће управа секције у споразуму са управом месне организације.

Чл. 11.

Управа секције, која постоји као помоћни орган управе месне организације, њен агитационо-пословни комитет, дужна је следовати свима решењима управе месне организације.

Чл. 12.

Ако би управа које секције радила противно одлукама управе месне организације, или не би вршили дужности које су јој овим правилником додељене, може бити од управе месне организације смењена. У томе случају, управа месне организације одредиће друге чланове Партије за управу секције, која ће вршити дужност до сазива нове скупштине.

Прелазно наређење

Чл. 1.

Овај правилник ступа у живот онога дана кад га збор чланова београдских партијских организација усвоји и Главна партијска управа одобри.

Чл. 2.

На збору чланова за пријем овога правилника изабраће се:

- 1) 9 лица за управу месне организације и 3 контролора и
- 2) 5 лица за ликвидациони одбор.

Чл. 3.

Ликвидациони одбор извршиће преглед стања свих квартовних партијских организација и о наћеном стању саставиће протокол, који ће потписати сви чланови управе и контролори дотичне организације, и ликвидациони одбор.

По саставу протокола, ликвидациони одбор ће одузети ову имовину од дотадашње управе квартовне организације, па ће је на реверс предати новој управи месне организације за варош Београд.

О извршењу ликвидације свих пет квартовних организација и предаји целокупне имовине управи месне организације, ликвидациони одбор ће направити протокол, који ће потписати поред њега и сви чланови управе и контролори месне организације, па ће тај протокол одштампати у „Радничким новинама“.

Чл. 4.

До формирања секција по чл. 2. и 4. ов. правилника, дотадашње квартовне организације постојаће као секције и њихове управе вршиће дужност управа секцијских. Раније секције укидају се и њихове послове и дужности прелазе привремено на управе које се овим чланом установавају.

Управе досадашњих организација, које овим чланом постају привременим управама секција, дужне су помоћи управи нове месне организације на формирању нових секција које се по чл. 2. и 4. овог правилника установавају.

„Радничке новине“, бр. 65,
17. март 1914.

22. март (4. април) 1914.

827.

ДРУГОВИМА И ОРГАНИЗАЦИЈАМА И СВИМА ПРИЈАТЕЉИМА НАШЕ „БОРБЕ“*

Благодарећи одзиву другова и социјалистичких организација, наш социјалистички часопис „Борба“ обезбедио је себи трајан опстанак још од своје појаве. *Ослањајући се искључиво на своја средства и захваљујући добровољној сарадњи њених пријатеља, „Борба“ излази већ пет година и представља још сад наш најраспрострањенији и најдуготрајнији социјалистички часопис.*

Али „Борба“ има своју велику улогу у будућности. Она је прва и најважнија школа наших агитатора; она је главни чувар наших принципа које је социјалистичка наука утврдила; она је наш неопходно потребан орган за одбрану и пропагирање социјалистичких идеја у Србији. На томе пољу борбе идеја, гледишта и научних посматрања „Борба“ ће бити све неопходнија, јер се и покрет пролетаријата све више развија и све више изискује темељно проучавање и објашњење свих наших економских, социјалних и политичких односа.

Зато је наша озбиљна дужност да се за даље распрострањавање „Борбе“ посведневно старамо, да је у сво-

* Пошто је у време када је овај апел објављен Д. Тучовић био један од уредника „Борбе“, свакако је учествовао и у писању овога текста.

јим организацијама распростиремо и да јој нове претплатнике налазимо.

Нарочито је потребно да се повереници старају да се стара претплата на време обнавља.

Услови претплате су ови:

За Србију, Босну и Херцеговину, Бугарску, Хрватску, Далмацију и Словеначку:

на годину	8.— дин.
на пола год.	4.— [дин.]
[на] три месеца	2.— [дин.]

За остале земље:

на годину	10.— дин.
[на] пола год.	5.— [дин.]
[на] три месеца	2.— [дин.]

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 70,
22. март 1914.

23. март (5. април) 1914.

828.

БАЛКАНСКИ РАТОВИ И СОЦИЈАЛНА ДЕМОКРАТИЈА*

*Туцовићево предавање одржано 5. о. мј. на састанку
загребачке политичке организације*

Социјалну демократију у Србији није балкански рат изненадио. Већ дуље времена прије рата осјећали смо да се спремају догађаји одлучне важности. Гроз-

* У оквиру све интензивније сарадње радничких покрета Хрватске и Србије, Димитрије Туцовић боравио је у Загребу од 22. до 31. марта (4—13. априла) 1914. године, где је, на позив Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, одржао два предавања, а потом присуствовао Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката. Теме за предавања изабрао је сам Туцовић по договору са Витомиром Кораћем. Прво предавање, „Балкански ратови и социјална демократија“, одржао је 23. марта (5. априла) 1914. пре подне у Аполо-кину, а друго, „Привредне и политичке прилике у Србији“, 26. марта (8. априла) 1914. увече у гостиони Алексић. У краћој информацији о првом предавању „Слободна ријеч“, орган Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, у броју од 6. IV 1914, између осталог, пише: „Изврсно ово предавање било је попраћено живим одобравањем присутних. Ми ћемо извјештај о овом предавању донијети накнадно. Дакако да ће наш извјештај моћи само подати ток мисли, а тиме и блиједу слику овога предавања, које је било испуњено са толико живих и сјајних детаља.“ „Слободна ријеч“ донела је потом шире изводе из оба предавања, које овом приликом прештампавамо, пошто оригинални текст није сачуван, нити у целини објављен.

ничаво оружање свих балканских државица, њихово силно задуживање, све веће заоштравање међусобних односа, неповјерење с којим су пратили чине великих сила, јасно нам је казало на што се наше буржоазије спремају. По свему тому могло се је закључивати да ће доћи до грдног разрачунавања на том такозваном „куту непогода“.

Младотурска револуција

Читаву ствар убрзале су несрећене прилике у унутрашњости Турске и неуспјех младотурског преврата. Тај младотурски преврат био је изазвао велика очекивања код свих демократија а и код социјалних демократа појединих земаља. Балканска социјална демократија није се многоме надала од младотурског преврата, а каснији развој догађаја дао јој је за право. Младотурски режим и опет је доказ да свака промјена има само онда успјеха ако се рађа у потиштем народним масама и ако иде за поправком његових политичких и економских прилика. А младотурски покрет то није био, а нити је могао бити. Ево зашто.

Угњетаване масе Турске, које су требале бити носиоцем напредне револуције, биле су двоструко заробљене. Најприје економски: изабљивање феудалних бегова и ага није имало граница; сељак, хришћански и турски, једнако је стењао под тежином надмоћи феудалних класа. А осим тога бијаше и национално заробљен са стране државне власти. *Турска се ослањала на феудалне класе, на економску моћ бегства, а ово је уживало сву заштиту државне власти.* Једно је зависило од другог. У таквим приликама настао је сад младотурски покрет. Да су младотурци схватили своју задаћу онако како је потребно, они би били дали кмету потпуну слободу, а одузели бегству његове феудалне повластице. Но за то они нијесу имали способности, јер су се и сами већим дијелом регрутовали из ових феудалних класа. Стога они нијесу били људи који би могли Турску реформирати у

напредном смислу. Све велике реформе у друштву и држави не даду се замислити без учешћа широких маса. Па зато јер је младотурски покрет био само продукт тежње турске феудално-буржоаске класе, да преотме апсолутистичким котеријама власт у држави, зато он није могао дати Турској оне реформе које су њој биле и те како потребне. А неспособност Турске да се реформише, тј. да одузме својим феудалним класама њихове привилеге, крива је читавом дебаклу. Младотурски режим није угњетеним турским народима дао она права која би била гаранција за мир у тој држави. Дакле, несрећене прилике у Турској и неуспјех младотурског покрета први је услов за балкански рат.

Империјалистичке тежње

Други услов била је жеља балканских државица да освоје нове територије. Капиталистички развитак балканских државица, жеља за експанзијом и за новим тржиштима играло је одлучну улогу код овог рата. Но не само ова жудња за новим пијацама, него и жеља да се милитаристички терети, које народ услијед недостатно развијеног капитализма није могао сам сносити, свале на шира леђа, увелике је утицала на развитак догађаја. Али жеља балканских државица да освоје нове области није се родила само ради капиталистичког развоја тих државица, већ и због других разлога.

Карактеристика је свих балканских државица да су њихове претензије силне: све оне *више хоће* неголи *могу* извршити. Све оне стварају велике планове — али без материјалне подлоге. Волтерова тврдња, да биједни народи увијек воле да говоре о својој прошлости, налази сјајно оправдање код балканских државица, које су на темељу своје прошлости хтјеле уредити своју будућност. Нема балканске државице која већ није била господаром Балканског полуострва. Једни се сјећају Душановог царства, други Симеуновог или Самојловог, једни мисле на велику српску

државу, други на бизантијску, бугарску итд. Меће на Балкану вазда су [се] мијењале, а остала је само — успомена! Успомена на ту „сјајну“ прошлост, удружена са неодољивом жудњом господарећих класа за проширењем територија, одвела је балканске државе у наоружавање до зуба. Имамо брзометну артиљерију — ни ви немате бољу, најмодернија је, што може бити! Да, ми смо сјајно опремљени убојним оружјем. Накуповали смо доста и превише. Куповали смо гдје смо могли; куповали смо готовим новцем — док смо имали, а онда на дуг! Тек будуће генерације плаћати ће оно с чим смо се ми изубијали. И што се са оружјањем даље тјерало, што су државни терети више расли, а дугови јаче притискивали, тим је било за балканске властодршце хитнија ствар да што прије проширивањем територија спасавају цио систем тоталнога банкротства.

Балкански савез

Појава балканског савеза управо нас је изненадила. Прије рата зар се ти „савезници“ најрађе не би били уништили? Сваки је гледао у другом свог опасног конкурента. Та суревњива међусобна борба забиљежена је [у] крвавој хисторији комитских злочина.

Када је до савеза ипак дошло, онда нам је било јасно да је балканским дипломатима прснуло међу очима и да су ипак спознали да појединој државици посебице, самој, непомогнутој по другим, никакова акција против Турске није могућа. То је први разлог балканском савезу. Други узрок била је спознаја да са затезањем разрачунавања на Балкану настаје све већа и већа опасност да би која велика сила показала руке на коју област Балкана. Овај страх пред империјализмом велевласти натјерала је државице на удружење. Позната криза године 1908, узнемирила је духове на Балкану, а нарочито у Србији.¹

¹ Реч је о кризи изазваној анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске.

Затим Триполис, Јерменска, Мала Азија отворили су владама балканских државица очи и напунили их страхом да им се занавијек не измакне плијен из руку. Видели су како се око Турске стеже челичан прстен, па их је то нагнало на акцију. Ево ово је разлог балканском савезу. Савез какав је дипломатија створила није био продукат увјерења широких народних маса, него само „Notbehelf“ балканских буржоазија. Балкански савез, дакле, био је за власнике на Балкану средство за спровођење посебних циљева заједничким силама. И тако загазише савезници у борбу!

Капиталистичка и пролетерска Европа

Сада је Европа пред дилемом, или да се држи неутрално или да загази у грозни светски рат. Иако се буржоазија свих земаља спрема за рат, то је за капиталистичке државе ово ипак сувише опасан скок у мрак. Буржоазија стрепи кад помисли на овакав рат свију против свих, па зато подузима све могуће да га одлаже, но не из каквих алтруистичких разлога, већ једино из страха од слома њене класне владе.

У исто вријеме пада и голема демонстрација пролетаријата свију земаља у Базелу, која је у свом манифесту изнијела лознику: *Балкан — балканским народима*. Сама егзистенција социјалне демократије опасна је по режим у појединим капиталистичким државама, јер је зато и социјална демократија био један од одлучних фактора, који је велесиле присилио да су препустиле балканским народима да сами по својој вољи уреде своје ствари.

Лозинком *Балкан — балканским народима* дала је социјална демократија изражај својој жељи да у првом реду локализује рат на Балкан, а у другом реду хтјела је омогућити балканским народима да [се] несметано обрачунају с Турском без сметње халапливе које велесиле.

Но балканске државице нису биле достојне ове заштите Интернационале, а социјална демократија

Балкана имати ће још да проводи велику борбу док ће их достојним учинити. Доказ томе је Брегалница!²

Човјек није имао цијене...

Догађаји у балканском рату слиједили су невјеројатном брзином. Од читаве турске вардарске армије није остало ништа; сва је била побијена и у албанске горе проћерана. Исто тако је и тракијска армија била бачена за кратко иза Чаталце, гдје се је морала ограничити само на дефанзиву; за офанзиву више није имала јакости. Само Скадар и Једрене остадоше, као једине турске оазе.

Европа остаде од чуда без ријечи код ових догађаја, који су се ређали стрјеловитом брзином. Запрепаштена, питала се је гдје лежи узрок свему томе и због чега је та легендарно добра, та пословично фанатична, та преко сваке мјере уздржљива турска војска подлегла својим дојучерашњим робовима?

Војници су тражили узрок у разлици милитаристичког система. Француска и њемачка милитаристичка штампа натезала се је о том да ли су топови система Шнајдер или Круппови топови бољи. Ја вам овдје из сопственог опажања могу рећи да је турска артиљерија била модерна као и наша, да је технички била усавршена као и наша, да је косила, убијала управо страшно, да је рушила наше редове као наша артиљерија њихове.

Други су говорили да је спрема одлучивала у рату. Могу вам и опет рећи да су Турци били управо сјајно спремљени. Магазини њихови бијаху свагдје пуни спреме. Трећи говоре о рђавом снабдјевању турске војске. „Турци су гладовали“, јављали су кореспонденти својим новинама. А што мислите, ми нисмо?! Моји војници пред битољском битком *пет дана нису јели*, а онако гладни загазише у бој. Неки рекоше санитарска спрема Турака била је испод сваке

² Односи се на борбе између српске и бугарске војске у другом балканском рату на реци Брегалници од 30. VI до 8. VII 1913. године.

критике и није могла извршивати своје задаће. На жалост, морам константовати да је код нас било исто тако.

Да, муниције имао је сваки војник — али хљеба није било по пет-шест дана. Читавих је низова преносних средстава било за топове, али за храну и санитет није било.

За балканске војсковође опстајао је жив војник и мртав војник — средине нијесу познавали, па зато није било ни dostatно санитетске спреме.

Референт на то изнаша разна лична опажања из рата, која су се слушаатеља управо страшно дојмила. Прича како је колера и дезинтерија међу српском војском владала и то због рђаве хране (некоји су си војници у помањкању другог траву кухали), недостатне обуће итд., итд.

Жртве ових болести биле су управо колосалне. Цинизам меродавних фактора био је управо невјеројатан. Турци су такође гладовали, а за Бугаре се вели да је било код њих још горе, но, како видите, ни код Срба није било ништа боље.

Зашто смо победили?

Па што је онда узрок побједама противника Турске, који је разлог њеној пропасти? Узрок лежи једино у *економским приликама*.

Бацимо ли поглед на редове балканских армија, видимо да је главни елеменат балканских војска сељак. Но други је сељак био у војсци Турака, а други у војскама њених противника. У вријеме турске славе био је турски војник посве другојачији него за вријеме балканског рата. Услијед заостале форме господарства, трпио је турски сељак мање неголи данас. Потребе спахије биле су у примитивном натуралном господарству ограничене и да није толико изабљивао своје кметове. Његове потребе биле су омеђашене, рекао бих задовољене опсегом његовог сопственог стомака. Сељак бијаше мање-више задовољан, а то је био и узрок турским побједама. Но форма господар-

ства развила се је и у Турској. Из натуралног господарства развило се је новчано. Данас може турски спахија да акумулира свој профит. Данас изабљивање кмета није везано ни за какве границе. Турски сељак — уз друго феудално изабљивање — трпи у већој мјери на експлоатацији спахија, постаје дегенерисан, бори се против својих феудалних изабљивача и тако се рађа незадовољство на свим тачкама — држава постаје дезорганизована. Уз то је морала Турска ударити силне порезе на ове незадовољне масе, да смогне новаца за растући милитаризам.

Насупрот овоме стајао је сељак других балканских државица. Овај, лишен феудалног ропства, ужива ипак какву-такву слободу, живи под извјесним демократским режимом, чита новине, учествује у изборима, управи државе, господар је — ако и на малом — али ипак на сопственом земљишту и ћути да живи у некој заједници, капиталистички развитак увукао га је у капиталистичке односе, ужива становиту културу, и имаде више потребе. Што је више његова њива била ужа, тим се је он више надао да ће му рат омогућити да прошири своје мало имање. Услијед развитка капитализма све се је теже српски сељак држао на свом маленом посједу. Капитализам почео је да тангира српски посед, а царински рат с Аустро-Угарском још му је више разоткрио односе капиталистичке производње, па је српској буржоазији било лако да га придобије за своје идеје. Српски се је сељак ћутио заинтересованим на својој држави, док турски војник није имао никаквог интереса на својој. Ево, то је разлог побједи кршћанских сељака. Дакле, у првом реду *економска надмоћ* хришћанског слободног сељака над заробљеним турским кметом.

Највећа способност Балканаца

На жалост се мора надаље истаћи наша изванредна способност да гладујемо, да трпимо, да — кољемо и да будемо клани! Ове способности су се европским милитаристима тако свидиле да је, нпр., енглески ата-

ше послао извештај својој влади у којем вели да се управо диве способности српског војника да гладује! Српска се буржоазија тада по својим новинама није могла доста нахвалити српског војника, јер је очито и њој ова способност врло симпатична... Наједном су опазили све могуће лијепе особине његове и ковали их у звијезде, али знамо да ће код првог радничког штрајка ревидирати своје назоре и окренути прамом том истом пролетеру када затражи веће парче круха.

Ми смо од Европе узели модерно оружје, изврсну артиљерију, технички дотјеране пушке, а што смо ми у стању да јој дадемо? Једино нашу способност да гладујемо! Но ту нећете узети ни ви, премда сте нам најближи — на капији Балкана, а камоли културни радник Аустрије, Француске, Њемачке, Енглеске итд. Тај рецепт не вреди, дакле, за вас, а и добро је тако. Та наша способност да можемо гладовати показује само колико социјална демократија мора јоште да ради, а не бојим се да ћете тај рецепт од нас преузети. Зато ће се и европске силе чувати да отпочну с каквим клањем, јер знаду да европски пролетаријат неће више без ријечи ићи у рат.

Диоба мјесто заједнице!

И тако се је свршио први балкански рат. У том хисторијском моменту имале су балканске државе показати да ли су у стању да своје тековине сачувају, и да ли су у стању да забораве на своју „сјајну“ прошлост, већ да мисле на захтјеве садашњости. Балканске државице не могоше заборавити на разне Симео-не, Душане итд., и не могоше стати на реално земљиште. Мјесто да си заједницом створе гаранцију за сачување тековина, почеше да међусобним глођењем обарају досадање своје успјехе и тражијаху излаз без групације у једну политичку и економску заједницу. Солун је био свима нама потребан, и могли смо га сви имати, али смо се рађе дали на дијељење. Исто тако је било и са националном слободом. Балкан је

напучен са безброј нација и само слободна *федеративна република*, у смислу како је то већ I балканска конференција социјалне демократије захтјевала, била би једина гаранција за потпуну националну слободу. Но, како видимо, господареће класе показале су се неспособне да проведу овакво дјело. *Мјесто опће заједнице независних балканских народа, имадемо и опет непријатељске државице с подјармљеним народностима!* Да су мјесто људи најглупља створења одлучивали судбином балканских народа, не би могла учинити горе дјело неголи што су га починили милитаризам, династије и буржоазије с једне и с друге стране. То дјело је Брегалница.

Брегалница

Клање на Брегалници страшно оптужује неспособност буржоазије и њен зликовски милитаризам. И с једне и с друге стране Брегалнице пуштени су по војсци гласови да је рат неизбежлив. Војне су команде бугарске и српске управо на бестидни начин навикале једнокрвну браћу једне на друге. Трупe су се концентрисале. Брат се поставио против брата, а 17. јуна почело је тада клање какво свијет још није видео.

Из ноћног напада слиједио је дан најужаснијег клања. Док је артиљерија прије дјеловала из 4.000—5.000 метара, косио је брат брата на 1.500, 1.000—500, штавише и на 100 метара из топа! Док се је прије пјешадија борила на 1.000—800 метара или, у најгорем случају, на 600—400 метара, брат је на брата пуцао у одстојању од 300, 200—100 метара. А онда се приближио на 50—30 метара, па претрчао и ових задњих 30 метара да бајунетом један другоме прободе груди!! У другом балканском рату било је двапут толико губитака неголи у првом!

На то референт изнаша своја сопствена опажања, која су на све управо поразно дјеловала. Слушатељима се управо зрцалило на лицима какав је дојам на њих учинило причање предавача.

Читава брада — вели — била су, као проливена кармином, човјек је могао видети сијасет гомила са 30, 50 до 100 мртвих. У гомилама вијевао је мушкарце из првог позива, дакле људе са женом и дјецом од куће, како леже тик уз младиће од 18—19 година који, неупућени у баратању оружјем, у масама погинуше. Брегалница је страховита оптужба српске и бугарске буржоазије. Цијела Брегалница с једне и с друге стране била је само једна гробница. *На Брегалници сахранише балкански народи на дуго времена своју будућност.* Мјесец дана ратовања послје Брегалнице било је мјесец дана клања. Ту се нису водила какова велика тактичка маневрирања, него се је једино чекало да противник начини какову погрешку, па да га се тада страховито нападне. Брегалница није резултат народне воље, већ једино резултат злочиначког надметања српског и бугарског власничког свијета око превласти на Балкану. Најбоље доказује то чињеница да су 18, кад је труба дала знак за примирје, војници с једне и с друге стране претрчали оних 30 метара штоно су их дијелили, па пали једни другима у загрљај, плачући и јецајући. То је — вели — био приказ на који никад нећу заборавити. Но команданти раздвојише ову браћу, која више не би била хтјела да се бије, јер не знадијаху што ће жица у слиједећем часу из Букурешта јавити. Големе страже су пазиле да се не би и опет раздвојена браћа нашла у загрљају.

Рат или револуција?

Након тога референт прелази свршетку и испитује какве резултате је овај други братоубилачки рат имао. Резултат бијаше да су се створила два савеза, који стоје један против другога. Како један савез виши о двору Аустро-Угарске, тако други о двору Русије. Велесилама је сретно успјело да раздвоје оне у чијем би било интересу да су сложни. *Балкан је тако опет отворен да буде плијеном капиталистичке Европе.* Колосалне ратне жртве пале су даље, да области

турскога феудализма буду отворене европском капитализму и да турски деспотизам буде замијењен полицијским режимима Србије, Грчке, Бугарске, Црне Горе. Али ако буржоаско друштво нема других средстава да се спроводи осим извођења народа на касапницу, онда рат и њему и рату. Народу су његови животи драгоцјени, јер он има да их жртвује за велики идеал социјализма. Ко томе идеалу служи, мора бити против рата.

Учестале политичке и економске кризе нама су знак да капитализам губи терен испод ногу, да се не може више да држи у политичкој равнотежи. Не ратови, већ револуција је на дневном реду историје! (Бурно одобравање и плесак.)

„Слободна ријеч“, Загреб, бр. 80,
8. април 1914.

25. март (7. април) 1914.

829.

ПАРТИЈСКИМ И СИНДИКАЛНИМ ОРГАНИЗАЦИЈА- МА, ЧЛАНОВИМА ПОКРЕТА И ЧИТАОЦИМА „РАД- НИЧКИХ НОВИНА“*

Социјалистички покрет у Србији набујава; политички живот постаје све разноврснији и сложенији; задаци пред којима се наша Партија налази постају сваким даном све тежи и већи. А кроз неки дан, почеће и уставна борба.

У таквим приликама, ми треба да имамо орган у коме ће се огледати разгранати живот нашега покрета и добијати потпунијег израза све наше тежње и потребе. „Радничке новине“ треба да буду што потпунији рефлекс једног великог политичког, социјалног и културног покрета, какав је социјалдемократски. А први услов за то јесте проширивање формата.

Због тога смо решили да наш орган почне од 1. априла излазити у повећаном формату. Он ће тада имати више могућности да буде:

моћно оружје у политичким и синдикалним борбама радничке класе;

* Као члан Главне партијске управе и стални сарадник „Радничких новина“, Димитрије Туцовић је коаутор овог текста. Наведена одлука Главне партијске управе донета је пре одласка Д. Туцовића у Загреб, где је боравио од 22. до 31. марта (4—13. априла) 1914. године, што се може закључити на основу његове дискусије на Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката (вид. текст бр. 833).

учитељ за социјалистичку науку, сејач марксистичког семена;

морални васпитач и одгајивач здравог укуса;

средство за брзу и тачну информацију, свакодневно огледало политичког и друштвеног живота код нас и на страни;

пријатно склониште и одмориште за све наше читаоце кад дођу кући са напорног физичког или умног рада.

Једном речи, „Радничке новине“ имају да задовоље, у већој мери но до сада, и потребе нашега покрета као целине и потребе наших читалаца као појединаца.

У прво време, оне ће бити у уобичајеном формату партијских органа. Међутим, ако се у току рада покаже да су потребе покрета још веће и, нарочито, ако лист наиђе на пријем и свестрану помоћ организација и читалаца, он ће убрзо још више проширити формат и достићи величину наших највећих листова.

Трошкови око листа сад ће, због повећања формата, знатно скочити. Међутим, цена ће остати иста. Према томе, има само један начин да се ови повећани издаци накнаде: то је да се повећа број купаца „Радничких новина“.

Ми нисмо жалили ни труда ни жртава само да бисмо подмирили потребе покрета и потребе читалаца. Отуда, ми с правом очекујемо да ћемо, у накнаду за наш труд и жртве, наћи код свију нас потребну помоћ и потпору.

На посао, организације! на посао, другови! на посао, читаоци! Само од вас зависи хоће ли „Радничке новине“ бити најмоћнији и најбољи орган у српској јавности.

Главна партијска управа

„Радничке новине“, бр. 72,
25. март 1914.

26. март (8. април) 1914.

830.

ПРИВРЕДНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ*

Приказ предавања друга Д. Туцовића из Београда приређеног по загребачкој политичкој организацији 8. травња о. г.

С ову и с ону страну Саве имадемо много апостола за наше зближење. Њихове назоре упознавамо кроз књиге и новине. Али за нас социјалне демократе то није довољно, мада цијенимо и такову заједницу. Социјални, наиме, демократи траже пуно познавање живота и на једној и другој страни и код тога полазе са гледишта познавања привредних и политичких околности земаља.

Капитализам нас је једнако захватио. Србија се из 19. на 20. стољеће знатно промијенила. Капитализам је донио Србији нове политичке и привредне односе. Балканске се, наиме, државе налазе на периферији капитализма — као и Хрватска — и оне се битно разилазе са капиталистички развијеним државама. Знадемо да капитализам разара ситну обртничку производњу и ствара нове привредне облике. Доводи до криза, до међусобних конкуренца итд. Тако је капитализам и у балканским земљама разарао и није накнађивао оно што је разрушио. Он доводи мале

* Вид. коментар чланка „Балкански ратови и социјална демократија (текст бр. 828).

мајсторе у варошима да животаре на рачун продажења радног времена, да стварају раднику лоше радне прилике, да изабљују своје фамилије да могу издржати утакмицу са продуктима творнице.

Код нас у Србији пао је ситни сељак већ у 19. стољећу под терете пореза и тражио излаза у задуживању. Задуживање све је више расло и упропаћивало сељака. Говорник је овдје приказао бројкама о падању малопосједа, пролетаризацији села и прелажењу њихове својине у руке сеоске буржоазије, које је врло знатно и које ствара цијелу масу полупосједника и полурадника. И тако се на темељу тога види да се капиталистичке тенденце нису зауставиле само у граду, већ су оне задрле и у село.

За раднички покрет у Србији је врло карактеристична ова маса полупролетараца, која нема толико земље и посједа да од њег живи. Она је присиљена на неку привреду и тако у љету ради на свом или туђем пољу, а у зими полази у градове у фабрике, у иноземство, а у новије вријеме и у прекоморске крајеве. Ови полупролетаризовани радници знатно отешћавају рад социјалне демократије, јер се тешко довађају у организацију. И док су занатлијски радници добрим дијелом организовани, са масом полурадника је теже, мада бивају све више повлачени са села у творницу, а поготово ће то бити сада након балканских ратова, кад ће индустријализација Србије крочити снажним кораком напријед. Но и ту масу полупосједника треба привести у социјалистичку странку и радничку организацију. Отуда појава социјалне демократије на селу и критика рада буржоаских странака. Тиме социјална демократија припрема ово радништво за социјалнодемократски покрет.

О самом привредном животу балканских народа даде се говорити исправно тек онда кад се изјасни порезна и финансијска политика ових народа. У земљама гдје ви живите, то је теже, јер су ваше прилике другачије. У балканским је, пак, земљама финансијска и порезна политика доста јасна и прегледна. Има то свој разлог у продирању страног капитала. Капитализам се, наиме, не јавља код нас у савршеном и

нормалном облику. Он нам се тура са стране преко државних зајмова и дугова и спушта се у разним облицима према радионици. Овако он осваја, умјесто да се ствара одоздо. Капитализам у нормалном развитуку имаде своје скокове и импулс у развитуку привредног живота. Техничке и политичке револуције, велика открића, ратови и друге појаве дале су могућност скоковима развитака капитализма. У балканским државама тај скок је природан резултат тога што оне примају изграђени и развијени капитализам са развијеном државном организацијом, а нијесу је развијени господарски односи довели до државних дугова и она се јавила на пијаци капиталистичких држава. Ово се стање најјаче одразило на државном развитуку, а који има свој оглед на државним буџетима и дуговима Србије, који су били из године у годину већи. Србија је за своје потребе требала злата, а како га сама није имала, нити је имала залихе у другим државама, то га је намицала извозом и пробојом својих продуката, који су се састојали у аграрним производима, а касније и у индустрији. Сличан развитака привреде постоји и у Русији, као и у балканским државама, јер се и она ослањала на пољопривреду, што је довело до задуживања малопосједа услијед државних потреба.

Државни буџети Србије расли су необично брзо, а покривали се помоћу неизравних пореза. Три четвртине државних потреба намицавају се у Србији из неизравних пореза. То је, дакако, карактеристика капиталистичког начина владања. Неизравни, наиме, порези су потпунома неосјетљиви према неимаштини. Трошити се мора, и што се неки артикли троше у већој мјери, то донашају држави веће приходе, а расту бројношћу народа и јачањем потрошача. И тако је издржавање државне политике пренешено на леђа најширих народних маса, мада она њему не погодује. Народ мора давати у скоро сваком артиклу порез држави за милитаризам и за све њене потребе и тако се поскупљује живот и ствара скупоћа. Међутим, у земљама пуног капиталистичког развитака има скупоћа друге разлоге и облике. Она буде стварана по кар-

телима, трустовима или, укратко, темељи се на поробљавању народа по капитализму. И отуда што се у балканским земљама, као на периферији капитализма, догурао изпраћени капитализам, имадемо тражити скупоћу животних прилика. Код нас у Србији су цијене аграрних производа високе, но и с индустријалним производима је исто, јер се индустрија умјетно ствара и развија.

Најпослије све говори за то да Србија стоји пред великим привредним полетом, јер ће се страни капитал заустављати у овим земљама, гдје имаде сигурност прометања. Остала су, наиме, тржишта, која су се налазила у Азији и која су требала послужити за колоније капиталистичким државама, већ наишла на своје власнике. У Србији, нпр., имаде већ данас заступника свију капиталистичких кућа.

И стога је дужност српскога пролетаријата да буде спреман на долазак овог великог полета, да што више освоји за себе. Јачи капиталистички развитак донијет ће толике користи и пролетаријату колико он могне освојити. Упоредо са развитком капитализма нека ступа и јачање пролетаријата. На том великом пољу рада потребна нам је помоћ цјелокупног пролетаријата и за њу су српски другови сигурни. Према вама у Хрватској нам је жеља да што тијеснијим додиром искоришћавамо свој положај што боље за вас и нас. Не треба се заваравати да ће наједноћ постати боље, али социјална демократија очекује сигурно да ће од међусобног рада имати успјеха како на пољу културе, тако и на пољу демократске политике. И овдје нам лежи гаранција за боље услове напретка. Избори у Бугарској већ су то показали.¹ Они су били у неку руку револуција, јер њихови резултати говоре да је народ почео освајати земљу за себе од својих досадашњих господара. И Србија стоји пред таквим кораком и успјесима.²

¹ Реч је о изванредном успеху бугарске социјалне демократије на парламентарним изборима одржаним 24. новембра (7. децембра) 1913. године, када је добила чак 47 мандата.

² Односи се на парламентарне изборе заказане за 1 (14) август 1914. године, који нису одржани због избијања првог

Избори за велику народну скупштину за промјену устава донијет ће социјалној демократији у Србији несумњиво велики успјех, који је потребан да прогута *опће право гласа*. — Велики привредни полет и све оштрије класне борбе за крупне реформе социјалне и демократске појачат ће утицај социјалне демократије, тако потребан да се колико-толико излијече ране балканских ратова. (Бурно одобравање.)

„Слободна ријеч“, Загреб, бр. 82,
10. април 1914.

светског рата, од којих је Српска социјалдемократска партија реално очекивала значајно повећање броја својих гласача и добијених мандата.

30. март (12. април) 1914.

831.

РАДНИЧКИ КОНГРЕС У ХРВАТСКОЈ*

(Оригинална кореспонденција)

Загреб, 30. марта 1914.

1. Отварање Другог редовног конгреса радничких организација у Хрватској

Данас је отворен II редован конгрес хрватскога синдикалнога покрета. У лепој сали „Српскога Сокола“ скупило се 105 делегата који представљају прикључене организације Међустркуковном већу. То су већином зрелији људи, на чијим се лицима оцртава сва тежина дуготрајне капиталистичке експлоатације, чије мирно, озбиљно и одмерено свршавање претходних конгреских послова показује колико је код тих људи велика жеља да раде своје заједничке послове на опште добро радничке класе.

У њиховој средини, као страни делегати, седе: *Карл Легијен* из Берлина, *Јасај* из Будимпеште, *Раушер* из Босне, *Петејан* из Трста и *Туцовић* из Београда.

* Д. Туцовић је као представник ГРС Србије присуствовао Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката, одржаном у Загребу 30. и 31. марта (12. и 13. априла) 1914. Утиске о том Конгресу изнео је у овом и чланку под насловом *Привредно стање у Хрватској* (вид. текст бр. 832).

Конгрес је отворио секретар Међуструковнога већа, српским радницима добро познати друг *Букшег*. Он пре свега обавештава делегате да овај конгрес није могао бити одржан раније због ванредног стања које је под банством Цуваја царовало у земљи. Друг Букшег истиче даље да су балкански ратни догађаји донели велике ратне опасности и њима. Свакога дана хрватски радници су били у опасности да буду бачени на балканско разбојиште и да се хрватски пролетаријат нађе груди у груди са српским пролетаријатом. Последице те власничке политике одазвале су се на целокупне унутрашње прилике у Хрватској, на политичко стање и економско стање, на привредни живот и услове за рад и напредовање синдикалних организација. Не само наши другови на Балкану већ и ми, вели друг Букшег, имамо да видамо ране ратних вртлога на Балкану. Жели Конгресу да својим радом помогне да се те ране што пре излече.

За мене је било врло пријатно гледати како Конгрес брзо и лако свршава све претходне послове: бира председништво, које представља друг *Брудњак*, одбор за верификацију и одбор за кандидацију Међуструковнога већа; усваја без дебате *пословни ред* по коме ће рад и дебата Конгреса тећи. А после тих послова добили су реч страни делегати, који, бурно поздрављени, рекоше укратко ово:

Друг *Јасај*: Поздрављајући Конгрес, истиче да пролетаријат Хрватске и Угарске има да се бори и против буржоаскога *националнога раздора*, који под формом борбе за опште интересе народа заводи потиштене народне масе на странпутицу. Насупрот том раздору, ми морамо истаћи солидарност пролетаријата. Јер и капитал, вели друг Јасај, тежећи да повећа експлоатацију радничке класе, не разликује радника Хрвата од радника Мађара, већ бира јевтинијег од скупљег. У мађарским рудницима ради маса хрватских радника, и мађарски капиталисти их радо увлаче у своја предузећа, јер су јевтинији и служе за обрађивање надница. *Против капитализма пролетаријат свих народа мора се заједнички борити.*

Друг *Туцовић* изјављује да овога пута долази као заступник синдикалног покрета у Србији не само са осећајем солидарности већ и дубоке захвалности према *хрватским друговима*. У годинама ратне кризе, која се ретко доживљује и тешко преживљује, ви сте били први који сте нам указали не само своју моралну већ и материјалну помоћ. Саосећање ваше и све Социјалистичке и синдикалне интернационале држала нас је у тешким часовима рата и гони нас да што пре подигнемо шта је рат у нашим организацијама и у нашем животу разорио. Последице ратног пустоша су велике. Велики број чланова наших организација оставио је своје кости тамо где их нико више не може наћи. Оно што се вратило са бојишта, живо али сатрвено, сакато и инвалидно, *вратило је се на згаишта не само својих приватних већ и заједничких огњишта*. Организације нестале, пролетерска јата разбијена. У тренутку када је пролетаријат био изведен на бојиште да својом крвљу спроводи политику властичких кругова, предузетничка класа је остала код куће и поплачкаала све дугогодишње тековине пролетерске борбе: радно време је продужено, наднице смањене, тарифни уговори уништени. *Још једном се показало да је класни непријатељ најопаснији непријатељ*. Наше организације се мало-помало попуњују, постепено јата бораца се купе, обнова покрета се врши и ја се надам да ће нас ускоро, још на првом нашем синдикалном конгресу, наћи ваш представник потпуно опорављене за борбу и за настављање рада на пролетерском ослобођењу.

Друг *Раушер*: Ми и ви живимо у приближно истим приликама. Код вас у Хрватској влада апсолутизам, код нас у Босни, *и поред парламентарне владе*, војна управа. Када су аустроугарски властодршци, у време балканских ратова, спремили се да пођу у Албанију или Скадар, ми смо били изложени највећем притиску. Избачени смо из своје куће, нашега Радничкога дома, у који се уселила војска; организације су растурене а њихова имовина конфискована. И ми, као и ви, морамо уложити велике напоре на поправци онога што је ратна опасност опустошила.

Друг *Петијан* поздравља Конгрес у име тршћанских синдиката. Истиче да је балканска војна не само повукла наше земље у привредну кризу, *већ је и националне страсти подигла до врхунца*. Бес шовинизма прети да подвоји редове пролетаријата и да занесе његове непросвећене делове у мутне воде националне политике власничких кругова. Насупрот томе, ми морамо развити нашу *класну борбу* и без обзира на прекоре да смо „издајници отаџбине“ *ићи смело ослободилачком делу пролетаријата*.

У име социјалне демократије, поздравља Конгрес друг *Витомир Кораћ*. Стари борац, поздрављен од Конгреса, истиче да *све што имамо заједничко је дело синдикалнога и политичкога покрета* и само у тој заједници боље ће напредовати и један и други део. А за њим је друг *Турковић* поздравио Конгрес у име меснога синдикалнога покрета.

За овим друг *Букшег* је прокоментарисао у кратком и језгровитом говору писмени извештај Међустрүковнога већа, чије ћу вам главне мисли и цифре саопштити у идућем писму.

Интересантна су у извештају Главног радничког савеза саопштења о *радном времену*. По броју часова дневнога рада, поједине струке радника долазе овако:

7	часова има	6	типографа
8	" "	40	"
8½	" "	130	"
		188	
8¾	[часова има]	480	типографа
9	" "	1.180	дрводелаца
		183	књиговесца
		30	трамвајаца
		960	грађевинара
		67	фабр. радника
		27	типографа
		505	металаца
		150	молера
		3.512	

9½ [часова има]	585 дрводељаца 296 грађевинара 12 металаца 67 кројача 70 молера 120 пекара 4 типографа 1.156
10 [часова има]	118 дрводељаца 697 грађевинара 71 металац 709 кројача 30 обућара 11 молера 1.003 фабр. радника 105 пекара 2.844
10½ [часова има]	16 дрводељаца 18 металаца 923 фабр. радника 120 пекара 1.077
11 [часова има]	9 дрводељаца 112 кројача 240 обућара 405 фабр. радника 140 пекара 906
преко 11 [часова има]	19 металаца 298 кројача 237 обућара 300 фабр. радника 116 пекара 970

Према томе, у погледу скраћивања раднога времена организације имају још много да раде. Али, уколико је радно време сузбијено у снопљивије границе, има се благодарити колосалним напорима организација и борбама, о којима извештај даје ове карактеристичне цифре. На штрајкове организације су издале:

Год.	1908.	8.082.30	круна
"	1909.	25.742.80	"
"	1910.	7.234.79	"
"	1911.	26.395.44	"
"	1912.	27.652.70	"
"	1913.	35.625.57	"
Свега		130.733.59	круна

Треба имати на уму да су наши хрватски другови имали да издрже дуге борбе за извојевање слободе организовања и слободе договора и штампе. И када би год завитлао бич реакције преко ових земаља, он би најјаче пао по леђима радничке класе, која се поодавно крви да очува своје организације и своју борбу и која је за властодршце увек најопаснија. *Данашње слободе хрватски пролетаријат је отео уз колосалне жртве.* Он их је морао по сто пута посведочити и од насртаја сачувати. Он их је имао да сачува и од последњег апсолутистичкога бана Цуваја и да овога опаснога агента реакције натера да једном окружницом призна радницима право на штрајк, организацију и чак право штрајкашког логора и штрајкашких стража.

Ако се имају на уму све ове прилике које рад у радничком покрету отежавају, онда није никакво чудо што се број организованих радника колеба. Извештај вели да је било организованих:

Год.	1908.	4.000	радника
"	1909.	4.000	"
"	1910.	5.108	" више 1.108
"	1911.	7.182	" „ 2.074
"	1912.	5.538	" мање 1.644
"	1913.	5.188	" „ 350

Опадање организованих је у нераздвојној вези са погоршавањем конјунктуре, нарочито за време балканскога рата.

Хрватски другови се надају да ће успети да губитак обилно надокнаде у наступајућој години, од које се очекује нешто више привреднога полета.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 79 и 81,
2. и 6. април 1914.

30. март (12. април) 1914.

832.

ПРИВРЕДНО СТАЊЕ У ХРВАТСКОЈ*

(Оригинална кореспонденција)

Загреб, 30. марта.

Пред нама је *Извештај о радничком стручном покрету у Хрватској и Славонији за 1911—1913*. Написан је сигурном руком човека који је не само срастао са синдикалним покретом ове земље већ и одличан познавалац синдикалнога покрета и рада уопште. Зато нам је тај Извештај пријатно читати. Свака реч и свака цифра отвара нам поглед на стање ових организација као и на опште привредне и друштвене прилике у земљи.

Те прилике су изузетно тешке и несрећене. Опстанак радних маса постаје све тежи уколико привредни живот пада јаче под утицај капитализма. У старим односима производње, у ситним занатским предузећима или у ситном сеоском газдинству, те масе се не могу више лако да одрже, а домаћа индустрија није довољно развијена да ту радну снагу упослује под иоле повољним приликама. Због тога је она упућена на *исељавање*, које води поглавито у Америку. Тако се из Хрватске и Славоније иселило и вратило:

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 831.

Године	Иселило	Вратило
1900.	4.492	704
1901.	9.433	821
1902.	13.515	1.356
1903.	16.172	3.038
1904.	4.780	2.014
1905.	30.139	2.239
1906.	29.055	2.083
1907.	29.356	6.954
1908.	4.245	6.864
1909.	16.285	1.579
1910.	17.570	2.819
1911.	12.335	4.418
1912.	25.461	3.390
1913.	31.345	3.441
Свега	257.212	41.760

Међу исељеницима има 37.963 жене. А по добу старости зна се да је

25,9%	испод	20 година
33,7%	20—29	„
24,4%	30—39	„

Страховити утицај ове радничке сеобе на привредне прилике и социјалистички рад биће вам јасан тек када знате да у самој Северној Америци има четврт милиона радника из Хрватске и Славоније, а у њима је остало свега до 100.000 заједно са шегртима. Несрећне привредне прилике у овим земљама, које капитализам исисава али не подиже, осудиле су наше вредне хрватске другове да социјалистички раде само са остацима, који нису ни најбољи ни за организацију најпогоднији део радништва. За разлику од Србије, Хрватска губи врло много сеоске радне снаге. Наш сељак се држи упорније од њиховог на својој грудн земље, али не због тога што би био бољег стања, већ што је чвршће везан приватном својином. Управо наш сељак се још увек држи оним што му је донела национална и економска револуција 1804.

Али поред сељака, исељава се велики број занатскога и индустријскога радништва. Проценат тих исељеника износи 11,5 или у суми за период од 1900—1913. 28.579. А овај исељени занатски пролетаријат је обично најинтелигентнији и за социјалистички рад најспособнији.

Исељавање оволиких размера је на сваки начин карактеристично за животне услове радничке класе у овој земљи. Извештај нам пружа једну интересантну упоредну статистику. Та статистика показује да је у Аустро-Угарској разлика између надница и скупоће живота већа него у другим земљама. Ево те статистике:

Државе	Цена стана	Ц. жив. намирн.	Над- ница	Раз- лика
Америка	207	138	230	— 78
Енглеска	100	100	100	— —
Белгија	74	98	63	— 31
Немачка	123	118	83	— 36
Француска	98	118	75	— 39
Аустр.-Уг.	160	154	76	— 79
Италија	105	159	68	— 80

Зараду од 1—4 дин. имало је 1910. до 70 одсто радника, а преко 4 тек 9,39 одсто!

Са овом земљом могли бисмо се, истина, у погледу несрећних услова живота мерити само ми на Балкану, специјално у Србији.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 80,
3. април 1914.

31. март (13. април) 1914.

833.

ИЗВОД ИЗ ИЗЛАГАЊА НА ЧЕТВРТОМ КОНГРЕСУ
(II САМОСТАЛНОМ КОНГРЕСУ) ХРВАТСКИХ СИН-
ДИКАТА, 31. МАРТА (13. АПРИЛА) 1914. ГОДИНЕ, У
ВЕЗИ СА ОПСТАНКОМ ЛИСТА „СЛОБОДНА РИЈЕЧ“

Друг *Туцовић* говори о важности момента и потреби да се пође напред, а не натраг. Он не жели да утиче на закључак збора, али не може да сакрије своје чуђење над разликом у томе погледу у Србији и у Хрватској. Писменост у Србији није сигурно већа него у Хрватској, а мисли да су овдје чак културнији него у Србији. У чему је онда разлог? Прије одговора црта кубуру коју се с листом имало у Србији. И у Србији се све покушало, али се, на крају, лист брзо осовио на властите ноге. Говори о лошим странама субвенције, за којом се у Србији сегнуло тек у најтежим временима кризе. Лист треба да је упућен на своја сопствена средства, онда је успјех сигуран и добар. Треба све напоре у том правцу учинити, јер је тај начин успио у Србији, па нема зашто да не успије и у Хрватској. У Србији је један човјек, и то највреднији, на оваквом мјесту одређен нарочито зато да гледа листа стоји у споразуму, контакту са организацијама и да га раширује, јер се то показало нужним. Резултати су управо велики, такви да ће већ идучим бројем „Рад. новине“ изаћи у повећаном формату. У Србији је уопће, благодарећи том начину рада, за лист тако, да број претплатника иде

напореда с бројем организованих, а у некојим мјестима број претплатника је већи од броја организованих! Говорник види у Хрватској све услове једнаке као у Србији за успјех листа, па посматра данашњи положај „Слободне ријечи“ само као знак недостатка агитације за њу. Говорило се много о нужди дневника и обезбјеђењу његова опстанка, али кад се видело да од говора самога нема хасне, приступило се раду по неком систему, да се створе услови раширивања и обезбјеђења листа. Упозорава на још један моменат, а то је изазивање жудње за социјалистичком наобразбом. Он је видио да жудња постоји и оваје, што доказује дебата о оснотку страначке школе. Партијска школа је веома подесно средство за стварање услова социјалистичког листа. То стварање услова мора да је систематско и непрекидно, те су за такав рад најподеснији ћаци партијске школе. Дневник партије је такођер велика школа, таква која ће партијској школи прокрчити путе. Кад се осјећа потреба за њу, онда ће и дневник успјети. Питање је само како организовати раширивање његово, како га пренијети у радиону, међу радништво. Не желећи утицати на начин рјешења тога, говорник закључује упозорујући на важност дневника за странку. *Партија се не да замислити без дневника.* Има момената када странка живи само кроз дневник, дапаче највише испољава свој живот кроза њ. У моментима врхунаца борбе, без дневника се не може апсолутно бити. *Дневник су плућа странке, без којега она мора да захири исто као и организам човјека када му нестане плућа.* Завршава искрено желећи да дневник партије у Хрватској буде обезбјеђен. (Опће одобравање.)

„Слободна ријеч“, Загреб, бр. 87,
17. април 1914.

2 (15) април 1914.

834.

ИНТЕРНАЦИОНАЛНА СОЛИДАРНОСТ*

Данас српски пролетаријат, а специјално београдски пролетаријат, има ту ретку срећу да у своју средину прими другове *Карла Легијена*, секретара немачког Главног радничког савеза, и *Вилима Букшега*, секретара хрватског Главног радничког савеза. А на вечерашњем збору, београдски радници слушаће топлу и убедљиву реч те двојице врло угледних чланова Синдикалне социјалистичке интернационале.

Ми имамо и сувише разлога да се радујемо доласку ових другова. Ми од њих, прво, имамо да добијемо много драгоцених поука. Друг Букшег ће нам описати стање синдикалнога покрета у Хрватској, покрета који је за нас од највеће важности и којим се ми необично живо интересујемо, једно због тога што раднички покрет у Србији, Хрватској и Босни представља, у ствари, само три гране радничкога покрета једне нације, а друго и због тога што, ако материјални и морални положај радничке класе у једној зем-

* Ауторство утврђено на основу чињенице да је Димитрије Туцовић допутовао из Загреба у Београд заједно са Карлом Легијеном и Вилимом Букшегом, пошто су претходно присуствовали Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката. Тим поводом, у Социјалистичком народном дому у Београду, одржан је 2 (15) априла 1914. године раднички збор на коме су говорили гости из иностранства. Туцовић је на збору „превео и објаснио слушаоцима“ говор К. Легијена.

љи стоји у најтешњој вези са материјалним и моралним положајем радничке класе у целој свету, он стоји у два пута тешњој вези, он се налази у двапут већој зависности од материјалног и моралног положаја суседног пролетаријата. Борбе и успеси хрватских другова у пуном су смислу борбе и успеси српског радништва.

Од друга Легијена имаћемо да чујемо о стању и развијању синдикалног покрета у Немачкој, најграндиознијег синдикалног покрета у целој свету. И гледајући њега, најугледнијег и најауторитативнијег представника тога покрета, који је цело своје биће и сав свој дугогодишњи, напорни и плодни рад везао за немачке синдикате, ми ћемо се, у његовој личности, дивити једној колосалној пролетерској организацији која, бројем својих чланова, чврстином своје организације, свешћу својих војника, богатством својих каси, величином својих успеха, неодољивошћу свога продирања, представља највећу, највеличанствену организацију маса у историји света!

Али оба та момента: и драгоцене поуке које ћемо добити од друга Легијена и дивљење према немачком синдикалном покрету које ћемо исказати преко друга Легијена, долазе у позадину према трећем једном моменту, који треба највише да се истакне, који ће се и вечерас највише истаћи.

Долазак друга Легијена — друг Букшер је већ наш стари познаник — и вечерашњи збор представљају, у првом реду, једну величанствену манифестацију пролетерске солидарности. У доба када српска буржоазија проповеда дивљачку мржњу и буди крвожедне инстинкте према Немцима, српски радници ће свом снагом изразити своје симпатије, своја братска осећања која га везују за немачки народ. Нека власници Србије, Аустрије и Немачке проповедају освету и рат, српски и немачки пролетаријат ће утолико енергичније ширити у својим редовима међусобну љубав и братство.

Ми имамо још и један специјалан разлог да манифестујемо своје симпатије према представницима немачког радничког покрета. У доба када је српска

буржоазија отпратила хиљаде пролетера на крваво бојиште, у доба када су све српске радничке организације посртале под тешким бременима рата и привредне кризе, у доба када је опстанак нашега листа¹ био у опасности, у моменту када је мало требало па да ратна фурија смрви у прах и pepeo целокупну зграду радничког покрета у Србији, зграду која је са највећим жртвама dizана напорно, милиметар по милиметар, више од десет година: у то доба кризе и очајања нас се нису сетили српски патриоти, већ немачки интернационалисти, немачки радници, бодрећи нас и храбрећи нас свакога момента, и пославши нам још уз то и материјалну помоћ од *тридесет хиљада динара!*

Ми смо и без тога увек били дубоко уверени да интернационална пролетерска солидарност није шупља фраза, већ једна дубока истина, спасоносна стварност. Међутим, ова помоћ немачких другова може да увери и најневернијег пролетерског Тому у моћ и истинитост интернационалне солидарности.

Рекосмо да вечерашњи збор треба да буде *манифестација* интернационалне солидарности пролетаријата. Не: то није довољно! Он треба да буде нешто још силније: он треба да буде *демонстрација*, пркосна демонстрација пролетерског међународнога братства и љубави насупрот буржоаској међународној мржњи и варварству!

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 79,
2. април 1914.

¹ Односи се на „Радничке новине“.

14 (27) април 1914.

835.

УВОД*

Уставна борба отпочета је. Први топови већ се разлежу у буржоаској јавности. Захтеви се већ истичу; разлике између партија све се више оцртавају; спорна питања већ се почињу претресати, борба почиње добијати све одређенији карактер. Поједини партијски херолди објављују трубом, преко интервјуа, почетак окршаја. Почиње се типати пулс јавности и народа; бирачи се постепено и поистија загревају за ово или оно мишљење. Ово је увод у једну велику политичку кампању.

Пролетаријат Србије, социјална демократија, мора узети најпуннијег и најактивнијег учешћа у тој борби. Ма шта се говорило и ма колико се увијало, историјска је истина, која се увек фактима може доказати, да је наша Партија прва осетила и нагласила потребу за ревизијом Устава, за једном крупном, демократском реформом која би политичке форме прилагодила промењеним економским и социјалним односима у земљи и која би повела рачуна о једном новом друштвеном фактору: о организованоме пролетаријату.

* Осим стила, на то да је Д. Туцовић аутор овог написа упућује нас и чињеница да је он о овом питању говорио на прослави Првог маја 1914. у Београду (текст бр. 839) и опширно писао у чланку *Уставне и политичке борбе* (текст бр. 850).

Уставна реформа, то је у првом реду захтев наше Партије; она, исто тако, треба у првом реду да задовољи потребе радничке класе. И зато што је то пре свега *наш* захтев и *наша* потреба, ми смо дужни ангажовати се раније од свију и више од свију у тој борби која је на дневном реду.

Моменат је у сваком погледу врло значајан. Пре свега, промена у основној политичкој организацији земље врши се ретко, врло ретко; она готово увек има, више или мање, револуционарни карактер. Уставна реформа представља онај моменат у развоју једне земље када је равнотежа економских и политичких снага из основа пољуљана и када, на основу промењенога односа тих снага, имају да се изврше и реформе у основним институцијама које су правни израз друштвених снага и њихових односа. Тада се открива онај тајанствени вео законитости и легалне форме и иза њега се, мање или више јасно, назиру класе и организације у њиховој правој снази, у њиховим фактичким односима; тада се помаља онај скривени класни механизам који, у ствари, покреће целу друштвену локомотиву. И ето, зато су ти дани када се врши уставна организација и реорганизација једне земље значајни, поучни и ретки, врло ретки. Најчешће пута, као што нам пракса показује, уставна реформа и револуција, то су синоними: и логички и историјски узев, два назива за једну исту ствар.

Пролетаријат Србије треба да се покаже дораслим за овај револуционарни моменат који је пред нама. Он, који у пракси осећа и у теорији тврди да је *уставна организација само правни израз за однос снага између појединих друштвених класа у земљи*, треба да има снаге, *треба у току ово неколико месеци да створи још нове снаге*, помоћу које ће постићи да се уставна реорганизација Србије изврши онако како он то жели! Ми бар не треба да се заваравимо, ми бар не треба да се ослањамо на празна обећања опозиције, ми бар не треба да се уљушкамо владином успаванком, јер је бар за нас јасно да решење целог питања зависи од фактичкога односа снага. А до потребне снаге, уколико је још данас немамо, доћи ћемо

само неуморним радом, само интензивном пропагандом у току ово неколико месеци!

Има још један моменат који ваља истаћи. У Србији су често доношени уставни, чешће но у великом броју других земаља, изузимајући можда само Турску. Али, иако су се у Србији тако често доносили уставни, Србија је, у правом смислу речи, готово стално бивала без устава; уставне реформе вршене су код нас често, али уставне организације у земљи није никако било. Сви српски уставни октроисани су, наметани народу одозго. То важи — да не идемо чак у први период наше политичке историје 19. века — за Устав од 1869; то важи за Устав [од] 1888; то важи за Устав од 1894; то важи за Устав од 1902; то важи за два устава од марта 1903; па то важи и за овај данашњи Устав, од 5. јуна 1903. године. До 29. маја наметали су народу уставе краљеви; овај од јуна 1903. наметнули су му официри.

И тако, у дугогодишњим уставним борбама Србије, ово је први пут када народ, или бар бирачи — пошто се, на жалост, данас, појам народ не поклапа са појмом бирачко тело — имају могућности да по својој нахођењу и по својим жељама изврше основну политичку организацију земље онако како то *они* желе и мисле.

Е, од пролетаријата, од социјалне демократије, од њене акције и агитације много зависи хоће ли народ, сиромашни народ ове земље искористити као што ваља ову згодну прилику за демократску организацију земље, прилику која му се указује *први пут* у целој досадашњој политичкој историји Србије!

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 87,
14. април 1914.

16 (29) април 1914.

836.

ДОГМА ИЛИ ТЕОРИЈА?

Мало одговора „Срт.[ском] књижевном гласнику“

„Г. Димитрије Туцовић, уредник социјалистичког часописа „Борбе“, својом књигом *Србија и Арбанија* хтео је да да „један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије“. Писац је крут и непомирљив доктринаран социјалист, и то се види из свакога реда његове књиге. Поред добрих и непосредних опажања, зрелих мисли и нацрта целе једне рационалне балканске политике, има усиљенога свођења живота и историје у преживеле формуле, удешавања живе стварности према мртвим књигама старијих социјалиста, који су писали пре више од пола века, или према теоријским извођењима берлинских и бечких марксистичких теоретичара. Писац за љубав својих догма често и лако прелази преко интереса своје земље и своје нације, заборављајући потпуно колико не само национализма већ и империјализма има у немачкој социјалној демократији. Више вођења рачуна о стварности а мање о теоријама; више реалности и реализма, а мање доктринарности; више вођења рачуна о сопственим националним интересима, а мање вредности Марксу, Ентелсу и Кауцком, — све би то допринело вредности ове иначе интересантне књиге. Иначе, и својим засебним схватањима и изне-

сеним тачним опажањима, ова књига заслужује пажњу читалаца."

Д.

Тако пише „Српски књижевни гласник“, од 1. априла 1914.

Није овде место да социјалистичку теорију узимамо у заштиту од проклетства које је над њом изречено, још мање да бранимо теорију уопште која је за господу око „Књижевног гласника“ одавна и свака без разлике доктринарна, крута, страна стварности, највећи непријатељ добрих књига. Истина, господа литерати остају у томе доследни огромној већини свога рода, чија је општа одлика подништавање сваке теорије, свакога научнога система. То је њихова професионална болест; у томе је и њихова надмоћност у продукцији. Сви велики умови, сви научни радници за чије су име везани највећи напреси људскога са знања били су заснивачи *теорија*, новог *правца посматрања*, новог *система*, нових *школа*, и утицај тих људи у друштвеном животу мери се баш по томе колико њихове теорије нађу следбеника, њихови системи радника, њихове школе ученика. Преко њих они живе и после своје смрти, и ван ускога оквира онога што су они лично стигли да ураде. Они живе баш благодарећи томе што су њихове теорије, далеко од тога да буду у супротности са животом, *синтеза живота*, *израз стварности* и *кључ за објашњење стварности*, *систем посматрања* и *закона* који у друштвеном животу леже, које је дало посматрање стварности и који служи за разумевање стварности. Отуда се и вредност неке теорије не мери по томе колико је она стара, већ по томе колико је она способна да нам омогући схватање, разумевање, објашњење и предвиђање стварности, која је тако разнородна, сложена и вечито покретна.

У целом страном књижевном свету и буржоаскога правца тако се гледа данас и на социјалистичку теорију чији су заснивачи Маркс и Енгелс и која има, као ниједна друга теорија пре и после ње, силан утицај у друштвеном животу.

Ми смо приврженици те теорије и њој благода-
римо за све чега би доброга у нашем раду било, па
и за оно што доброга има у нашој књижици „Србија
и Арбанија“, писаној без икаквих великих претензија.
Али ако смо приврженици социјалистичке теорије, ми
нисмо слепи поклоници сваке речи ни наших учи-
теља ни њихових великих ученика, „берлинских и
бечких марксистичких теоретичара“, као што нам се
лако и неоправдано пребацује. Најбољег доказа
имате баш у гледишту које је изнесено у овој књи-
жици „Србија и Арбанија“. Колико има угледних со-
цијалистичких писаца и социјалистичких органа који
су о Арбанији говорили сасвим друкчије него ми,
који су Арбанско питање сасвим друкчије заснивали
и о њему често пута директно супротне конзеквенце
изводили него наша Партија. И то је сасвим разум-
љиво. Расправљање Арбанског питања морало је до-
вести до *различних резултата* и при *истом гледишту*
просто због тога што се има посла са приликама које
се тако мало познају. Иако је се сваки калуђер, сва-
ки плаћени пропагандист, сваки турист и авантурист
сматрао позваним да упознаје европску јавност о ин-
тересантностима Арбаније, познавање ове земље и
овога народа стоји у обрнутој сразмери са бројем
књига које о њима говоре.

Није те судбине само Арбанско питање. Доскора
је се и о Балканском питању могло чути у соција-
листичком свету понеко мишљење које је патило од
недовољнога познавања ствари. Што тога данас нема
више, то је заслуга нас социјалдемократа на Балкану.
Чувена резолуција Базелског конгреса, која има то-
лико обзира према балканским народима, у погледу
Балканског питања држала се гледишта које је утвр-
ђено на Првој социјалдемократској балканској кон-
ференцији у Београду 1909. Према Балкану Интерна-
ционала одређује данас своје држање према гледишту
које смо израдили ми на Балкану, ми којима господа
око „Српског књижевног гласника“ пребацују „уде-
шавање живе стварности према мртвим књигама ста-
ријих социјалиста“!

Исто тако је разумљива велика разлика између нас и страних другова у *политичком* схватању Арбанскога питања. Које је то тешко замислити колико је за европску социјалну демократију аутономија арбанаских племена подређенога значаја према питању великога европскога рата и несносних светских заплета? У борби против разних Бертхолда, Болитија и ратних струја, наши страни другови су често пута изrekli о Арбанији и Арбанасима по неку реч на коју су се позивали чак *Balkanicus*¹ и Д-р Владан² у својим људождерским списима против арбанскога народа. Али ако су наши страни другови имали да спроводе своју политику мира у борби против оних који су се наметнули за великога протектора „аутономије Арбаније“, ми смо имали да се боримо против оних који су хтели рашчерупавање Арбаније; докле је код њих ратна струја стајала иза пароле за „аутономију Арбаније“, код нас је стајала иза пароле *против* „аутономије Арбаније“. Тамо су интереси пролетаријата захтевали да се обзира према жељама арбанскога народа жртвују обзирима према светском миру, овде су интереси пролетаријата налагали да се интереси арбанскога народа и њихова тежња за слободом прихвате што енергичније, јер су се подударали са интересима нормирања односа, мира и слободе на Балкану. Напоследку, европски социјалисти су *одбацили* арбанске бриге из бриге за животе пролетера који су спремни за рат, ми смо *прихватили* арбанске бриге из истих обзира према нашем народу. Наши су положаји били, дакле, различити, па нам је и држање у Арбанском питању морало бити различито.

Ето тако ми робујемо „мртвим књигама“ наших страних другова!

Д. Т.

„Борба“, књ. 7,
16. април 1914, стр. 307—309.

¹ Псеудоним под којим је Стојан Протић објавио књигу *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, Београд, 1913.

² Односи се на др Владана Борбевића и његову књигу *Арнаути и велике силе*, Београд, 1913.

18. април (1. мај) 1914.

837.

МОЈ 1. МАЈ 1913.*

Било је то у оно несрећно време кратке паузе између првога и другога балканскога рата. Као озебли за сунцем, жудели смо за демобилизацијом, да се одморимо од тегоба једнога рата, а стрепимо да нас не гурну у нови рат. Неизвесност ситуације тежа је од најтежег окршаја у борби. Српске трупе су се већ померале према бугарској граници. Мој пук, сатрвен једним лудим и форсираним маршем у Арбанију и натраг, остављен је неко време у Битољу и околини да држи становништво у покорности. Батаљон коме сам ја припадао остао је у Ресну, једној варошици у Преспи, на путу Битољ—Охрид.

Сутра је 1. мај! Шетам, по обичају, по уским ре-санским сокацима и мислим на то, на Србију, на Београд, а највише на нашу Партију, чије је тело растргнуто, чланови растурени по кршевима арбанским и гудурама македонским, по пространим гробницама и многобројним болницама. Што их је остало живо, мисли шта је са осталима, а не може да зна. Где је неколико другова заједно, губе се у мору, на жалост, још увек непросвећене сеоске масе.

* Ове успомене друга Туцовића узели смо из овогодишњега *Мајскога списка* братске хрватске Партије. — Прим. уредништва „Радничких новина“.

После шетње, дуже него обично, свратим у механу на вечеру. Разговор се увелико разгорео. Читају се новине, истина од пре 5 до 6 дана, али са толико радозналости као да су изашле тога часа... Коментарише се шта је рекао Греј, шта ћути Немачка, шта вели Сазонов о руској арбитражи, али увек на то излази да Битољ мора остати српски, да је за то цео свет! То је општа одлика свих разговора у официрским круговима. Двосмисленост дипломатских изјава као да је поручена за неспособност официрских кругова да виде, процене или замисле ма што друго осим онога што су они закључили као једино право, једино могуће. Нису изостале нескладне претње, упућене на бугарску адресу, и цео разговор текао је изузетно врло хармонично, јер ја те вечери нисам узео никаква учешћа.

У току вечере командант ми издаде наређење да зором кренем са својим водом у село Гручаро на Преспи ради веће сигурности по полицијске органе који иду тамо да врше нека ислеђења. Било ми је пријатно што сам се због сутрашњег пута могао одмах дићи и отићи на спавање.

Осврт дана затекао ме је на путу, лепом путу поред Преспанског језера и поред горостаснога Перистера. Дан је био диван за марш, али је ипак војницима требало давати чешће застанке, јер су ови сатрвени људи, тако радосни када смо заједно прешли турску границу, представљали сада само разломке живота. Пут није био дуг те смо могли ићи корак по корак. И ја и моји војници осећали смо се срећним кад год бисмо били одвојени, сами, своји сопствени господари, без икога старијег од нас. Тада увек идемо слободно, у прупи и уз разговор, који се овога дана претворио у моје причање о 1. мају.

Када смо стигли у село, поставим страже, сместимо војнике у школе, наћемо сламе за простирку, па се кренем да разгледам село док не дође господин срески начелник. Осим неколико кућа, село је турско. Турци су изашли на сокак, уплахирили, преплашени доласком војника, који увек слуте на паљевину, на убијање или бар на батине. Клањају се, поздрављају

и као да би хтели рећи: Милост, господине командире! У међувремену од пада турске па до доласка српске власти извршено је у том селу неколико убиства из освете хришћана према Турцима, и сви покушаји средскога начелника да сељани отворе уста и открију ко их тамани нису помогли због дивље застрашености.

У томе стиже и господин начелник, један самосталски чиков из С..., трезвен и разборит човек, са окретношћу једнога рутиниранога партијскога агитатора. Сазва сељане на збор, скочи на сто и поче да им говори лепо, популарно, као на партијском збору. Да би им представио слободу коју им доноси Србија, он им објасни како данас није турско време! У Србији тога не може бити да погине човек па ником ништа, већ и убица мора бити стрељан! Позва сељане да слободно говоре и отпочне ислеђење.

— Говори, Коле, јеси ли убио Мурата? — испитује г. начелник једнога младића из Поточана, Арнаутина, који је пред сам рат прешао у хришћанску веру да би се венчао са једном хришћанком.

Коле се куне да није и плаче. Не помаже никаква окретност полицијска. Начелник извади из џепа гвозђе, тај ultima ratio полицијски, и на Коловим рукама се обреше гвоздене балензуке. Шраф поче да ради. Грешни Коле се уви од бола, мени се подиже коса на глави и оте ми се из уста:

— Доста!

Господин начелник ме погледа зачуђено и упита:

— Збиља не можете да гледате?

— Не могу. Скидајте то, молим вас!

Ослобођен ментела, Коле поче да брише сузе, искупљени сведоци гледају зачуђено, господин начелник поћута мало па настави испитивање по једном другом убиству.

Пред нама је стајао један стасит, снажан и отресит сељанин, Сарфан, са изображењем сељака који је провео године у Америци и хладнокрвношћу дугогодишњег бугарскога четника. Цело село сведочи да је пре неколико месеци убио из освете једнога бега,

који га је оглобио. Он ћути, мучи се да ли да призна или не. Мени се сажали. Да пропадне таква снага, здравље, херој живота; савладао опасности америчких рудника, избегао пушци турских аскера, па да пропадне у затвору или буде стрељан за коцем баш у тренутку када гледа зору бољих дана! И то зашто? Што је нагомиланим увредама и супротностима, на којима се држала цела турска царевина, дао изрази по свом схватању и у часу општега безвлашћа!

Признање, срећом, још није пало. Ја уграбим прилику кад је начелник био прекинут другим послом, приђем Сарфану и кажем му тихо:

— Слушај, Сарфани, не смеш нипошто признати; јер, по нашем закону, ако признаш, бићеш стрељан, иначе не!

Човек ме гледа зачуђено, не верује. Погледа час у мене, час у моју официрску униформу, и никаква знака на његовом лицу.

Али када је начелник наставио ислеђење, Сарфан одбијаше тврђење села, стидљиво али непоколебљиво.

— Хоћемо ли да прекинемо? — обрати се начелник мени.

— Да. Време је да ручамо.

За време ручка расправљасмо питање које се наметало не само мени већ и њему. Дошли смо са законом у руци да судимо људима, који за тај закон нису до тада ништа чули. Судимо им затим за дела која су се догодила после пада једне и пре доласка друге власти. Да се та промена власти изведе, балканске владе су уз свечане краљевске прокламације кренуле своје војске у Турску и створиле стотинама хиљада гробова, извршиле хиљадама и хиљадама убиства. А ако се је сада неки сељак на Преспи умешао у ту крваву парницу, треба да буде стрељан за убиство!

Али режими не трпе да им се у прошлост завирује. Власт не воли да јој се порекло зна. Од крвавих целата који преконоћ долазе до победе, нови власници преконоћ постају невиним чуварима правде, живота, закона, не из љубави према тим голим речима, већ у интересу свога признања, учвршћивања, одржања и

ауторитета. Шта се њих тичу дубоки узроци који су та дела изазвали и који говоре о нужности брзих ре-
форама, а не сурове законске неправде.

Ја и мој господин начелник смо се сагласили.
Ислеђења су извршена, али је стотинама сељана на
Преспи сачувано од пропасти.

У томе је протекао мој 1. мај 1913.

Д. Туцовић

„Радничке новине“, бр. 90,
18. април 1914, додатак.

18. април (1. мај) 1914.

838.

ПРАЗНИК РАДА: ПРВИ МАЈ

Данас када радници и раднице целог света прослављају свој Празник рада, 1. мај, и истичу своје захтеве, ми се обраћамо теби, фабричка раднице. Ми се сећамо тебе која због свога тешкога положаја имаш највише разлога и највише потребе да се за борбу радничке класе заинтересујеш и да 1. маја истакнеш, заједно са својим класним друговима, ослободилачке захтеве радничке класе. Ми мислимо сада на тебе нарочито због тога што много вас неће бити тога дана у нашој средини.

Зашто нећете бити с нама?

Врло много фабричких радница нису свесне свога положаја. Немајући куда, оне су под притиском нужде биле принуђене да у тешком фабричком раду потраже поштене зараде, средства за живот. Али још увек оне тај свој тешки рад не цене довољно, још увек мисле да је то њима суђено само за неко време, још увек се устиђују свога положаја, као да је *рад* грех. Оне не помишљају да је тај рад што га раде оне и милиони њихових другова и другарица по судбини извор свега друштвенога богатства и свих великих напредака. Без тога рада не би било ни сјаја оних виших друштвених редова, сјаја за којима и ваше око полази. Ако има *срамоте*, то није рад, већ уживање и сјај без рада, и ако има *правде*, она је у

томе да *ваш рад, рад радника и радница, не буде извор сјаја оних што не раде, већ оних што раде*. Поштено је радити, али још поштеније борити се да плодови вашег рада припадну вама. То је оно за шта се радничка класа бори и због тога нам је жао што многа фабричка радница неће бити са нама Првога маја када се та борба објављује и слави.

Врло много фабричких радница би желеле да Првога маја буду у нашој средини, али неће смети. И када остали њихови другови и другарице буду пролазили у свечаном походу поред њихових фабрика, оне ће стајати за својим разбојима, њихове руке ће дрхтати од гнева што су лишене слободе, њихова срца ће се стезати од бола што су поробљене. Ми вас разумемо, јер смо ми то што и ви. Ми осећамо ваш гнев и ваш бол као и ви и ми верујемо колико је вама тешко што нисте данас у нашој средини. Али вам морамо рећи да ни нас није нико *по доброј вољи* пустио да славимо Празник рада, *већ смо то освојили јаком организацијом*. Зато нека данашњи дан буде дан завештања да ћете и ви оснажити своје организације и натерати фабриканте да вам, поред 365 дана што радите за њих, признаду *један* дан да прославите за себе.

Али ако Првога маја не можемо сви бити на једном месту и под једном заставом, ако не можемо бити сједињени у једној манифестацији и једном колу, ми можемо бити сједињени једном *жељом*, једном *мисли* и једном *тежњом*. Наша заједничка жеља треба да буде општи интерес свих фабричких радница; наша заједничка мисао треба да буде ослобођење радника и радница из најамнога ропства. Све нас треба Првога маја да сједини тежња да радимо, да се организујемо и да се боримо да то ослобођење што пре настане. Први мај је празник тих жеља, мисли и тежња. Он је у исто време смотра наше снаге. Што је већи број оних који тога дана буду под нашом заједничком заставом, утолико већи успех, утолико сигурнија победа, утолико ближи дан ослобођења.

Нека би ово био последњи Први мај који не прослављамо заједно.

Живео Први мај!

Живела радничка организација!

Живело ослободилачко дело социјализма!

Д. Туцовић

„Једнакост“, IV, св. 8,
Београд, 18. април 1914.

18. април (1. мај) 1914.

839.

ИЗВОД ИЗ ГОВОРА НА ПРВОМАЈСКОЈ ПРОСЛАВИ
ОДРЖАНОЈ У БЕОГРАДУ 18. АПРИЛА (1. МАЈА)
1914. ГОДИНЕ

Друг *Димитрије Туцовић*: Пре годину дана, наша буржоазија је, гледајући масе како се, приморане, кољу за туђе себичне интересе, задовољно узвикивала: да добра народа! Данас, када су се те масе, по својој вољи и са одушевљењем, скупиле под нашу црвену заставу, данас *ми*, и само ми, можемо с правом узвикнути: да доброг и паметнога овог српског народа!

Узимајући у овако импозантном броју учешће у нашој Мајској демонстрацији, пролетаријат доказује да правилно схвата историјски моменат у коме се налази и тешке, судбоносне борбе пред којима стоји. Ми имамо на решењу једно крупно питање од кога ће, једним великим делом, зависити политички развитак Србије као год и наша акција и успеси у будућности. То је *реформа Устава*. У њој ми морамо узети најпунијега учешћа, њој *ми* треба да дамо обележје.

А то је и сасвим природно. *Устав од 1835. учинио је уступке српским војводама и нахијским кнезовима. Устав од 1869. учинио је уступке српској бирократији. Устав од 1888. као год и овај од 1903. учинио је уступке српској буржоазији. Право је, време је, неопходно је потребно да Устав од 1915. учини уступке српском пролетаријату.*

А то ће бити само тако ако у уставној борби заложимо све снаге и учинимо све напоре. Реформе које тражимо нећемо *добити*; њих морамо *извојевати, освојити!* А прва међу свима, најважнија од свију, то је *опште право гласа!*

Ова импозантна демонстрација даје нам уверење да ћемо у борби и победити. А тако и мора бити! Социјална демократија, и само она, води пролетаријат победи. Зато грмнимо сви до последњега:

Ти, ослободитељко света, вођо човечанства, Социјална демократијо:

Живела! Живела! Живели!

„Радничке новине“, бр. 91,
19. април 1914.

23. април (6. мај) 1914.

840.

БОРБЕ У ЛЕСКОВЦУ*

(Јутрошња кореспонденција из Лесковца)

Борбе у Лесковцу нису од обичних. По броју искључених радника, још више по *намерама* капиталистичких компанија, ове борбе долазе у ред највећих сукоба које смо ми уопште имали и сукоба који имају врло опсежан, изразит *класни карактер*. Скоро сви фабриканти у Лесковцу избацили су раднике напоље. Уколико се зна, а потпуно тачних података нема, број искључених радника као и број организованих по појединим предузећима је овакав:

* У Лесковцу је 19. априла (2. маја) 1914. године ступило у штрајк 840 фабричких радника после избацивања са посла 700 радника у пет фабрика зато што су учествовали у прослави Првог маја. Ради помоћи штрајкачима, Главни раднички савез и Савез фабричких радника послали су у Лесковац као своје делегате Димитрија Туцовића и Милоша Тимотића. Туцовић је, између осталих, говорио на збору ових штрајкача одржаном 21. априла (4. маја) 1914. На основу наведених података и стила, утврдили смо да је Туцовић, као стални сарадник, објавио у „Радничким новинама“ следеће чланке који се односе на штрајк фабричких радника у Лесковцу: *Борбе у Лесковцу; Покрет фабричких радника у Лесковцу; Кућа Илића, Теокаревића, Петровића; Завеса је о[д]ишкринута; Повлашћивање крвопилаца; Мали мученици из лесковачких фабрика* (вид. текстове бр. 840, 842, 843, 844, 845 и 846). Штрајк лесковачких текстилних радника завршен је 4 (17) јула 1914. године.

1. Штофара И. Т. П.	избацила	500	рад. организованих	200
2. Платнара С. И.	"	200	"	60
3. Фаб. кудеље И. и Комп.	"	60	"	4
4. [Фаб.] гајтана Дунђе- ровића	"	50	"	10
5. [Фаб.] столицарска И.	"	30	"	22
6. [Фаб.] металска Кукар	"	10	"	—

Избачено око 850 рад. Организовано 298

То није довољно капиталистичким компанијама, које у овом случају раде *споразумно*, већ се труде свим силама да за *опште искључење радника* задобију и ситне и крупне предузетнике у вароши. Са тим смеровима, истина, не пролазе тако добро, јер јака организација и релативно повољна конјунктура посла у вароши нагони мајсторе да мирују. До овога тренутка, бар, са њихове стране фабриканти су добили негативан одговор, а овдашњи другови се надају да до искључења радника у вароши неће доћи.

Али овај факат показује колико су планови лесковачких капиталиста *смели и опсежни*, колико су њихове тежње прожете једним општим, *класним* мотивом. Они су настојавали да испразне и фабрику у Грделици. Што до тога није дошло, изгледа да је једини разлог што је радништво те фабрике из оближњих села и што би, врло вероватно, због прекида рада у фабрици потражило зараде на другом месту и на другом послу и за фабриканта би било изгубљено. Са њиховим општим планом стоји у вези и парцијално избацивање радника у београдским фабрикама, као што није искључена могућност да је Индустријска комора, ако не *иницијатор*, врло вероватно главни *организатор* овога великога напада на радничку класу.

Ако нам све ове везе нису довољно јасне, *разлози и циљеви* овога напада су нам јасни као сунце. Они потичу из промењенога односа између радника и фабриканата у Лесковцу; они су одговор капиталиста на прво јаче и систематско припремање радника на организован отпор. Вама је познат успех првога штрај-

ка.¹ Ма како материјална побољшица била слаба, величина тога успеха је у једном тренутку: лесковачки фабриканти су добили организоване раднике и осетили у предузећу дух организације. То они не трпе. Затим је дошла Мајска прослава, у којој су учествовале све фабрике. Раднице су се отимале да носе црвену заставу на челу мајскога похода и њихово смело држање целог тога дана, које је изненађивало и другове у Лесковцу, израз је очајнога стања у коме се налазе и схватања свести о потреби, о неопходности борбе. То је за фабриканта било и сувише! И у суботу, 19. априла, када су радници дошли пред фабрику, речено им је: „Ви сте се јуче шетали, данас ћемо ми.“

Цео овај маневар срачуњен је на то да се глађу покаже радницима моћ капитала и поново зацари у фабрикама пољуљани ауторитет капиталиста. Зачеци организација треба да буду уништени; воља и расположење за организовањем треба у клици да буду убијени. Ето циља!

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 94,
23. април 1914.

¹ Општи штрајк око 400 радника фабрике Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу, који је почео 28. фебруара (13. марта) 1914, после неколико дана борбе успешно је завршен.

25. април (8. мај) 1914.

841.

ПРЕТОРИЈАНСТВО ИЛИ ДЕМОКРАТИЈА?

Београд, 25. априла 1914.

Неспособна да дневне појаве живота схвати у вези са њиховим дубљим и правим узроцима, буржоаска штампа говори већ месецима на разним случајевима и у различитим нијансама о сукобу између г. Стојана Протића и официра. Када би сукоб који постоји био уистини таквога *личнога* карактера, очигледно је да га не би било тако тешко решити и да он не би могао месецима, чак годинама, чинити осу око које се креће наш унутрашњи политички живот. Али тај сукоб је далеко од тога да буде лични. Он има један шири политички, *класни* карактер. То је сукоб између официрске касте и владајуће буржоазије, војне и цивилне власти, између милитаризма и парламентаризма, сукоб касарне са Скупштином.

У погледу карактера тога сукоба не треба нико да се обмањује тиме што остале, такозване опозиционе фракције буржоазије кокетују с официрима. Та кокетерија је последица ривалства које бесни између различитих политичких фракција буржоазије; то је подметање ноге радикалцима, који су то исто чинили према њима; то је покушај да се употребом свих средстава, чак и официрскога бунтарства и одметања од власти, отворе врата државне управе, коју ради-

кална буржоазија жели доживотно да држи у својим рукама. А што се зарад тога опозициона буржоазија усудује да се лати и средстава која су тако опасна за буржоаски режим уопште и за њезин јавни поредак у држави, то је само доказ колико је код наше целокупне буржоазије развијен апетит за влашћу и колико је њена међусобна борба око власти пуста, нескрупулозна, безначелна и безидејна.

Подељеност на фракције и безначелност буржоазије несумњиво је један од главних разлога који официрску касту чини тако смелом и дрском. Уколико та подељеност и безначелност умањује снагу буржоазије као класе, утолико јача милитаристичка каста, утолико већи њени апетити, утолико јој дрскије држање.

Али милитаризам у нас не живи од слабости буржоазије. Његове велике политичке претензије, које су достигле своју највишу тачку за време балканских ратова, проистичу из његове *фактичке и политичке* надмоћности, коју је Радикална партија својом политиком припремала. Управо историјски услови овога сукоба сазревали су под топлим зрацима *милитаризирања* Србије преко сваке мере финансијске, привредне и политичке народне снаге. Обележје нашега политичкога развитка је гајење милитаризма, приношење свих жртава за милитаризам, бујање једнога паразита под којим су стале венути најбоље снаге народнога живота и који је својом претежном моћи морао избацити из равнотеже политичке односе у земљи. То обележје носи наш политички развитак пре и после победе Радикалне партије, у старом и у новом режиму. У старом режиму милитаризам је био ослонац бирократско-династичком апсолутизму, контратежа демократским народним тежњама; он је морао бити предмет особите пажње режима који је од њега живео. Нови режим не ступа у живот победом радикалне буржоазије под старим режимом *на супрот* милитаризму, већ његовом *помоћу*. 29. маја милитаризам и радикализам се налазе на једном терену. То је био дан политичкога оробавања ова два ранија и садашња противника, дан легитимирања ми-

литаризма за благоволење под новим режимом. И онај који је под десетогодишњом владавином радикалне буржоазије имао најсјајнију каријеру и прогутао највећи део пљачке народних маса, то је био милитаризам са свим својим апетитом из старог режима, то је била официрска каста са свим пребашњим кастинским повластицама и преторијанским навикама. При том процесу милитаризирања земље Радикална партија је играла жалосну улогу бабице. Као крв од своје крви и тело од свога тела, радикална буржоазија је гајила милитаризам да би га могла употребити против радничких штрајкова и социјал-демократских демонстрација, као што га је династичко-бирокупатски апсолутизам употребљавао против ње, управо против сељака и радника који су се борили под њеном заставом.

У својој десетогодишњој владавини Радикална партија је имала доста пута прилике да се увери да уставност и парламентарност, за коју се она борила као за најпогоднији облик своје класне владавине, не леже на мртвом слову устава. Иза тога писаног устава налази се стварни, прави устав, који чине односи политичких снага у некој земљи. И док су радикали, са својим великим уставним теоретичаром, „учвршћивали“ млади парламентаризам теоретисањем, дотле су практичним радом, повлашћивањем милитаризма, уз истовремено сужавање народних слобода и обесправљивање пролетаријата, учинили официрску касту најјачим фактором правог уставног стања у земљи. У многим унутрашњим и спољашњим кризама милитаризам је био тај који је имао да каже своју пресудну реч. Својој политичкој надмоћности у балканским земљама милитаризам је подигао редак споменик на Брегалници. Да је буржоазија балканских земаља била способна да себи чине сепаратистичке тежње обузда у корист заједничких интереса, на обалама те реке не би била ископана велика пробница у којој данас леже сахрањени најбољи изгледи заједничке будућности балканских народа. Али онај који је и на једној и на другој страни одлучно и свим силама

гонио на Брегалницу, то је био милитаризам. Она је пре свега дело официрске касте.

Још једном је милитаризам одржао победу, а Радикална партија одиграла своју бабичку улогу. На свима линијама, у унутрашњој и спољашњој политици, Радикална партија је сраман тестаментарни извршилац старог режима. Своме парламентаризму она је спремила целата у милитаризму; својој балканској политици је ископала гроб на Брегалници. Оно што је код Радикалне партије било вредно, што је дисало младошћу и демократизмом буржоазије која се уздиже и бори за победу, то је данас сахрањено. Хоће ли бити чудо ако ускоро посрну у гроб на који су се навили и остаци партије која је издала саму себе и изневерила најбитнија очекивања своје војске?

Ма на који начин да се расплете садашња затегнутост између војне и цивилне власти, ситуација се неће много изменити без дубоких политичких реформа. Указима и ситним ујдурмама ништа се не постиже против преторијанских тежња официрске касте. Она није опасна што је дрска, већ је дрска што је јака, што се ослања на дугогодишњу политику милитаризације земље. *Повраћај Србије систему народне војске представља данас не само финансијску и привредну корист већ и политичку нужност.* Али то је Радикалној партији данас, после Брегалнице, најмање могуће. У томе погледу њу даве данас консеквенце њене сопствене политике. Један од највећих разлога што је милитаризам после балканских ратова почео осиново дизати главу лежи у осећању да су га нездрави, антинародни, тирански односи новог Балкана учинили неопходнијим него што је био икада раније.

Радикална буржоазија стоји данас пред дилемом која је тако јасна и очигледна: или да капитулира пред официрском кастом, или да уздиже ауторитет грађанске власти. Тај ауторитет, пак, не зависи од тога хоће ли на парадама прво место заузимати начелник или командант; он ништа не добија, у ствари, од разних министарских уредаба. Ауторитет цивилне

власти зависи од снаге и ауторитета Скупштине, као јединога њезина извора, од парламентарне заинтересованости широких народних маса, свих народних класа и слојева и њихове готовости да Скупштину у истини учине јединим извором власти у земљи. А да Скупштина буде то што треба и што је у земљама праве парламентарности, треба умножити везе између ње и народнога тела, треба је учинити представником *целога* народа, представником који се бира *општим, једнаким, тајним и непосредним правом гласа са пропорционалним системом*. И уколико јој је више одвратна борба указима и цепањем указа, утолико ће радничка класа енергичније настојавати да се питање о односу војне и цивилне власти решава на овој једино здравој, поузданој и демократској основи. Само тада социјална демократија може имати интереса за њ.

Д. Туцовић

„Борба“, књ. 7,
1. мај 1914, стр. 321—324.

25. април (8. мај) 1914.

842.

ПОКРЕТ ФАБРИЧКИХ РАДНИКА У ЛЕСКОВЦУ*

Наши су читаоци већ обавештени да је 800 и више фабричких радника и радница у Лесковцу на улици. Капиталистичке компаније су извршиле једну *пробу снага*: на обуставу рада Првога маја одговорили су затварањем свих фабрика, избацивањем око 800 радника. Данас је Лесковац поприште једне од највећих бораба радника са капиталистима. Лесковачке фабрике не свирају више, машине стоје као хладно гвожђе, жандармерија око фабрика, а радници у својим организацијама. Општа заинтересованост за исход ове борбе обузела је Лесковац и околину. А како је поступак лесковачких фабриканата споразумно дело капиталистичких кругова у Србији, то борба у Лесковцу добија све више карактер једне велике *класне борбе*.

На једном великом радничком збору,¹ који по својој многољудности долази у највеће наше зборове, радници су заузели одлучно држање. Оправданост тога држања говорио је, изражавао је цео збор не само преко референата, другова *Тасе Миљковића*, *Милоша Тимотића* и *Д. Туцовића*, већ и својим саставом. Поред старица, које су после неколико десетина година рада доживеле да од 50, 60 и више година буду избачене на улицу, седе нејака деца од 10, 12 и 14 година,

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 840.

¹ Односи се на збор 800 штрајкача одржан 21. априла (4. маја) 1914. године.

седе ситни малишани на чијем нежном лицу се виде дубоки трагови „благодети“ фабричкога рада. Иначе, цела слика збора је била од силнога утиска на све. То је био збор нашега фабричкога радништва, онаквога какво је оно, са старицама и децом, зрелим људима и младићима. Реферати другова референата су наилазили на пуно разумевање и одобравање и уливали су и пријатељу и непријатељу уверење да је настало буђење фабричкога радништва и да га са пута организоване борбе и социјализма не може нико више одвратити. Збор је једногласно усвојио ову резолуцију, коју је предложио друг Таса Миљковић:

Кад смо се и ми, најмање заштићени радници почели да будимо и тражимо признање личности и признање организације за побољшање нашег тешког економског стања и услова рада и кад смо то буђење открили учешћем на прослави 1. маја, — наши фабриканти пружили су нам борбу. Не примају нас на рад са жељом да нас глађу приморају да се на рад вратимо понижени и као противници свете радничке борбе, чија је заштитница социјална демократија.

Ми, 800 избачених на улицу радница и радника, изјављујемо да смо на прославу 1. маја драговољно учествовали, јер је то дан прославе свега пролетаријата на земљиној кугли.

Због тога једногласно, сви потписујемо овакву

Резолуцију:

1. Јавно осуђујемо фабриканте као нехумане и непросвећене људе што нам забрањују економске и политичке организације и стављају нас ван закона, јер нам и Устав и Закон о радњама ова права дају.

2. Жалимо што су фабриканти, обузети дивљим осећањима, обуставили рад и бацили нас у борбу, коју нисмо изазвали својим држањем ни каквим било захтевима.

Али у исто време изјављујемо да ту борбу примамо и водићемо је са пуно солидарности, тражећи само то да се поштује Закон о радњама.

3. Верујемо да је организација фабричких радница и радника наша моћна морална и материјална заштитница и зато пристајемо да се и надаље кроз организацију боримо.

4. Апелујемо на државне власти да ће бити праведне кад интервенишу у корист 800 отпуштених радница и радника. А на министра привреде апелујемо да ће имати моћи да ове концесиониране милионере утера у границе закона.

5. Од јавног мњења тражимо правилан суд и да се не заведе за богатством фабриканата, које је само њихово, већ да се опомене да су фабриканти седели код својих кућа и текли милионе док смо ми радници у ратовима гинули и те милионаре и њихове милионе бранили.

Зар има душе која је противу нас кад је милионарска аждаја зинула да прогута и оно што је иза ратова остало?!

На крају понављамо да тражимо пуну примену Закона о радњама, а борбом тражимо хлеба, хлеба само и право на живот.

Удружени успећемо, зато да живи радничка солидарност!! — Да живи! Да живи!

Фабрички радници у Лесковцу

„Радничке новине“, бр. 96 и 97,
25. и 26. април 1914.

26. април (9. мај) 1914.

843.

КУЋА ИЛИЋА, ТЕОКАРЕВИЋА, ПЕТРОВИЋА*

Лесковац је назват нашим Манчестром. То име је за њега врло, врло ласкаво, па ипак такво упоређење није без икаква разлога. Од свих места у Србији Лесковац је индустријски релативно најразвијенији. Али што у том индустријском развиту Лесковца нарочито пада у очи, то је једно *постепено, природно дизање* фабричке производње, која почиње са издавачким системом посла, са раздавањем материјала радницима по кућама да се заврши, са проширивањем старих и отварањем нових фабрика, увођењем модерне машинерије и мобилизацијом некадашње кућне радне снаге у фабричким радионицама.

Основе свом богатству и брзој капиталистичкој каријери лесковачки фабриканти су ударили експлоатацијом сиромашних породица, оном неограниченом, беспримерном експлоатацијом која карактерише у свима земљама прелаз од кућнога рада непосредно за муштерију кућном раду за трговца посредника, за фабриканта издавача. Сав принос од рада, од кога су живеле стотине и хиљаде породица у Лесковцу и околини, они су приграбили себи, остављајући њима мрвице. А када су тим путем дошли до потребних капитала за набавку машинерија и подизање фабричких зграда, ручни кућни рад није био способан да издр-

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 840.

жи конкуренцију машинскога, сиротиња напушта кућу и улази у фабрике као најамно радништво.

На крају ових промена *лесковачки фабриканти јављају се као апсолутни господари лесковачке сиротиње*. По свом ћефу они утврђују величину наднице и дужину раднога времена; по свом ћефу раде и обустављају рад. На зарадама од којих се не може да живи они држе ово радништво у пауковим мрежама и сишу му крв на памук. Опасности од расељавања нема, јер мала својина, рабатне кућице са парченцетом врта негде у варошком крају, везују ову сиротињу за место. У исто време та мала сопственост омогућава фабрикантима спуштање зарада испод мере која је потребна за одржање живота.

Али оно што је експлоатацију у овим фабрикама подигло до највишега степена, то је *увлачење деचे радне снаге*. Машина смањује квалификацију радника. Машина омогућава да се одрасли радници замене неододраслим, децом. Нема у Србији предузећа које је те особине машинскога рада тако искористило као лесковачке фабрике. У њима раде деца која се не виде иза разбоја. *Свака цигла ових разбојничких капиталистичких јазбина попрскана је крвљу невиних деце*.

У лесковачким фабрикама рад се никако не обуставља. Машинерија ради дан и ноћ. *Између дана и ноћи нема никакве разлике*. И то тако иде годинама, деценијама. За грош или два, три, једна партија ради од зоре до мрака, друга од мрака до зоре, а врло често, управо редовно, бива да један део радника који нема редовне смене *остаје на послу цео дан и целу ноћ*. Одмор, здравље, живот радника, — шта је то све за ове капиталистичке крвопије који знају само за свој го интерес!

Капиталистичка каријера ових фабриканата је била невероватно брза. Још стоје зидићи старе мале фабрике. Али се већ губе у колосалним зидинама нове, велике. То је чувена лесковачка штофара. Она је родила другу фабрику у Београду. Београдска је

родила још једну у Лесковцу. Лесковачка још једну у Београду, затим још једну у Лесковцу, у Врањској Бањи, у Власотинцима итд. *Скоро цела наша текстилна индустрија стоји данас у рукама куће Илића, Теокаревића и Петровића* — једнога несолиднога и некултурнога соја људи, дебеле главе, тврде памети али још тврђега срца, кождера радничких који се поносе тиме што у њиховим предузећима нема организованих радника, као што су у њима надзорници разбојници и комите а батинање деце и жена редовна појава. Београђани познају тај сој људи по одвратном типу, Влади Илићу.

Кроз читав низ година ми тражимо од државне власти да ове модерне капиталистичке пирате сузбије у границе. Али наместо да се смилује према поробљеној деци и исцеђеном радништву, државна власт се правила глува према свима представкама радничких организација и Радничке коморе. Радник је зауставио машину да спасе живот раднице чије су косе пале на зупце, — радница је у контоару изударана а радник отпуштен! Другом приликом, да се спасе живот радников, заустављена је машина и сломљена су два зупца, — спасилац је изударан и отпуштен. Једном приликом, када је један малишан пробудио радницу да је газда не затече задремалу, г. Петар Илић, срдит што му је жртва измакла, дочепа га као какав зграмзов и понесе да баца у машину. Престрављено дете се разболело и умрло.

Све се то дешава ових дана, пред очима толико стотина радника, уз знање целог Лесковца — и ником ништа. Закон о радњама? „Нека га поштују и извршују они који су га потписали!“ одговарају ови мечкари куће Илића, Теокаревића, Петровића. То зна државна власт. И место да их за гажење закона казни и као друштвене штеточине укроти, министар *привреде им продужава концесије, министар војни даје државне лиферације и министар полиције шаље жандармерију да их чува од разјарених, огорчених радница и деце!*

★

То су и такви су људи који избацивањем преко 800 радника са посла имају паклену намеру да их *глађу одстрани од организације и казне за учешће на прослави 1. маја*. Цео Лесковац је обузео пламен борбе. Хиљаде оних радних и сиромашних лесковачких породица, које су једини прави творци текстилне индустрије у Србији, одбијају нападе једне бруталне капиталистичке компаније, чије су касе набрекле од државних лиферација, које су згрнуле милионе када је та сиротиња гинула на граници и које Закон о радњама газе ногама и раднике бију батинама као стоку.

Да ли је државна власт свесна одговорности? Ми ћемо јој ићи трагом. Ми ћемо је учинити одговорном за све што може да наступи из овога насртаја лесковачких фабриканата на последњи залогај хлеба ове сиротиње, *јер је државна власт толерирањем ових радничких упропастителја и одметника од закона крива што су они данас тако дрски, насртљиви, безобзирни*.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 97,
26. април 1914.

2 (15) мај 1914.

844.

ЗАВЕСА ЈЕ О[Д]ШКРИНУТА*

Није реч ни о потајној борби владе и официра, ни о газдовању по Официрској задружи. За њега су се, истина, господа министри толико заинтересовали да су преко једне комисије месецима мерили сваку балу робе, сваку трубу платна и сваки свежањ каиша. Реч је о очајном стању радничке класе по лесковачким фабрикама: о маси људи, жена и деце који су осакаћени и, онеспособљени за рад, избачени напоље без икакве накнаде; о туберкулози и шкрофулози која, као неминовна последица фабричке експлоатације деце од 7, 8 и 9 година, треба да уништи у клици свако обнављање живота у овом српском не Манчестру, него паклу. Реч је о једном опасном друштвеном штеточини у Лесковцу који, као каква бесна звер, убија носиоце радне снаге и будуће грађане док су још у пупољку, сакати кога год дочепа око себе, сеје унаоколо туберкулозу и друге болести, гаси живот у једној целој вароши и прети да је замени мртвим фабричким зидинама.

Ми смо позивали државну власт годинама да лесковачке фабриканте стави под јавну контролу и сузбије у законске границе. Али се она није обазирала ни на наше јавне ни званичне представке, јер, за име бога, тамо нису утрожени интереси какве при-

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 840.

вилеговане касте! Шта се тамо догађа? Фабрике раде одлично. Како која година, фабрички биланси све повољнији; они показују цветање наше индустрије. А шта се владајуће буржоазије тиче што се то цветање постиже убијањем деце, сатирањем људи, искорењивањем радничке класе, што су у темеље и дуварове лесковачких фабрика узидане читаве генерације матера и деце! Колико је год пута поведена реч о примени заштитних радничких одредаба Закона о радњама, радикалне владе су се стављале на страну фабриканата и, прећуткујући зло због кога је тај закон донесен, оглашавале су га за један рђав, несавремен закон. Место да шаљу инспекторе и комисије које ће испитати очајно стање радничке класе, нарочито у фабрикама и рудницима, оне су образовале комисије за каплњење закона који је требало вршити!

Догодило се напослетку оно што се морало догодити. Радници су *сами* потражили спаса у организацији, што је разјарило лесковачке некултурне и савомољне фабричке деспоте до беса. На почетке организовања фабричких радника у Лесковцу они су одговорили обустављањем рада и избацивањем на улицу преко 800 фабричких радника. Поново је призвата у помоћ глад, тај стари савезник свих експлоататора. А када се борба распламтела, када су годинама сатирани робови фабричкога рада у Лесковцу почели да говоре, онда тај одисај, дабогме, може да узме размере које ми не желимо али које од наше или ма чије друге воље не зависе. Тек тада Министарство народне привреде шаље свога инспектора.

*

У тренутку када ми ово пишемо господин министар народне привреде, односно влада, има већ инспекторов извештај пред собом. Према обавештењима која смо ми добили од члана Радничке коморе за округ лесковачки, који се господину инспектору ставио на расположење, инспектор је имао шта да види, иако је он још то што је видео верно доставио свом

министру — у шта ми не сумњамо — онда нека надлежни изволе размислити и — одлучити.

Али оно што нас гони да још одмах приметимо и што нас испуњава незадовољством до највеће мере, то је држање господина инспектора. Он није жалио труда да за кратко време од два дана завтри у сваки фабрички кутак и да дође у додир са самим фабричким радницима. Он није свој задатак схватио *биро-кратски*, већ се је трудио да својим очима види што више и својим ушима чује што више. Ми му то признајемо, мада привредна инспекција само као таква има смисла да постоји. Али ми не можемо а да не протестујемо што се г. инспектор у овој прилици *одрекао права кажњавања* које му закон даје, што на ужасно стање у лесковачким фабрикама није реагирао још на лицу места. Сме ли се допустити да ови крутни одметници од закона живе и даље у уверењу да за њих важи само онај закон *који они потпишу*, а Закон о радњама нека поштује онај који га је и потписао? Знаде ли г. инспектор да инспекција не сме бити само *очи* и *уши* заједнице у привредном животу, орган за праћење прилика у фабрикама и осталим предузећима, већ у исто време и *најважнији орган за вршење радничкога законодавства*? А без осетних и енергичних мера кажњавањем радничко законодавство се није могло нигде спровести, још мање би се без казна могло спровести у нас, где на челу нарочито фабричких предузећа стоје такви *дебелокошци* као што су лесковачки фабриканти. За што, онда, привредни инспектор није употребио своје право кажњавања?

*

Ми ћемо имати прилике да се повратимо на ову инспекцију у Лесковцу. Али баш због тога што оно што је г. инспектор у Лесковцу видео не сме остати каква *академска* расправа, акт који ће увећати иначе препуну архиву Министарства народне привреде, ми ћемо донети само један детаљ; њега нам је послао

члан Радничке коморе који је присуствовао инспекторовом испитивању. Тај детаљ се тиче *дечијега рада*, и ма колико то био само *један* детаљ, *један* део свега што се у овом фабричком паклу могло видети, он казује врло много сваком који хоће да чује; он је једна снажна оптужба и капиталистичких компанија у Лесковцу и радикалних влада које су им гледале кроз прсте, *оптужба не речима, него голим фактима, прибележеним на лицу места* [вид. табелу на 250. стр.]

Ако ко није прочитао ове податке, које смо ради веће прегледности морали сложити најситнијим слогом, нека се поврати да их прочита. Овај преглед је страшан и веран, управо баш страшан зато што је веран, што је прибележен баш приликом испитивања деце од стране г. инспектора. Он показује да у *лесковачким фабрикама раде дању и ноћу деца која су увучена у експлоатацију у својој 7, 8. и 9. години. Од 45 саслушане деце, само је 9 имало преко 10 година када је увучено у фабрику, а услове Закона о радњама не испуњава ниједно. То је резултат капиталистичке жудње за наднице од једнога, два и три гроша, и онда није никакво чудо што ниједно дете није нађено здраво. Њиховим упропаститељима, великим патриотима Илићу, Теокаревићу и осталим, држава је из захвалности дала све концесије, ослободила их порезе, а њихове синове и њих још ослободила и војне дужности за време рата када су родитељи и браћа ове деце гинула на бојишту.*

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 102,
2. мај 1914.

Подаци о саслушаној деци што раде у лесковачким фабрикама

Име и презиме	Сада стари година	Раде година	Кад су ступили на рад имали година	Јесу ли учили школу	Раде дану или ноћу	Зараде дневно	Стање здравља
Душан Стојановић	8	1 год.	7	није	дану	0.20	мерен је: висок је 108 и широк с м 56.
Борђе Крстић	9	1½	7½	"	"	0.30	слаб од туберкулозе
Душан Станојевић	9	1 "	8	"	"	0.30	"
Сава Коцић	11	2 "	9	јест	на смени	0.40	има шкрофуле
Милорад Стојиљковић	12	1 "	11	2 разреда	"	0.40	болешљиво
Живојин Илић	12	4 "	8	није	"	0.40	"
Благоје Печић	14	1 "	13	јест	"	0.60	однела му маш. прсте на десној руци 17. феб. ов. г. и нак. није добио
Милева Миленковић	12	2 "	10	није	"	0.50	туберкулозна
Видосава Борчина	13	5 "	8	"	"	0.50	"
Милка Младеновић	12	4 "	8	"	"	0.50	шкрофулозна
Зорка Цакић	9	1 "	8	1 разред	дану	0.20	болешљива
Драга Стојановић	12	3 "	9	није	на смени	0.40	"
Цена Тинић	12	2 "	10	јесте	"	0.50	"
Савка Борђевић	13	4 "	9	није	"	0.50	"
Нада Борђевић	12	3 "	9	"	дану	0.40	туберкулозна
Вида Миназевић	13	2 "	11	јесте	на смени	0.50	"
Василија Коцић	13	2 "	11	није	"	0.50	слабуњава
Катарина Душановић	12	1 "	11	"	"	0.40	"
Лепосава Цветковић	10	2 "	8	"	дану	0.30	шкрофулозна
Драга Цекић	12	1 "	11	"	"	0.40	туберкулозна
Лепосава Трајковић	10	1½	8½	2 разреда	"	0.30	болешљива
Љубица Јовановић	11	2 "	9	није	"	0.30	"
Ружица Борђевић	11	1½	9½	"	"	0.40	"
Боска Цакић	10	6 месеца	9½	"	"	0.30	"
Загорка Смиљковић	9	1 год.	8	"	"	0.20	"
Зорка Тасић	8	6 месеца	7½	"	"	0.20	"
Трајка Костић	9	1 год.	8	"	"	0.30	"
Персида Здравковић	8	1 "	7	"	"	0.20	"
Радунка Бокић	8	1 "	7	"	"	0.20	"
Видосава Мијић	11	3 "	8	"	"	0.30	туберкулозна
Загорка Митић	11	2 "	9	"	"	0.30	болешљива
Видосава Младеновић	10	1 "	9	"	"	0.30	шкрофулозна
Лепосава Тодоровић	10	2 "	8	"	"	0.30	туберкулозна
Загорка Тодоровић	12	2½	9½	1 разред	"	0.30	слабуњава
Милева Марјановић	11	2 "	9	није	"	0.40	"
Лепосава Тасић	11	3 "	8	"	на смени	0.40	"
Вукосава Бокић	12	2 "	10	јесте	"	0.40	"
Загорка Борђевић	12	2 "	10	"	дану	0.30	"
Даница Костић	12	1½	10½	није	"	0.40	"
Вукана Вучковић	12	1 "	11	"	на смени	0.30	туберкулозна
Трајка Михаиловић	11	1 "	10	"	дану	0.20	шкрофулозна
Стана Ристић	12	2 "	10	"	"	0.30	"
Љубица Борђевић	10	2½	7½	"	"	0.40	болешљива
Загорка Тасић	11	2 "	9	"	"	0.30	"
Наталија Јовићева	10	2 "	8	"	"	0.30	"
Загорка Печић	11	2½	8½	"	"	0.40	шкрофулозна
Десанка Ристић	12	2 "	10	јесте	"	0.40	болешљива
Добрунка Мијић	13	1½	11½	"	на смени	0.40	"
Стоја Петровић*	83	6 "	77	није	"	0.80	болесна и једва стоји на ногама, али изјављује да мора да ради јер леба нема
Коса Мијић	78	7 "	71	"	дану	0.60	такође болесна
Неда Вукосављевић	80	5 "	75	"	на смени	0.80	овој је старици машина однела руку. Накнаду јој нису дали, но с једном руком ради за 0.80

* Овде смо приложили и неколико типичних примера са другог пола, радница дубоке старости. — Прим. аутора.

5 (18) мај 1914.

845.

ПОВАШЋИВАЊЕ КРВОПИЛАЦА*

У вези са нашим ранијим чланком *Завеса је о[д] шкринута*,¹ треба да обратe пажњу на данашњу нашу слику² сви они који су заинтересовани спором између радника и фабриканата у Лесковцу. Ове малишане, за које је школа и игра, а не убиствени фабрички рад, лесковачки фабриканти су дограбили у отровне канџе своје неограничене експлоатације још у њиховој 7, 8, 9. и 10. години. Њихово око не зна за весео, безбрижан, чист детињи поглед, као што њихова зрелост неће знати за снагу, здравље и способност. То су цветови који су увели још у пупољку, животи који су убијени пре него што су се развили. Њихов природни развитак је пресечен. Златно доба њихове младости, то је златно доба капиталистичке експлоатације која цеди животне сокове из ових најнежнијих и најбезотпорнијих створења, уништава живот још на прагу живота, упропашћује семе живота још на струку, залама младику на којој, када се од ње развије стабло и растуре гране, има да се држи цео привредни живот земље и будућност народа.

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 840.

¹ Види „Радничке новине“ од петка, бр. 102. — Прим. аутора.

² На фотографији се налазе деца запослена у текстилним фабрикама у Лесковцу (вид. текст бр. 844).

Загледајте још једном у слику! Где је овде детиња веселост, где младост, где здрава клица за даљи развитак до способна радника и слободна грађанина? Тежак фабрички рад још од најранијег детињства запечатио је будућност ових невиних жртава, и ти печати се јасно виде у њихову мутну погледу, на њихову убијену телу, на затеклим жлездама и обреза-ним прстићима. Шта се све то тиче лесковачких фабрика-ната! Да би добили радника за грош наднице — а то је за приватна капиталиста увек главна ствар — они су покупили децу лесковачке сиротиње и држе је на раду — запамтите! — *и дан и ноћ*, држе је у отровној фабричкој атмосфери по дванаест часова *непрекидно, без преданка и одмора*. Пред нашим очима стоје у својој бруталности она времена из почетака капиталистичкога развитака када је фабрикант употребио машину не да олакша и учини плоднијим рад одрасла радника, већ да његов рад замени дечијим, *да убијањем деце убија и родитеље осуђене на глад*.

То је било оно доба када је капиталистичка експлоатација, као разјарена и необуздана звер, у свом неукроћеном бесу, сатирала целу околину, читава поколења и све чега се дочепа. Али то доба је данас за *културни* део света пропало. Истина, од опасности капиталистичкога привреднога строја нису деца потпуно заштићена, нити, док тај строј траје, могу бити потпуно заштићена. *Али рана младост народнога подмлатка стављена је данас у целом културном свету под законску заштиту од непосредне експлоатације по фабрикама*. То законодавно дело, које се може сматрати као најкултурнија, најхуманија и најсолиднија јавна мера капиталистичке епохе, никло је из једнога општега уверења о *неужности законске заштите дечијега рада*, коју у културном свету немају моралне куражи да јавно споре ни највећи дечји крвопиоци. Та заштита има иза себе вековну историју. У *Венецији* је још 1284. забрањен рад мушкој и женској деци испод 8 година у шлифовању стакла. У *Пруској* је још 1839. издат правилник о забрани рада деци испод 9 година; за децу испод 16 година рад не сме бити дужи од 10 часова; рад ноћу и недељом био је

најстроже забрањен. Прве мере за заштиту децјег рада у *Швајцарској* су донесене још 1779; деци испод 10 година забрањен је рад још 1815, а ноћни рад још 1834. У кантону *Аргау* забрањен је привредни рад деци испод 13 година још 1863. У *Немачкој* је укинут фабрички рад деци испод 13 година Новелом од 1891; *за децу испод 14 година радни дан није смео бити дужи од 6 часова дневно*. 1903. године рок је повећан на 14 година и заштита децјег рада у сваком погледу поправљена. А у *Швајцарској*, у којој је фабрички рад деци испод 14 година безусловно забрањен, закон прописује да ни младеж од 14 и 16 година не сме радити око парних казана, парних машина, мотора, трансмисија, у опасним индустријама (нпр. цемента) и уопште у предузећима где је велика прашина.

Законоска заштита децјег рада, ето социјалнога захтева чију оправданост данас нико не спори, ни најогорченији противник радничке класе, ни најбруталнији дивљак на државној управи, ни најнекултурнији парламенат. И када се води најогорченија кампања против законскога ограничења раднога времена за одрасле раднике, нужност заштите деце признаје се и тада као мера коју изискују општи привредни, општи национални, општи друштвени интереси. Када је у *Енглеској*, у време решавања првих закона за заштиту деце, један ограничени представник фабриканата припретио како ће тај закон зауставити рад сваке машине у земљи, одговорено му је просто и јасно: „*Зауоставите машине, али ни у ком случају нећете даље мрскати животе наше деце.*“

А код нас? Радикална влада је згазила закон који је Скупштина изгласала. Она је узела под своју жандармску заштиту капиталистичке крвопиоце наше деце. И док се господа у Министарству народне привреде размештају по разним новим одсецима и одељењима и разним положајима, тобож ради вршења Закона о радњама; док се сваке године за вршење тога закона одређују и троше кредити, постављају инспектори и шаљу комисије, — *дотле по фабрикама, рудницама и радионицама царује у пуном бесу старо стање пуне фабрикантске самовоље*. Један савез вла-

сника и експлоататора кочи данас спровођење заштитних одредаба Закона о радњама; он је завео систем, нечувен по својој социјалној бруталности, по коме су сироти фабриканти постали она омиљена државна, земаљска, народна дечица којој се чине сви законити и незаконити поклони, раздају концесије, поклања пореза, подижу заштитне царине. Није никакво чудо што је тим истим људима, у духу целокупне владине политике, уступљено и право да сиротињску децу убијају, право које је у осталом културном свету одузето још прве половине прошлога века.

Ако радикална влада, пак, мисли да је вођење социјалне политике спорт социјалдемократа, страшно се вара. И по признању противника, социјална демократија је увек била главни мотор социјалне политике. Али први подстицаји за законску заштиту радничке класе никли су пре свесне, организоване и систематске акције социјалне демократије и манифестовали су се у сценама које су остављале кржаве трагове иза себе. Ми такве сцене не желимо, али понајмање могу нас изненадити, јер знамо да је одлучној решености буржоаске државе на вођење социјалне политике претходила читава историја крвавих радничких побуна. Један делић те историје гледамо на позорници у Хауптмановим *Ткачима* и слушамо у Хајнеовој песми:

„О, проклета земљо, ми ти покров ткамо,
Стоструко проклетство да ти њиме дамо —

Ткамо, ткамо...“

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 104,
5. мај 1914.

5 (18) мај 1914.

846.

МАЛИ МУЧЕНИЦИ ИЗ ЛЕСКОВАЧКИХ ФАБРИКА*

[Овде је репродукована фотографија деце која раде у текстилним фабрикама у Лесковцу]

Ово су деца из текстилних фабрика у Лесковцу коју је привредни инспектор саслушавао. Међу њима су седморо мушкарци а остало девојчице. Од четрдесет седморо, шесторо их је ступило у фабрику од *седам година*; четрнаесторо од *осам*; дванаесторо од *девет*; осморо од *десет*; седморо од *једанаест*.

Тридесет и петоро није учило основну школу ни једнога дана, а четворо их је учило по једну или две године.

Седморо ради у фабрици по 12 сати за надицу од 0,20 п. дин. Седамнаесторо за 0,30 п. дин. Шеснаесторо за 0,40 п. дин. Седморо за 0,50 п. дин. а један за 0,60 п. дин.

Седамнаесторо деце употребљује се на раду и на „смени“. То је рад који се врши по распореду појединих партија дању и ноћу.

Од ове деце деветоро је *туберкулозно*; седморо *шкрофулозно*; двадесет деветоро *бољешљиво* и *слабуњаво*. Ниједно дете није нађено као здраво!

Кад се погледају ова деца, не би рекао човек да имају више од по 6—7 година; међутим њихова старост је: четворо од осам, петоро од девет, седморо

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 840.

од десет, десеторо од једанаест, шеснаесторо од дванаест, петоро од тринаест, једно од четрнаест година. Сва су ова деца закржљала и неправилнога, искривљеног узраста, што је последица прераног рада у фабрикама у којима су сва већ провела *од једне до пет година*.

Ето, ову децу фабриканти Илић, Теокаревић и Петровић упропашћују у својим предузећима, тамо их и туку, па кад полумртва од рада и тортуре падају, долазе им ноћу родитељи те их *носе кући*.

Читаве су генерације ове деце упропашћене, а *да нас фабриканти настојавају да задобију полицију која би требала да изврши над осталима и над њима дивље насиље!*

Међу овим малим мученицима има их доста и осакаћених на раду, као што је онај дечко на десној страни слике што показује десну руку на којој су одсечена три прста.

На слици се виде и три старице, једна од 78, једна од 80 и једна од 83 године, које раде са надницом од 0,60 до 0,80 п. динарских.

Старици Неди Вукосављевић одсекла је машина руку и она ради сада са једном руком.

После овога детаља из лесковачког фабричког пакла, ми питамо, сасвим озбиљно питамо: има ли у буржоаској јавности и журналистици људи? — Ако их има, дужност им је да проговоре противу ових страшних злочина!

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 104,
5. мај 1914.

14 (27) мај 1914.

847.

ЈЕДНА МАНИФЕСТАЦИЈА*

(Отварање конгреса Савеза металских радника)

У сали Социјалистичкога народног дома, уз пријатне звуке Радничке химне, отворен је II конгрес Савеза металских радника, једне од оних наших организација које су, *благодарећи развијеној социјалистичкој свести својих чланова*, успеле да за кратко време накнаде огромне празнине које је рат нашем покрету нанео. По озбиљном држању делегата могло се јасно запазити да су сви наши другови свесни изузетних прилика у којима се конгреси наших организација ове године држе. А то достојанствено расположење овога конгреса увећано је присуством делегата братских организација на страни, немачке, аустријске, угарске и бугарске. Поздравне речи наших страних другова биле су једна силна манифестација међународне солидарности пролетаријата. Ето тих поздрава у неколико речи.

Друг *Карл Масаћ*, секретар Савеза металских радника у Немачкој, поздравља конгрес са жељом да учини све што је потребно да наш савез пусти што дубљи корен и развије што већу снагу. Свесни смо

* Пошто је присуствовао Другом конгресу Савеза металских радника Србије, одржаном у Београду 11, 12. и 13 (24—26) маја 1914, Д. Туповић је, као стални сарадник, припремио ову информацију за „Радничке новине“.

тешкоћа које вашем раду стоје на путу. Али смо уверени да у Србији имамо једну солидарну, малу али крепку братску организацију. *Зачеци вашег покрета су зачеци културног прогреса уопште.* У тим зачецима затекао вас је рат, највећи непријатељ културе уопште. Један део ваших другова носио је оружје за интересе противне култури и пролетаријату. Али уна-точ томе, када је рат миновао, растурена пролетерска јата у Србији се одмах поново скупљају, што је од великога поучнога значаја за сав свет.

На такве сметње наилазио је и раднички покрет у Немачкој. Било је и у нас момената назада. Они нису, истина, дошли од рата, већ од реакције. Када је у Немачкој донесен *Закон против социјалиста*, наши синдикати су растурени, угушени. Изгледало је да је он донео гробни мир. *Али испод тога мира радници су, у међусобном додиру на раду, стварали мале кружиће који су били клице будућем напретку.* Радничке су организације угушене, али се радничка класа није предала. И чим је закон против социјалиста пао, раднички покрет је силно коракнуо напред, дајући доказа да *никакве насилне мере нису у стању угушити неминовну борбу пролетаријата.*

Одмах 1891. организује се *једноставан,¹ централизован, Савез металских радника.* Он је био први у Немачкој који је растурене локалне и стручне организације прибрао у једну целину. При оснивању имао је 23.205 чланова, после пет година 43.000, после нових 5 година 109.000, а данас је претерао прву половину милиона. Иако је ова цифра колосална, ипак пред нама стоји опроман рад, јер многе масе металских радника у Немачкој нису још организоване. На тај посао ми се морамо предати са новим *пожртвовањем*, гајећи у нашој организацији што јаче *јединство и дисциплину.* Те врлине сваке добре организације утолико су потребније малим организацијама као што је ваша. У то име желим конгресу да кује оружје за нове борбе и победе. (Бурно одобравање.)

¹ Јединствен.

Друг *Барт Смитка*, представник Савета металских радника у Аустрији, жали што не уме говорити српски, али *мисли и тежње наше су исто шта и ваше*. Као и у Немачкој, и ми смо имали да савладамо велике тешкоће. Највећу нам је тешкоћу чинила *национална мешавина*, коју су капиталисти и њихови представници искоришћавали да у редове фабричке класе унесу националне свађе и страсти. У сталној борби против тога ми смо развијали мисао о *јединству* покрета, без кога се капиталистички систем не може срушити.

Под тим околностима ми смо имали да развијемо живу борбу против реакционарних законских мера, забрана зборова и удруживања, а за политичка права. Напореда са политичком борбом, већ су биле сазреле прилике за *оснивање нове организације металских радника 1898*. Организација је прикупила све растурене стручне и локалне организације које нису одговарале интересима радничке класе. Ми не можемо, истина, да вам покажемо пола милиона чланова, као другови у Немачкој, јер и индустрија код нас иде лаганим темпом, чини ми се као и код вас на Балкану. При оснивању организације имали смо *6.000 чланова, а сада имамо леп број од 62.000*. За даљи напредак наше организације треба нам, пре свега, енергично сузбијати све националне супротности, које одговарају интересима капиталистичке, а не радничке класе. Разорно дејство тих сукоба из којих се ратови пораћају, ви сте осетили у скорој прошлости. Ти догађаји имали су одзива и на стање код нас, за које је одговорна наша дипломатија. Због њене политике хиљаде радника су остале без хлеба. И, раме уз раме са српским друговима, ми ћемо се борити за јачање међународне солидарности и заједнице пролетаријата. У то име поздравља конгрес и жели му успешан рад. (Бурно одобравање.)

Друг *Фрањо Миахић*, представник Савеза металских радника у Угарској, не долази овамо да изврши само једну дужност, већ и да *посведочи најтежње пријатељство између српскога и угарскога пролетаријата*. Ми водимо исту борбу против истих утњетача.

Ми рата нисмо имали, али су радници принели велике жртве за рачун милитаристичких лудости која је хиљаде упропастила.

У Угарској је тежак режим који подносимо. То је један режим *који стално фабрикује законе увек против народа*. Па ипак, ми немамо основних политичких слобода. Слободе штампе немамо. Ни *штрајк* не смемо у својој штампи да назовемо правим именом. Да и не говорим о политичкој угњетености угарскога пролетаријата. Упркос томе, наши синдикати напредују. Организација коју ја представљам имала је пре 10 година 13.000 чланова, данас броји 30.000. Ми смо ипак још слаби. Али очекујемо да ће и нас напорни рад учинити јаким. У том раду ми смо упућени на међусобну помоћ; ми изјављујемо да нас непријатељска политика наших земаља не подваја, *јер се српски и угарски радници не мрзе. Између нас нема никаквога непријатељства*. У то име честита конгресу рад. (Бурно одобравање.)

Друг Антон Иванов (бурно поздрављен од конгреса), представник Савеза металских радника у Бугарској, указује на све жртве које је братски бугарски пролетаријат поднео у рату. Па ипак, и после мобилизације, рад у нашем савезу није обустављен; заостали другови су га како-тако отправљали. После демобилизације прионули смо на посао, који је већ дао своје добре резултате. *Ја вас уверавам да су монархизам и буржоазија у Бугарској претрпели пуно банкротова*. За рад социјалне демократије постају најповољнији изгледи. Из рата ми смо улазили у двоје изборе који су донели велики успех социјализма у Бугарској. И ми се надамо да ће ти успеси бити све већи.

У нашем раду ми се најпуније интересујемо вашим успесима, јер са вама желимо да будемо у најтепшијим везама. Нас и вас везују најтепшији заједнички интереси, које морамо заједнички гајити и неговати. И тим заједничким радом ми ћемо показати нашим и вашим заједничким непријатељима *да се приближује дан када нас неће више моћи изводити у братоубилачку борбу*. (Бурно одобравање и плескање.)

За страним друговима поздравили су конгрес друг *Д. Туцовић* у име Партије, друг *Павле Павловић* у име Савеза и друг *Филип Филиповић* у име Радничке коморе. У најлепшем расположењу конгрес је саслушао поздраве својих гостију и бурно одобрио одговор председника верификационога одбора, друга *Милана Драговића*. Ове манифестације остављају дубокога трага за собом и у живим бојама сликају пред нашим очима дубину и снагу међународне солидарности пролетаријата.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 112,
14. мај 1914.

14 (27) мај 1914.

848.

НАЦИОНАЛНИ СОЦИЈАЛИСТИ*

Први број новог листа „Звоно“, који је изишао у Сарајеву у прошлу недељу, даје нам повода да проговоримо неколико речи о томе питању које — бар по њиховом уверењу — треба да интересују социјал-демократе, као заступнике слободе свакога народа, о питању национализма.

Непознати су нам људи око тога новог „гласника социјалиста Југословена“, непознато нам је какво ће држање према њима заузети наша братска странка у Босни и Херцеговини;¹ ми имамо пред собом њихов први број и њихов први уводни чланак, управо њихов програм рада, и говорићемо само на основу њега и на основу познавања Социјалдемократске странке у Босни и њенога рада. И баш због тога што говоримо на основу њиховог писања, после прочитања уводног чланка, можемо одмах рећи да су ти људи ударили

* Да је Димитрије Туцовић аутор овог чланка први је утврдио Стојан Кесић у књизи *Односи између радничких покрета у југословенским земљама до 1914. године*, Београд, 1976, 136.

¹ Шовинизам, који се после првог балканског рата видније манифестовао у српским грађанским групама у Босни и Херцеговини, осетио се и код појединаца у радничком покрету. Тако су националисти окупљени око Јове Шмитрана, незадовољни политиком Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, 11. маја 1914. покренули лист „Звоно“, због чега су искључени из њених редова.

врло рђавим путем узимајући на нишан Социјалдемократску странку баш у питању где је она најјача: у њеној борби за националне слободе и независност. А тон којим ти људи пишу: поредећи Социјалдемократску странку са осталим буржоаским странкама, називајући раднике из покрета малтене спахијама који су се обогатили *пљачком*, која је била циљ њихове борбе — дакле, такав тон искључује разговор са њима, налаже нам да у даљем излагању изоставимо „Звоно“, па да укратко образложимо наше гледиште на национално питање. Уосталом, оно је познато свима социјалдемократима и свима друговима Југословенима, у чије име хоће да говори „Звоно“, али — ако претпоставимо чисте побуде код покретача листа — изгледа да оно само њима није познато.

Социјализам не негира национализам.² Социјалдемократска партија сме рећи не само да је она националистичка партија, већ да је она управо једина националистичка партија. Право на самосталан и слободан живот сваке нације социјализам схвата најшире: као право на слободан и културан живот свога народа, широких народних и радничких слојева. Док самосталност и слободу једне нације буржоазија те нације сматра само као државну самосталност, слободу државе у којој ће власт у рукама имати буржоазија исте крви и истог језика, а у којој слободе и економско благостање народа долази на последње место.

Када један радник ступи у редове Социјалистичке партије, он не постаје оно што *само шовинисти* тврде: човеком без нације и националних осећаја. То добро знају нарочито Србо-Хрвати из Босне и Херцеговине, из Хрватске и осталих земаља, али поглавито из Босне и Хрватске, чијем се социјалистичком раду има много благодарити на сузбијању шовинизма, који је одлика буржоазије која слободом своје нације искључује и негира слободу и развијање сваке друге нације. Што је учињен добар корак унапред у сти-

² Национализам је у то време схватан као прогресиван покрет или тежња за националном независношћу и није имао данашње значење.

шавању одвратних шовинистичких бораба између истога народа који се називао двама именима, српским и хрватским, највећа је заслуга социјалдемократије, која је ту борбу разголити и житосала је као највећег противника српско-хрватског народа.

И сада, када српско-хрватска буржоазија пактира са реакционарним владама, да би се одржала на власти у Хрватској и Босни и Херцеговини, социјална демократија не пропушта а да не нагласи како „патриотска“ и „национална“ буржоазија радо жртвује сва права и слободе народа ради власти. Социјална демократија исто тако није болећива према осталим опозиционим партијама када оне ради власти воде још гору, или, у најбољем случају, ни мало бољу политику према народу, као што је то случај у Босни са питањем о откупу кметова, радничком законодавству итд. И тада социјална демократија налази да она не може назвати народним и одобрити такав рад опозиције.

Нећемо овом приликом да додирујемо међународну борбу социјалне демократије и међународног пролетаријата. Колики је узвишен идеал класне борбе, ослобођење човечанства, и како он моћно штити и уздиже слободу народа као принцип, у то су уверени многи и многи милиони у целом свету, и многе хиљаде у Босни и Херцеговини, које ће умети рећи свима који им оспоравају национализам да су оне сазнале шта значи борити се за слободу народа тек онда кад су сазнале за социјализам.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 112,
14. мај 1914.

15 (28) мај 1914.

849.

ОБЛАЧИНА НАД КУТКОМ ВАРВАРСТВА*

Горштаци арбанских кршева не разбирају се много у европској и светској политици; она је тако далеко и од њихових погледа, и од њихове постојбине, и од њихове примитивности. Али им се не може одрећи да умеју да се боре, да знају да се жртвују, да им не улевају особити респект ни трупе међународне комисије, ни загонетно држање холандских официра, ни ратна флота која крстари око њихових обала. Па ни кнез Вид, у својој новој владалачкој одећи, није на њих произвео особити утисак.

Може та борба бити пуна противречности које је парализу; може улога религиознога фанатизма, племенскога сепаратизма и опште културне заосталости бити у тој борби толико видна да јој то умањује симпатије код европске демократије. Ми то све нећемо да споримо. Али нећемо ни да прелазимо преко историјскога факта да је садашња арбанска побуна реакција на једно беспомоћно стање у коме Арбанију држи сукоб различних страних утицаја између себе и са феудалним господарима у земљи.

Колико се морално високо издиже право и држање тих „дивљака“ према држању, корупцији, интри-

* Ауторство утврђено на основу стила и чињенице да је Д. Туцовић одлично познавао ову проблематику и са великим интересовањем пратио збивања у Албанији.

гама и међусобним расправама разних страних и домаћих агената! Могу конститутивне националне снаге арбанаскога становништва бити тек у зачећу; могу оне бити недовољно развијене за појаву једнога општега покрета за национално ослобођење. Али ти примитивни људи су инстинктивно осетили да досадашње стање у Арбанији није оно за чим су они жудили, и то је било довољно да се против њега баце свом жилавошћу и пожртвовањем патријархалаца и свом покретљивошћу историјски неоптерећених народних маса. Режим страних утицаја добио је исти одговор који и режим српске солдатеске пред крај прошле године.

*

Када се неки народ увуче у замке завојевачке капиталистичке политике, онда сваки његов покрет, ма колико он био природан и оправдан, постаје предмет међународне политике. У лицемерству свом, европска дипломатија припрема даље кораке указивањем на „узнемиравања“ која њихове државе отуда трпе. И ситни и моћни спремају се на „интервенцију“, на мешање у унутрашње ствари Арбаније, представљајући као да је арбански покрет узрок, а не последица њиховога мешања у унутрашње прилике Арбаније.

Али *готовост* на интервенцију није још што и *могућност*. Она зависи од тога хоће ли се између заинтересованих капиталистичких држава наћи основица за међусобну погодбу. У том случају интервенција „културне“ Европе у унутрашње прилике „дивље“ Арбаније биће један низ варварстава и дивљаштава која ће још више изобличити капиталистичку цивилизацију у очима народних маса. Буде ли интервенција предузета *једнострано*, противно расположењу једне или друге групе сила, Европа ће поново ући у једну ратну кризу која ће укочити привредни живот и стотине хиљада пролетерских породица сурвати у очајан положај беспослице и глади. Да ли ће владајуће класе *рескирати* да извучу и крајње конзеквенце тога

стања и загазити у рат, у најмању руку стоји под питањем; али да ће оно појачати класни рат који међународни пролетаријат води против капитализма, то је несумњиво.

На данашњем ступњу напона нагомиланогa капитала сваки политички догађај, ма се он јавио у тако скромној колевци као што су гола арбанска брда, постаје светским догађајем првога реда и држи увек будне завојевачке капиталистичке апетите. И таман да се цео свет крене у бесомучну пљачку голих арбанаских горштака, нешто их задржава. То нешто је-сте хидра револуције у земљи. Јер на данашњем ступњу заоштрености класних односа и снаге социјалне демократије свака ратна авантура прети да поремети однос унутрашњих политичких снага и да се изметне у револуционарну побуну. Ето где је данас гаранција светскога мира. Ето због чега мора да мирује и она брутална јункерска официрска каста Немачке која, као што један наш „патриотски“ лист саопштава, налази да је данашњи пушчани метак и сувише хуман и да га треба повећавати.

*

Уколико је код капиталистичких држава већи страх од рата, утолико се оне радије служе малим државама као машицама. Аустро-Угарска је из тих разлога гурнула Бугарску у рат са савезницима, као што је Русија из истих разлога гурала Србију на Јадранско море. А како су балканске државице после међусобнога клања постале бедни експоненти сила „заштитница“, ми с правом упозоравамо српски народ на опасност да за туђ рачун опет не буде нагнан да походи оне хиљаде гробова у Љуми, на Бридици, на Дајчу, на Балагату итд. и да остави нове хиљаде свежих.

Ми смо социјалдемократи били први који смо том безумном арбанском походу и лудој арбанској политици наших власника скинули патриотски и национални вео с лица. А после нас, то су исто учини-

ли и они. Кастинска борба око власти и отмица око господарства и првенственога права на пљачку у освојеним областима успела је да демаскира патриотизам власника боље од ове наше критике. Али то није доста, на том не сме остати. Радикална буржоазија располаже изванредним присуством духа. Притешњена у ћоше, са крњим парламентом и уз аминовање повлашћених пљачкаша, она јури да у овом добу општега метежа прогута кроз парламенат што већи део свога реакционарнога програма. На првом месту стоје нове концесије и нови кредити милитаризму, на чију се обест тужи! Захуктала крволочна радикална звер гледа да савлада осноност солдатеске не заштитом политичких и културних интереса српскога народа, већ новим војничким и ратним авантурама, новим мобилизацијама, новим војним кредитима. Дух г. Хартвига, од кога је шеф самосталске „демократије“ тражио дозволу за долазак на власт, господари нашом спољном политиком.

У тако критичном тренутку ми морамо загрмети широм целе земље: Народе, твоји животи су још само неколико часова у твојим рукама. Поштуј их и чувај, и не дај се пурнути у чељусти ратнога звера! Још има времена да истакнеш своје право на живот, мир и културан рад, које на овом европском крају варварства власници не цене ни колико црно иза нокта.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 113,
15. мај 1914.

25. мај — 25. јун (7. јун — 8. јул) 1914.

850.

УСТАВНЕ И ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ

Београд, 25. мај 1914.

1. Један историјски поглед

У историју образовања савремених држава уткане су као главно ткиво уставне и парламентарне борбе, борбе за устав и парламент. За њих су се борили енглески пуританци XVII века, француски јакобинци XVIII века, немачки грађани и радници 1848, руски пролетаријат 1905, чак младотурски официри 1908. Све друштвене класе, као што недавно лепо рече бечка *Борба*, племство, буржоазија и пролетаријат, приносиле су своје жртве за устав и парламенат.

Устав и парламенат је, дакле, један општи стег под којим су се борили најразличнији друштвени елементи. Али како су ти елементи представљали различне друштвене класе, били су различни и циљеви које су они уставом и парламентом хтели постићи. Полазна тачка све борбе за устав и парламенат била је општа и иста тежња: *да се ограничи апсолутна воља владаочева*. Али свака владајућа друштвена класа тежила је да то ограничење изврши у своју корист, да наместо владаочеве воље постави своју. *Отуда је уставно и парламентарно стање неке земље увек одговарало класним тежњама оних друштвених елемената*

који су у дотичном периоду имали претежни политички утицај.

Наше прве скупштине под кнезом Милошем биле су *главарске*. „Врховни кнез позивао је на договор кнезове нахија и државне старешине; то није био народни збор, него веће духовних и световних поглавара.“¹ Борбе које су се још од почетка разгореле између кнеза Милоша и главара, завршене су Милошевом победом. Али та победа није била лично дело кнеза Милоша и његове „државничке мудрости“, као што нам се то у хиљадама анегдота и многим квази-историјским делима деценијама препричавало. Прогоњењем Турака народна револуција за ослобођење уништила је феудални систем и створила слободнога сељака, који није хтео да зна ни за какве тежње које би нахијске кнезове ма у ком погледу доводиле у положај некадашњих турских спахија. Реакционарне феудалне тежње нахијских кнезова осудио је на неуспех народ револуцијом, а не кнез Милош „државничком мудрошћу“.

Ускоро је његова „државничка мудрост“ имала да издржи пробу у борби са народним масама. Некадашњи победилац над нахијским кнезовима изашао је из нове борбе побеђен од народа, и 1838. *Србија добија устав којим је ограничен Милошев апсолутизам*. Носилац те борбе био је такође слободан сељак, али сасвим другог *економског* положаја, па према томе и сасвим других политичких тежња. Некадашњи бунтовник и револуционар постао је после поделе турских спахилука 1830. сопственик земље. Сада он поглавито мисли на осигурање своје приватне својине, која је у овом добу наше *првобитне акумулације капитала* била утрожена општим захватањем и отвореном отимачином. „У овом општем захватању јачи гоним испред себе слабијега. Ако су на исту земљу бацили око и народни старешина и обичан сељак, овај други мора да се уклони испред онога првога, *чак и онда ако је он раније ту земљу заузео* ... Најјачи ме-

¹ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, стр. 225. — Прим. аутора.

Ћу старешинама уједно је најјачи и међу захватачима: то је кнез Милош. Он има око за „добру парчад“; кад му се допадне њива или ливада, он је присваја, не питајући много да она већ нема свога сопственика“.²

Обезбеђење свога највећег приватног интереса, тековине револуције, својине, народ је гледао сада у ограничењу Милошевог апсолутизма и правној једнакости. Он је због тога помогао Милошеве противнике међу великашима у народу и у чиновништву, који су успели да од 1838. до 1858. заведу један режим који Слободан Јовановић зове уставобранитељским и који је протекао са првом владом Карађорђевића и завршен са повратком Обреновића. То је површно посматрање ствари увек заводило да иза тих династичких промена не види да је та борба резултат дубљих сукоба интереса који истичу династије као свој штит, служе се њима када им треба и одбацују их када им више нису потребне.

На челу Милошевог режима стајао је апсолутни владалац који се ослањао на своје личне, добро награђиване присталице. На челу новог режима стајао је олигархијски Савет, који се у току времена извргао у прави извршни одбор *бирографије*. Своју снагу бирократија је црпела из тежње сеоских маса да виде свој нови сопственички положај огарантован законом и јавним поретком. Настао је један период израде грађанског, кривичног, судског и другог законодавства, за чије извршење су потребни нови органи државне власти. Наместо пређашњег обичајног права и традиционалног ауторитета нахијских кнезова и поглавара, Србија се све више организује у једну *полицијску државу са разгранатом бирократијом*. Између сеоске народне масе, представника својине земље, и бирократије као да је био закључен споразум, по коме се сељак ради заштите приватне својине одриче учешћа у државним пословима.

² Слободан Јовановић, исто дело, стр. 9 и 10. — Прим. аутора.

Али је та хармонија била врло кратка века. Продирање новчане привреде, потпомогнуто теретима за издржавање полицијске државе, почело је размрскати старе патријархалне односе у селу и у вароши. Задруте су се почеле да губе. Бирографија је успела да сеоском поседу даде *правне* гаранције, али му није могла сачувати стару *економску* изолованост и стабилност. Напротив, са организацијом државе Србија је све брже газила у воде новчане привреде; правно слободан, сељак је постајао све више задужен; земља је прелазила у руке имућнијих, а све шире масе остајале су без својине или без довољно својине. Народна незадовољство, које је овим економским променама изазвано, окренуло се сада против апсолутизма бирократије и њенога режима. Један стари писац вели: Када се кнез Милош вратио у Србију, „народ му се тужио на своје стање, на кметове, на чиновнике сваке струке, на свештенство, на законе, на судове, на више установе земаљске; тужио му се на унутрашњост и спољашњост, на ствари и људе, на све“.³ А окрећући се земљорадничком свету, вели: „Зло наше у земљорадничком кругу стоји дакле у томе *што* су *многе* *овдашње* и *дошљачке* *породице* *сасвим* *без* *имовине*, *многе* *без* *довољне* *имовине*, *а* *многе* *се* *не* *не* *мо* *во* *ни* *кло* *не*.“⁴

Под заштитом народних маса које су је заклањале од напада стајаће војске, Светоандрејска скупштина 1858. је енергичним држањем прибила у ћоше представнике бирократскога апсолутизма и кнеза Карађорђевића збацила. Али њене одлуке нису могле ујемчити један нов политички режим у земљи, јер иза њих није било ни на Скупштини ни у народу *организоване политичке снаге*. Поред присталица Обреновића, „остатака старог кабадахијског времена“, и малог броја „људи од начела“, као што вели Светозар Марковић, већину Светоандрејске скупштине чинили су „представници једног измученог народа, који нису припадали нити каквој династичној, нити начелној

³ *Државословна расправа Видовданом*. Од Матије Бана. Год. 1865, стр. 73. — Прим. аутора.

⁴ Исто дело, стр. 89. — Прим. аутора.

партији; већина је само представљала муче и патње народа, па стога мрзила на сву тадашњу владу и желела да се стање народа поправи, *не знајући* како је то могуће⁵. Новим скупштинским законом није чак ни покушано да се законодавна власт пренесе из Савета у Народну скупштину. Једна од њених најрадикалнијих одлука у том погледу јесте запрека избора чиновника у Скупштину, запрека од које је народ, огорчен на полицијски апсолутизам бирократије, много очекивао.

Али се ускоро показало да су та очекивања била лаковерна. Повраћени у Србију одлуком Светоандрејске скупштине, Обреновићи су тако рећи првога дана склопили савез са представницима старог режима, са бирократијом. Тај савез, који је толико огорчио ондашњу либералну опозицију, био је, међутим, сасвим природан. Династија и бирократија представљају увек два најближа елемента у друштву. Њихове тежње се међусобно увек помажу, никада не косе. Уколико више бирократија успе да се, по својој природној тежњи, наметне народу за татора, утолико је владоцу лакше спроводити своју апсолутну вољу. Управо, бирократија је неопходан орган владалачкога апсолутизма, као што је „јак“ монарх најбољи заклон за вршљање бирократије. Ова два елемента су упућени један на други. Обреновиће и бирократију упућивао је на савез још један разлог, који је истакао још Светозар Марковић, наиме, што „та партија по самом свом положају беше организована као једно цело, она беше прекрила сву Србију својом мрежом“⁶.

Тако су уставотворне одлуке Светоандрејске скупштине остале мртво слово на хартији, а њена девиза „Обреновићи и слобода“ прохујала је као пријатан сан. Стварност је дала сасвим супротно стање, које би се могло назвати *Обреновићи и бирократски апсолутизам*; наместо суспендованих народних одлука, рестауриран је *стари* бирократски, полицијски ре-

⁵ Светозар Марковић, *Целокупна дела*, св. прва, стр. 37. — Прим. аутора.

⁶ Светозар Марковић, исто дело, стр. 40. — Прим. аутора.

жим, са том разликом што на његову челу није више апсолутни владалац из једне, већ из друге „народне“ династије. Незадовољне народне масе, којима се својим слободоумним писањем почиње приближавати интелгенција педесетих и шездесетих година васпитана под бледим утицајем либералнога покрета у Европи, почињу опет истицати као своју лозинку промену устава.

Ту промену је требало извојевати обарањем превласти круне и бирократије, које су држале у својим рукама сва државна средства силе, полицију и суд, војску и финансије. Да се она извојује, на овом ступњу историјскога развитка стајао је отворен само један пут: *да буржоазија изврши своју историјску мисију*, то јест да се Народна скупштина под њеним класним вођством учини пресудним политичким фактором у земљи.

Када се после десет година приступило уставној промени, која је без сваке сумње била успорена топчидерском катастрофом,⁷ састав имућних класа српскога народа одговарао је ондашњој економској неразвијености земље. Индустијске буржоазије није било. Са развитком новчане привреде иде и код нас корак-укорак стварање капитала, али у својој првој *трговачкој* форми, капитала који је са трговином оживео, у трговини био антажован, са трговином растао. Носиоци тога капитала представљали су привредно најживотније делове имућних класа. То су биле *газде* на селу и у вароши, такозвани „утледни домаћини“, који су деценијама били „лојални“ стубови најнелојалније апсолутистичке владавине. Њима се придружио највећи део некадашње либералне интелгенције, која је у новој бирократској улози показала старе бирократске тежње.

Под пресудним утицајем тих елемената донесен је Устав од 1869. Мада је борба вођена око тога да се законодавна власт пренесе са Савета на Скупштину, Уставом од 1869. Скупштина је била унапред лишена

⁷ Односи се на убиство кнеза Михаила Обреновића 1868. године.

права доношења закона. Исто тако била је лишена свих средстава којима би могла натерати владу да при изради закона и вршењу власти води рачуна о њеном расположењу. Она је била лишена чак и најважнијега средства те врсте, буџетскога права. То је, у ствари, била једна карикатура од парламента која је, далеко од тога да заклања народ од тираније одозго, могла послужити једино као заклон владоцу од одговорности пред народом. И краљ Милан јој је с пуно права бацио у лице речи: „Данашњи Устав, који ја нисам градио, дао је мени, владоцу, три четвртине права, а вама, народним посланицима, једну четвртину... И по томе ви немате права да протестујете противу рада који је био логична и уставно-правна последица оне три четвртине.“⁸

Устав од 1869. је реч либералне интелигенције и сеоских и варошких газда о условима под којима су желели владати народом, као што је Устав од 1888. исто тако реч радикалне интелигенције и буржоазије за обесправљивање радничке класе. Од 1869. године српски либерализам носи лажно име, као што после 1888. наш радикализам није више радикализам. То су два датума издаје народних маса од представника имућних класа. Али то су и последње издаје, јер су се те масе преко партије пролетаријата, социјалне демократије, ослободиле испод политичкога утицаја и вођства имућних класа. Тој партији припада велика улога у новој промени устава.

2. Постанак политичких партија

Ако се баћи један општи поглед на политички развитак Србије после ослобођења, пада пре свега у очи да су народне масе убрзо изгубиле политичку власт из својих руку. Оне, које су у једном револуционарном покрету сопственим напорима створиле слободну Србију, представљале су једну пасивну масу

⁸ Стојан М. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, стр. 263, друга књига. — Прим. аутора.

у држави у којој се боре око превласти владалац, главари, бирократија, интелигенција и газде.

Ради практична успеха у борби, свака група је тежила да незадовољство народних маса искористи против оне која је била на власти. Али свака од њих чувала се да не оде даље од тога, плашећи се да народ не приграби дизгине државне власти у своје руке. *Управо, борба је вођена око тога ко ће владати народом, али без учешћа народа.*

Положај првих представника династија није био особито угодан. Сасвим је природно што владалачки нимбус није изазивао особити респект код савременика, који су са носиоцима „монархистичкога достојанства“ или са њиховим очевима заједно чували свиње по Шумадији и терали стоку у Пешту. Кнез Милош је гледао да раздавањем народних добара својим штићеницима створи *личне* приврженике на које ће се моћи ослањати. Он је грабио што више лично за себе и помагао је њима да исто тако грабе. Прва влада кнеза Милоша је период *првобитне акумулације капитала*, стварање богатстава насиљем и отмицом. И као што смо видели, том политиком грабежи изазвано незадовољство народа противници су искористили да га оборе.

Тако се ушло у онај други период стварања полицијске државе и *бирократскога апсолутизма*, чија је историјска мисија била организација државне власти насупрот ауторитету локалних и провинцијских главара и старешина. За разлику од других земаља, тај процес у Србији није извршен под владом једнога јаког апсолутног владара, већ олигархијскога Савета. И када су Обреновићи одлуком Светоандрејске скупштине враћени у Србију, они су затекли да су њихови противници свршили оно дело које је подлога сваком владалачком апсолутизму, пружили су им захваљно руку и задржали стари апсолутистички режим, са том разликом што на његову челу није више олигархијски Савет, већ *апсолутни владар*.

У овом периоду јавила су се прва *партијска груписања*. Организованих партија у данашњем смислу речи није још било. Оне су организоване доцније,

под Уставом од 1869. Али оно што прави карактер тих партија одређује, није време када су се званично организовале и име под којим су организоване, већ њихово историјско порекло, управо историјска улога коју су под неком партијском заставом играле одређене друштвене класе и групе.

Улога представника старог олигархијског режима, које је ондашња „либерална“ опозиција назвала „конзервативцима“, нама је сада позната. Један њихов представник још под Карађорђевићем, ондашњи министар Јеремија Станојевић, формулисао је политички вјерују те групе у две-три речи овако: „Власт је тутор, а народ путила.“ А дугогодишњи министар полиције, Илија Гарашанин, био је најкрући и најдоследнији извршилац овога полицијског начела и највећи представник целе групе. Пред њеним очима није имала вредности никаква народна традиција која би сужавала апсолутно туторство бирократије над народом, па ма колико она била стара и укорењена. Када се власт не меша како ћеш ти њиву орати, немаш ни ти права да се мешаш како ћемо ми државом управљати, говорио је Гарашанин народу. Ни од какве мере која томе раду служи, па ни од увођења батина, они нису презали. Људи у тој партији ценили су се по „чврстини руке“, по способности да буду у вршењу власти брутални.

Око овога политичког начела, чија је душа била бирократија, груписао се и један део ауторитативних људи из народа, који су осећали да је заувек одзвонило њиховој самовољи у њиховим малим кнежинама. Али „конзервативци“ нису никада успели да добију шире слојеве народа, нити су тежили за тим. И у том су они били доследни. Када власт постоји ради тога да држи народ у покорености, како би се она онда могла вршити поверењем народа!

У борби против њих, „либерална“ опозиција је поглавито узела на нишан њихово полицијско самовлашће. Али, њезину девизу „све за народ и са народом“ погрешно би било сматрати само као добро смишљен агитаторски маневар. Социјални састав српског народа није више био онако једнообразан као пређе.

Са продирањем новчане привреде и појавом трговачкога капитала из опште народне масе почео се издвајати ред газда у селу и у вароши, којима полицијски качкет није више могао оличавати највиши закон у земљи. Томе реду људи није могло бити свеједно како ће бити регулисани услови за трговину и зеленашење, којима се поглавито богатио, и због тога је својим класним интересима био упућен да се бори против полицијскога самовлашћа и за свој политички утицај. У тој борби, они су морали тражити потпору народних маса.

У младалачким данима свога опозиционарства, „либерална“ интелигенција је „тражила да се укине тјуторство чиновника као и турска тиранија“, и да се Србија поново врати народном духу и његовој традицији. Не упуштајући се у критику те теорије,⁹ за нас је овде главна ствар *практична тежња*, тенденција „либералнога“ покрета. А она је у томе да наместо бирократскога апсолутизма дође Скупштина селских и варошких газда. Наместо груба и безобзирна апсолутизма бирократије, „либерална“ опозиција је желела и у *држави* благо, очинско, „*домаћинско*“ старање и заповедање ондашњих представника богатства, као што је то било у патријархалној породичној заједници. И та теорија је одговарала ондашњем економском и социјалном стању српскога народа. А ако се ко буде дрзнуо одрећи послушност домаћинском ауторитету који је, при том, „у духу и традицији српскога народа“, онда је у *пракси*, дабогме, место *pater familias* опет одлучивала полиција, али не као господар, већ као слуга газда. Устав од 1869. је највиша тачка до које се могао уздићи бедни српски „либерализам“.

У овим двема политичким струјама које се шесетих година боре међу собом око превласти, лежи порекло обеју старијих буржоаских партија, *Напредњачке* и *Либералне*. Прва се јавила као представник бирократскога апсолутизма, друга се ослањала на се-

⁹ Са овога гледишта то је учинио Светозар Марковић у полемици са Владимиром Јовановићем, која је несумњиво једна од најсјајнијих његових полемика. — Прим. аутора.

оске и варошке домаћине. Докле је прва отворено проповедала тјторство бирократије над народом, друга је желела тјторство „угледних домаћина“, сеоских и варошких зеленаша, ако не друкчије а оно силом власти. Обе партије сачувале су своја битна обележја кроз пуне две деценије свога наизменичног управљања Србијом.¹⁰ Обе оу срамно служиле једном каприциозном личном режиму, коме је Устав од 1869. оставио отворена врата. Па и у тој служби оне су имале подељене улоге. Као потомци старих „конзервативаца“, напредњаци су наследили од њих не само све битне политичке карактерне црте већ и сву смелост, отвореност и бруталност у вршењу насиља над народом, докле су се либерали обично старали да се покажу у исто време и услужни апсолутизму и представници „народа“. Напредњаке је препоручивала двору смелост и готовост на све, либерале каква-таква веза са народом. Када је год имао да изведе смелије радње, лични режим је узимао у службу напредњаке, а отпуштао је њих и призивао либерале када је требало колико-толико стишати народно незадовољство. Обе су се ове партије бедно истрошиле у наизменичној служби личном режиму.

Народна опозиција је сада била оличена у радикалном покрету. Задахнут једном снажном социјалистичком критиком постојећих друштвених прилика, он је прикупио опозиционе снаге у народу око тежње за *праосновним, радикалним преуређењем српскога друштва*, а завршио је своје опозиционарство Уставом од 1888. у *скроз умереном буржоаском духу*. Мада је у доба своје социјалистичке младости привлачио поглавито сиромашне народне масе, занатлије и сељаке, радикални покрет се све више развијао у буржоаском правцу, тако да је данас Радикална партија несумњиво

¹⁰ Србијом су управљали 1868—1872. либерали, 1872—1875. напредњаци, 1875—1880. либерали, 1880—1885. напредњаци. После тога настаје влада прве радикалне фузије с либералима, затим чиста радикална, а деведесетих година настаје једно краткорочно позивање на власт и отпуштање са власти радикала, либерала, напредњака и „четврте“ партије. — Прим. аутора.

најизразитији и најбруталнији представник класне владавине буржоазије.

Да би од опозиционе партије постала владајућом, да би наместо феудализма на државној управи поставила своју политичку власт, као што је наместо феудализма у производњи и друштву овладала слободна моћ капитала, буржоазија је ишла путем којим је једино могла ићи и која је нормална појава у политичкој историји, наиме: *тежиште политичке власти пренети из двора у парламенат, из кабинета у руке одговорнога министарства, наместо личнога режима завети уставност и парламентарност.* Борба за праву уставност и парламентарност почиње управо са појавом народнога радикалнога покрета. На његовој застави стоји исписана уставност и парламентарност као главни циљ покрета.

Овај циљ је тражио потпору широких народних маса. Док су њени противници владали, буржоазија је ту потпору тражила. Она прокламује борбу за најшира народна права: *народну Скупштину, народну самоуправу, народну војску.* Али чим је противник доведен до капитулације, буржоазија почиње назирати противника у својој кући. Она почиње долазити себи, постајати „паметнијом“ и увиђати да идеје младости нису тако слатке зрелу човеку, то јест *да неограничене народне слободе нису добра ствар за класну владавину буржоазије.* Ако је раније било потребно отети државну власт из руку пређашњих владајућих класа и срушити лични режим и реакцију, сада је пре свега потребно ту власт обезбедити од потиштених класа и њено пуно искоришћавање за интересе капиталистичке класе осигурати од „анархије“ одоздо, пролетаријата и социјалне демократије. Проповедници општега права гласа постају сада најревноснији заступници ценза, али не више ценза по рођењу и бирократској каријери, већ по кеси. Српској буржоазији, која је војевала под радикалном заставом, или, још боље, коју је народ изнео на државну управу борбом под радикалном заставом, служи на част што се одрекла општега права гласа и многих других демократских

захтева пре него што је чврстом ногом била стала на државну управу.

Тако је Устав од 1888. са установом ценза пружао политичке гаранције за експлоататорске тежње капиталистичке класе, као што је Устав од 1869. повлашћивао пљачкашке прохтеве зеленаша, сеоских и варошких газда. Та два устава представљају два ступња експлоатације капитала, две форме пљачкања народних маса.

3. Садашњи партијски односи¹¹

Данашњи партијски односи у Србији сталожили су се под Уставом од 1888, нарочито после његове коначне победе 1903. Све три старе буржоаске партије надживеле су лични режим; надживеле су га чак и оне партије које су му служиле, Напредњачка и Либерална. Али улога тих партија је према новим приликама знатно измењена.

Са пропашћу личнога режима напредњаци и либерали су изгубили овога мецента, чији су сукоб са радикалном већином у народу искоришћавали пуне две деценије. Они су стајали у народу тако рђаво да на власт *задобивену његовим поверењем* нису могли у ближој будућности ни помишљати. Па ипак су и једни и други били принуђени да своје јавно држање подесе према формама парламентарнога режима и да се у својој агитацији спуштају оним масама које су до јуче презирали. У улози „династичке лојалности“ и „чврсте руке“ либералне газдаше и напредњачке потомке полицијскога апсолутизма одменила је радикална буржоазија утолико успешније што је то могла чинити не на рачун круне, већ свога угледа у народу. А са својим „демократизмом“ ови стари реакционари тешко могу прокопсати, јер демагогија данас тешко може издржати конкуренцију са корупцијом коју владајућа партија развија са власти и средствима вла-

¹¹ Овај део чланка објављен је и у „Радничким новинама“, бр. 156 и 157 од 5. и 7. јула 1914. године, под насловом: *Наше партије.*

сти, притиском, трговином са државном службом, раздвајањем народних добара, поткупљивањем државним средствима.

Па ипак су била погрешна предсказивања о неминуној пропасти ових партија. Та прорицања губе из вида да ове партије нису без корена у народу. Са економским развитком Србије, појавом индустријскога капитала и модерне буржоазије одзвонило је, истина, мисији бирократије и сеоских газда. Али ови елементи умели су ићи за економским развитком и либералне газдашке куће и напредњачке бирократске породице постале су данас врло видним представницима капитализма. Ту каријеру они су правили утолико брже што су дуже били на власти. Преко власти они су успевали да и под личним режимом привуку себи појединце из редова буржоазије, *који су се из уских личних интереса одвајали од своје класе и њене политичке идеале жртвовали својим личним користима*. Благодарем таквом социјалном саставу, ове партије су успеле не само да се одрже већ и да се лако и брзо прилагоде новим политичким приликама. А сродност тога састава код свих наших буржоаских партија учинила је да између њих нестане великих и јасних начелних разлика. Њих дели више прошлост и успомена него садашњост и стварност, што, у ствари, одређује данас прави карактер партијске борбе у Србији.

За разлику од обеју старијих партија, радикали су ушли у нови режим из опозиције и са великим политичким капиталом. Они су представљали не победене, већ победоце. Али победилац не личи више на смела јучерашњег борца за победу.

Од изразито ситнобуржоаске партије, каква је била у почетку, Радикална партија је још у својој доста дугачкој опозиционој каријери постала представником имућније буржоазије. Њој су најпре пришле масе ситних сељака који су трпели зеленашку пљачку сеоских газда, затим масе занатлија које је давила страна конкуренција. И докле су ове економски угрожене ситнобуржоаске масе чиниле главну војску Радикалне партије, дотле је интелигенција се-

дамдесетих година могла у њој наћи одзива са својом проповеди ситнобуржоаскога социјализма. Чишћење од социјализма ишло је напореда са преовлађивањем у партији имућније буржоазије над ситнобуржоаском масом. Социјалистичка струја осамдесетих година, чији је главни представник био Мита Ценић, имала је да издржи упорну борбу против реакције у држави и опортунизма у партији, а последњи мохиканац, др Драгиша Станојевић, после потпуна неуспеха да за-
снивањем Партије рада спасе социјалистичке тради-
ције радикализма, повлачи се из политике и одаје
поезији.

Докле је Радикална партија војевала за *опште* ци-
љеве уставности и парламентарности, економски угро-
жене народне масе су остале уз њу. Што је та борба
дуже трајала, Радикалну партију је цепао све дубљи
јаз између буржоазије и ситнобуржоаских маса. Раз-
вијање капиталистичке привреде је водило томе да се
тај јаз све више дуби и да супротност интереса из-
међу света који је стајао на два супротна пола „на-
родне“ Радикалне партије буде све већа. Ако је та
супротност неко време премоставана општим поли-
тичким циљевима радикалне борбе, у последње време
те супротне елементе могао је одржати у партијској
целини само груб притисак реакције и личнога ре-
жима. И та последња веза је прекинута доласком
Радикалне партије на власт. Протест разочаране ситне
буржоазије против „издајства“ Радикалне партије из-
бацује на политичку позорницу *самосталне радикале*,
једну политичку групу која уноси у јавни живот све
јалове методе посрнуле, раздрузгане и немоћне ситне
буржоазије која се упиње да спасе свој немогући со-
цијални положај. Са лозинком спасавања демократије
она је наступала кораком који је одговарао нестрп-
љивости ситне буржоазије, борила се у ставу који је
израз непоуздања ситне буржоазије и показала ре-
зултате који су равни стварној економској и социјал-
ној снази ситне буржоазије. Осуђена на немоћ, она
је данас готова на сваки компромис са двема старим
партијама, као што је до јуче преко коалиције са ра-
дикалима обезбеђивала себи један делић власти.

Одвајање претежно ситнобуржоаских елемената у засебну политичку групу ослабило је бројну снагу Радикалне партије у народу, али њена унутрашња целина и способност за владање тиме је само појачана. Очишћена од социјалистичких примеса, Радикална партија се сада ослободила и ситнобуржоаскога радикализма. Њена социјална подлога постаје компактнијом, њени власнички и капиталистички прохтеви губе последњи траг страха, обзира и женирања. Уколико *варошка буржоазија*, због заосталости индустријскога развитка, није још довољно развијена ни политички компактна, утолико се Радикална партија јаче ослања на *сеоску буржоазију*, на један свет који из своје сигурне економске позиције црпи неограничену смелост, самопоуздање, свест о моћи. Пошто је успео да приграби имања својих сиромашних комшија, сеоском буржоују је сада лако да пролетаризовани и полупролетаризовани свет држи под својим економским и политичким притиском. А економске промене, нарочито нагло скакање цена пољским производима и јевтина радна снага на селу, ишле су нарук у сеоској буржоазији да се новчано силно поткрепи и ојача. Она држи данас највећи део трговине у рукама; она је господар зеленашке пљачке; она је фактички господар новчаних завода по унутрашњости. А у последње време она почиње сазнавати за рентабилније, капиталистичке форме улагања својих капитала: купује варошка имања, експлоатише сеоска добра, учествује у акционарским друштвима и одаје се индустријским пословима. Уколико год би се данас могло рећи да варош завлађује селом, исто толико да село завлађује над варошом. Ствар је мало необична али истинита, и врло значајна за политички живот.

Један општи поглед на садашње односе партијских снага даје ову слику. Старе партије, Либерална и Напредњачка, не живе више од старих традиција и своје историјске политичке улоге, већ од економске моћи либералних газда и напредњачких потомака бирократије. Уколико ове две партије данас расту приступањем разних незадовољних елемената, то *бројно*, *квантитативно* растење не значи подизање *политичке*

снаге, јер се не снажи социјална подлога тих партија. Самостални радикали су партија ситне буржоазије коју капиталистички развитак обара. Колико год се пута точак капиталистичког развитка окрене, толико пута он сурвава у редове пролетаријата овај или онај део ситне буржоазије, толико пута он задаје нове ударце њеној привредној „самосталности“ и политичкој отпорности, толико пута он *разорава и слаби реалну социјалну подлогу ситнобуржоаске демократије*. А имућни буржоаски елементи те партије, збуњени неиспуњеним надама, суревњиво гледају на „старију браћу“, која уживају све благодати власти и која са чела државне управе безобзирно употребљавају сва вештачка средства да *точак капиталистичког развитка што јаче оснажи њихову партијску подлогу*. Радикална партија бере данас не само све материјалне већ и све политичке плодове капиталистичког развитка.

Средствима којима данас слама своје конкуренте око власти, Радикална партија појачава социјалну демократију. *Јер капиталистички развитак не може учинити ни корака напред а да не појача класну борбу пролетаријата и не припреми земљиште за напредовање социјалне демократије*. Пролетаријат је данас једини одлучан и доследан противник капиталистичког режима, једини способан заштитник демократија. Као што је капитализам доделио пролетаријату и ситној буржоазији две супротне судбине, тако исто је супротна и будућност ових двеју демократија, пролетерске и ситнобуржоаске. Прва је плод *стварајућих*, друга *уништавајућих* дејстава капитализма; прва иде насусрет будућности, друга се клони прошлости. И уколико ситна буржоазија гледа да се одржи прикривањем класних супротности, утолико је већи интерес социјалне демократије да према њој увек има јасно и снажно повучену праничну линију.

Али наш борбени фронт мора несумњиво бити окренут према оној партији која је данас не само господар политичке власти већ и главни носилац капиталистичке експлоатације пролетаријата. Ми смо видели да је то Радикална партија. Тако постављен

фронт наше партијске борбе одговара класним односима у друштву и најбоље задовољава класне потребе пролетаријата, најуспешније врши његово груписање око заставе социјалне демократије. То је у исто време логична последица политичкога живота, у коме социјална демократија представља једину *начелну* опозицију режиму.

После потпуна неуспеха буржоаске опозиције, ми не сумњамо у то да ће сада *наша* политичка делатност привлачити социјалној демократији велики део оних маса које су раније ишле за ситнобуржоаском демократијом. Непоузданост ових слојева, као што то лепо изводи друг Кауцки, не може бити за нас разлог да их потцењујемо или игноришемо. Нашу партијску организацију ми смо дужни чувати од несигурних придошлица; за њу су *само убеђени социјалдемократи*. Али у војску наших бирача спадају сви напаћени и оптерећени, све сиромашне и полупролетаризоване масе, које немају бољег браниоца од социјалне демократије. Иако класни положај тих и таквих слојева није довољно јасан, пречишћен и одређен, он је у основи већ пролетерски или ће такав сутра бити. „Понеки од њих могу, додуше, сада више но некада, доћи у сукоб са пролетерским интересима и у искушење да се на рачун пролетаријата спасу и помогну. У таквим случајевима ми морамо одлучно устати против њих. *Никада не смемо ради њихових гласова жртвовати неки пролетерски интерес* или им обећавати нешто што није сагласно са економским развитком.“

Д. Туцовић

„Борба“, књ. 7, 1. и 16. јун 1914, стр. 401—406, 441—446;
књ. 8, 1. јул 1914, стр. 1—6.

26. мај (8. јун) 1914.

851.

ИЗВОД ИЗ ДИСКУСИЈЕ НА СЕДМОМ КОНГРЕСУ
ГЛАВНОГ РАДНИЧКОГ САВЕЗА СРБИЈЕ, 26. МАЈА
(8. ЈУНА) 1914, О НЕСПРОВОБЕЊУ ЗАКОНА
О РАДЊАМА*

Д. Туцовић: Кад год подижемо протест противу невршења Закона о радњама, треба да имамо на уму и то да иако су мртве законске одредбе, нису мртви они многобројни фактори који су бодри чувари и извршиоци закона. Ниједној буржоаској влади неће бити могуће да искорени расположење радничке класе да се бори противу свакога покушаја за уништење корисних одредаба Закона о радњама. Није наодмет поновити још једанпут да се на Закон о радњама не може гледати само по непосредним користима које он даје. Он је још и гаранција за оне многобројне масе које долазе и прилазе нама. Суд добрих људи је један велики корак унапред. Привредна инспекција не одговара нашим, нити општим интересима које предвиђа Закон о радњама. Потребна је наша јака акција па да се Закон о радњама могне у потпуности извршити.

Напомиње да Закон о радњама предвиђа још једну корисну одредбу, а то је чл. 85, који говори о не-

* Д. Туцовић је дискутовао поводом реферата Филипа Филиповића „Држава и Закон о радњама“.

срећним случајевима. Мисли да ће скоро и то питање бити приведено у дело. Закон о заштити деце се не примењује довољно, али и то зависи од нас и од наше борбе.

„Радничке новине“, бр. 144,
21. јун 1914.

27. мај (9. јун) 1914.

852.

РЕЗОЛУЦИЈА СЕДМОГ КОНГРЕСА ГЛАВНОГ РАДНИЧКОГ САВЕЗА СРБИЈЕ О ОСНИВАЊУ СИНДИКАТА У НОВИМ КРАЈЕВИМА*

VII синдикални конгрес о оснивању синдиката у новим крајевима

Обавештени о привредним односима Старе Србије и Маћедоније и условима за организовање радничке класе, синдикални конгрес препоручује свима организацијама и друговима да распростру своју делатност и на те крајеве оснивањем пододбора, повереништава и већа у свима местима у којима за њих има услова.

„Радничке новине“, бр. 147,
25. јун 1914.

* На V седници Седмог конгреса Главног радничког савеза Србије, одржаној 27. маја (9. јуна) 1914, Димитрије Туцовић поднео је реферат и предлог резолуције о осмој тачки дневног реда, „Подизање синдиката у новим крајевима“. Предлог резолуције усвојен је без измена и допуна. Конгрес је одлучио да се наведени реферат Димитрија Туцовића објави у „Борби“, али до тога није дошло због избијања првог светског рата.

1 (14) јун 1914.

853.

ИЗБОРИ У БЕЛГИЈИ

За победом у Француској дошла је победа у Белгији. Мала земља, па и мањи замашај те победе. Па ипак, белгијски избори имају један изузетан значај за међународну социјалну демократију.

Они су, пре свега, ликвидација политике социјалистичко-либералнога блока. Социјалистичка партија је ту политику напустила још пре избора, на својим последњим конгресима, али тај акт партије добио је своју највишу санкцију тек ових избора. Они су показали да се и борба против клерикализма, за коју су белгијски другови с разлогом силно заинтересовани, може најуспешније водити самосталном, потпуно независном акцијом социјалне демократије. Пре две године, када су избори вршени под знаком социјалистичко-либералнога картела, клерикално-реакционарна већина је порасла од 6 на 16 гласова. Данашњих избора, у којима социјалисти и либерали учествују самостално, та већина је срозана на 12 гласова.

Велики значај тих резултата по братску партију у Белгији један немачки партијски орган овако црта: „Наши другови су примили срцу наук избора 1912. Они су увидели да у картелу са либералима не могу ништа добити, већ само изгубити; они су сазнали да је белгијски пролетаријат сила којој није потребно да пактира са буржоаским партијама, сила која хоће

и мора да се бори самостално ако хоће да постигне своје циљеве. Насупрот изборима 1912, они су овога пута истакли самосталне кандидатуре у свима изборним окрузима осим два; овога пута су водили борбу не раме уз раме са либералима против клерикалаца, већ самостално против обе партије у исто време.“

Главни напад белгијски другови су, истина, и овога пута уперили против клерикалне већине која, са ретком безобзирношћу, искоришћује политичку власт за учвршћивање свога утицаја на штету свеколикога напретка земље. *Али није могла проћи неиспољена ни класна супротност између пролетаријата и либералне буржоазије.* Мада су клерикалци у првом реду одговорни за онај реакционарно-поповски закон о школама, за напуштање социјалне политике, за милитаризирање земље и рунирање њених финансија, либерална буржоазија је својом неодлучношћу такав рад омогућила. *Њој је ипак милије срамно газдовање клерикалаца, који поштеђују њен џеп, него један режим у коме би порастао утицај социјалне демократије.* Због тога су либерали одбили предлог Социјалистичке партије да се парламентарним штрајком натера влада на ревизију устава у циљу увођења општега и једнакога права гласа. Данашње право гласа у Белгији је опште, али није једнако, већ плурално, то јест различне категорије гласача имају различан број гласова. Тако

1,005.094 гласача са 1 гласом	1,005.094 гласа
412.721 гласач „ 2 гласа	825.442 гласа
327.851 „ „ 3 „	983.553 „

или: 740.572 гласача са 2 и 3 гласа имају 1,808.995 гласова, докле 1,005.094 гласача са 1 гласом, обично чланова радничке класе, немају више од 1,005.094 гласа.

Па ипак је пролетаријат показао сјајан успех. Однос снага у новом парламенту према односу у старом биће овакав:

	Пређе	Сада	Више или мање	
Клерикалаца	101	99	—	2
Либерала	44	45	+	1
Социјалдемократа	39	40	+	1
Хришћ. демократа	2	2	—	
Клерикална већина	16	12	—	4

Ако клерикалци наставе своју безобзирну владавину путем непрестаног сазивања својих посланика телеграмима, као што то чине радикали у Србији, онда и Белгија стоји пред оштром политичком и уставном борбом.

Д. Т.

„Борба“, књ. 7,
1. јун 1914, стр. 439—440.

1 (14) јун 1914.

854.

ИЗВОД ИЗ ПОЗДРАВНОГ ГОВОРА НА ПРВОЈ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ ЗА ОКРУГ ТИМОЧКИ, ОДРЖАНОЈ У КЊАЖЕВЦУ 1 (14) ЈУНА 1914. ГОДИНЕ

Д. Туцовић, поздрављен бурним аплаузом, изјављује да је дошао са другом Милкићем као изасланик Главне управе Српске социјалдемократске партије. Поздрављајући у њено име ову прву нашу окружну конференцију на Тимоку, ја истичем, вели друг Туцовић, да је наша Партија чисто демократска партија и да се тај њен карактер види и по овом вашем раду. У нашој Партији, социјалној демократији, не иде се за личностима, ма како оне биле угледни чланови њени, већ сви чланови Партије равноправно одређују правац партијскога рада. Ради тога и ви сте се данас скупили, и ја желим да ви у току тога рада осетите колика је разлика између буржоаских партија и социјалне демократије.

Ова конференција је сазвана још пре месец и више дана, када је управо у Народној скупштини било истакнуто питање уставне реформе. Данас, међутим, то питање је потиснуто с дневнога реда, а дошло је питање нових избора. Они су на прагу. И са жељом да рад ове конференције буде срећан увод у нову изборну борбу, ја јој желим срећан рад. Срећан вам рад, другови!

„Радничке новине“, бр. 137,
13. јун 1914.

1 (14) јун 1914.

855.

ИЗВОД ИЗ ДИСКУСИЈЕ О ПЕЧАЛБАРИМА НА ПРВОЈ
СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ ЗА
ОКРУГ ТИМОЧКИ, ОДРЖАНОЈ У КЊАЖЕВЦУ
1 (14) ЈУНА 1914. ГОДИНЕ

Друг Д. Туцовић: Интерес сеоских маса, нарочито пролетаризованих, истовестан је са интересима радничке класе у вароши. И када буржоаске партије тврде да сеоским масама нема места у социјалној демократији, онда им треба одговорити да и на селу има радних маса које, иако имају мало својине, ипак живе од продаје своје радне снаге и које ће ускоро бити оно што су и најамни радници у вароши. (Тако је!)

У овоме случају дужност је социјалне демократије, као представника радничке класе, па према томе и заштитника свих потлачених маса, да у Народној скупштини тражи: прво, да се укине драгоманство, и, друго, да се између Србије и Румуније закључи један уговор којим би се загарантовао положај печалбарских маса у Румунији. Јер, када наша држава, склапањем трговачких уговора и оснивањем конзулата, осигурава интересе трговаца, онда утолико пре она треба и мора осигурати положај тако великога броја печалбарских маса. Наша држава би требала што пре заштитити ове масе од драгомана, а она ће их заштитити само тако ако што пре узме удела у

оснивању *берза рада*. Оне би учиниле потпуно излишним драгоманство у Србији, јер би њима руковали сами радници. Преко њих би румунски бојари набављали раднике. (Тако је!) На тај би начин сву добит, коју су раније узимали драгомани, добијали сами печалбари. Тада би зараде радних маса биле веће, а то би било боље и за раднике и за саму државу. (Живо одобравање и пљескање.)

„Радничке новине“, бр. 139,
16. јун 1914.

1 (14) јун 1914.

856.

ИЗВОД ИЗ РЕФЕРАТА „О ПОЛИТИЧКОЈ СИТУАЦИЈИ И УСТАВНОЈ РЕФОРМИ“, ПОДНЕТОГ НА ПРВОЈ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ ЗА ОКРУГ ТИМОЧКИ, ОДРЖАНОЈ У КЊАЖЕВЦУ
1 (14) ЈУНА 1914. ГОДИНЕ

Референт друг Д. Туцовић: Циљ ове окружне конференције, као и свих окружних конференција у Србији, био је да се широке народне масе обавесте о потреби реформе устава, о користи увођења ширих политичких слобода. На ову реформу устава биле су се једно време одлучиле све буржоаске партије, па чак и либерали и напредњаци. Али Радикална партија, пристајући на ревизију Устава, није тиме мислила да уведе шире политичке слободе; она није хтела народу да даде више слободе него што је он до сада имао. Напротив, она је хтела да укине начин бирања по окрузима па да уведе начин бирања по срезовима, дакле, да пропорцију, уколико је и постојала, потпуно уништи. Тако исто она је тежила да Скупштину завилочи установом Горњег дома. Она је мислила, дакле, да изведе такву реакционарну реформу само зато да би *овековечила своју владавину, јер је осетила да је напуштају народне масе.* (Живо одобравање и плескање.)

Али је та реформа, којом је се хтела увести и једна добра ствар, *опште право гласа*, осујећена и од

стране Радикалне партије, као највеће буржоаске партије, и од стране целокупне буржоаске опозиције. Она је осујећена и потиснута у позадину само стога *што су се све буржоаске партије почеле отимати о власт и што су се све бојале народнога суда.* (Тако је!) А када је се почело бегати од народнога суда, онда је настала борба између појединих буржоаских партија око тога ко ће се дограбити власти; а та ситна борба одвела је министарској кризи која је потпуно дискредитовала Народно представништво, јер су у њој играли главну улогу официрска каста и круна, а не Скупштина. И место да је се та борба водила у Народној скупштини, као што је то обичај у парламентарним земљама, она је се, на жалост, водила ван ње, у двору. У отимању *ко ће вршити нове изборе,* све наше буржоаске партије су отерале тако далеко да су се почели мешати у те послове они који нису за то надлежни, већ за које је једино и само надлежан *народ.* (Овде је референт прекинут бурним аплаузом.) *Ми волимо и најгору Народну скупштину него да је никако нема,* јер ако она не ваља, народ је онај који ће је променити и другу, бољу створили. (Тако је!) За одржање угледа Народне скупштине једино се борила и бори социјална демократија, као једини и прави заштитник демократије у Србији.

Али ако су све буржоаске партије напустиле идеју о промени Устава, ми не смемо ниједнога тренутка заборавити на огромну њену важност по радничку класу и широке народне слојеве. Напротив, ми морамо свима средствима радити на томе да се Велика народна скупштина што пре одржи и да она уведе корисне напредне реформе, а у првом реду *опште право гласа.* (Тако је!) Тај свој захтев наша Партија мора истаћи приликом наступајућих избора утолико јаче и сложеније и што је парламентаризам доведен у опасност. (Живо одобравање и дуго пљескање.)

2 (15) јун 1914.

857.

ПРВА ОКРУЖНА КОНФЕРЕНЦИЈА НА ТИМОКУ*

Књажевац, 2. јуна

Јуче је био наш дан. Пре подне одржан је на пијаци, уз присуство обилне посете са села и из вароши, *јавни збор* на пијаци. То је био одушевљен, манифестантски почетак рада I окружне конференције на Тимоку. Збор је саслушао уз најпуну одобравање говоре другова *Марковића, Радовановића, Милкића и Туцовића*. Критика рата и политике ратне владе примана је уз пуно учешће учесника, а наш циљ једне паметне балканске политике, *федерација балканских република*, није могао бити поменут а да се са свих страна не захори: Тако је!

Мене је веома заузела помисао како социјалној демократији полази за руком *да највећа, најкрупнија,*

* Ауторство утврђено на основу чињенице да је Димитрије Туцовић присуствовао Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914, и активно учествовао у њеном раду. Сви материјали са ове конференције објављени су најпре у „Радничким новинама“ од 13. до 18. јуна 1914, а потом у посебној брошури *Рад социјалистичког парламента на Тимоку*, Београд, јун 1914. Међу објављеним материјалима налази се и извод из поздравног говора Димитрија Туцовића, његове дискусије о печалбарима и реферата „О политичкој ситуацији и уставној реформи“ (вид. текстове бр. 854, 855 и 856).

историјска питања изнесе пред најшире народне масе. Полазећи са питања на питање, чији стварни, прави смисао није био замагљен агитаторским говорничким фразама, ја сам осећао са задовољством како се народне масе краве од ускога и некритичнога, лаковернога и погрешнога схватања и мишљења. Мени се чини да нема политичкога и друштвенога питања које се не може с најбољим успехом изнети пред широке радне масе народа. Велика корист таквога рада, ако се неће показати у непосредним резултатима, биће у несумњивом развијању и подизању политичке свести, што ће послужити као припрема и непосредних успеха социјалне демократије.

После подне у два сата отворена је пред пуном салом представника и публике окружна конференција. Хор другова из Књажевца дао је отварању конференције свечан вид својом лепом *Песмом рада*. А после друга *Сретена Марковића*, нашега старога борца, који је конференцију отворио и њоме руководио, добио је реч друг *Туцовић*, да поздрави другове од стране Главне партијске управе.

Држање оваквих конференција је необично срећна мисао. Људи су одмах осетили разлику између социјалне демократије, која све послове свршава у споразуму са својим приврженицима, јавно и демократски, и буржоаских партија, у којима се праве намере и планови оних што стоје на челу крију од њихових властитих присталица.

Рад конференције је био пун и жив. Референти су с лепим успехом и уз пуно разумевања делегата изнели своје реферате. Друг *Петар Радовановић* је дао једну живу слику стања социјалистичкога покрета у зајечарском и бољевачком срезу, обраћајући нарочиту пажњу *организовању рудара*. Његова излагања лепо су допунили друг *Воја Марковић* о приликама у заглавском и бањевачком срезу и друг *Илија Милкић* врло умесним начелним наговештајима.

Реферати друга *Бјелића* о печалбарима и друга *Лазаревића* о програму оставили су врло леп утисак. О првом питању се развила врло жива дискусија, у

којој су узели учешћа и другови и другарице са села и друг Туцовић.

После краткога одмора, друг Туцовић је говорио о последњој министарској кризи и садашњој политичкој ситуацији. Његова излагања о потреби сазива *Велике народне скупштине* за промену устава у смислу увођења *општега права гласа* наишла су на опште одобравање. Масе почињу увиђати да је појачање политичкога утицаја социјалне демократије неопходно потребно за заштиту интереса радничке класе и одбрану народних маса од пљачке коју власници над њима врше посредним порезима, царинама, концесионарском привредном политиком, милитаризмом, скупом итд. Народне масе су готове да бране ауторитет Народне скупштине, али траже да она буде *народна* и по свом раду и по свом саставу. *А она ће бити народна само онда када народ преко општега права гласа буде држао Скупштину под својом контролом.*

Тај ток мисли био је често прекидан бурним одобравањем свим присутних, које се стишало тек тада када су звуци *Интернационале* затреперили над овим првим социјалистичким окружним парламентом на Тимоку.

„Радничке новине“, бр. 131,
6. јун 1914.

9 (22) јун 1914.

858.

ПАРЛАМЕНТАРНА ДЕКОРАЦИЈА*

Парламенат је класна установа. У току постојања модерне државе, најјаче друштвене класе служиле су се парламентом да ограниче апсолутну власт владаочеву. У данашње доба парламенат је у првome реду инструменат за класну владавину буржоазије; преко њега она је победила, помоћу њега она влада.

По свом историјском карактеру, дакле, снага парламентаризма у некој земљи је мерило тога сукоба између круне и буржоазије. Тамо где је буржоазија била довољно јака да свој политички утицај учини потпуним, круна је постала обичном *монархијском декорацијом*; где, пак, буржоазија није била способна за пуну победу, парламенат је остао једна обична *уставна декорација*. Енглеска и Немачка су класични представници та два пола реалних односа политичких снага.

Али се никада не сме губити из вида да у тој уставној борби, борби између монарха и буржоазије, апсолутизма и парламентаризма, није ни у које доба

* Ауторство утврђено на основу стила као и упоређивања са основним ставовима које је Димитрије Туцовић изнео у реферату поднетом на Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914, и чланку *Уставне и политичке борбе*, објављеном у „Борби“ од 25. маја до 25. јуна (7. јуна — 8. јула) 1914. године.

стајала усамљена ни једна ни друга страна. Буржоазија је уживала и огорчену потпору широких народних маса, које су у победи парламентаризма гледале пут за свој политички утицај. Та маса, чији је најодлучнији и најпожртвованији део увек чинио пролетаријат, решила је, у ствари, велику политичку борбу око парламентаризма.

Ни круна није била усамљена. Око престола су се увек купили сви они елементи који немају интереса да се народним поверењем земљом управља. У првом реду то су биле *бироократија и стајаћа војска*.

Од тога, на који је где начин буржоазија продирала на власт, зависила је и њена политичка моћ. Тамо где је она завладала у држави обарањем противника и где га је низом мера лишила привилегија, тамо је и режим буржоазије чвршћи. Где тај случај није био, влада буржоазије је вечито остала на стакленим ногама. Није никако случајност што је парламентаризам најчвршћи у земљи у којој је милитаризам најслабији. Радикали су се из енглеске уставности научили свему, али само не томе.

С друге стране, чврстина парламентарнога режима је зависила од тога колико је где буржоазија остала верна својој прошлости. Тамо где је она најпре и најбезобзирније издала народне масе, њена парламентарна моћ је почела да пада. Она је дошла у безизлазни положај: нити може владати с народом, нити без њега. Она се тада обично тетура једно време између остатака некадашњег народнога поверења и двора, између јучерашњих пријатеља и дојучерашњих непријатеља, док је првом згодном приликом стари непријатељ не лупи по цику у тренутку када је старог пријатеља изгубила.

Пред том судбином стајала је радикална буржоазија у току последње кризе.

Истина, радикали су остали на власти, али радикали нису победили. Оба такмаца око власти, радикална буржоазија и официрска каста, остали су у својим старим позицијама, да се гледају на стари начин, да интригују један против другог или да се погоде. Који ће од ова два случаја наступити, то зависи

од прилика које се унапред тешко могу предвидети. Али једно стоји ван сваке сумње: *јачање парламентарнога режима може се постићи само демократизацијом изборнога права и Скупштине*. Народне масе треба да постану прави темељ народних слобода. То има да кажу предстојећи избори.¹ А то народне масе упућује да се боре и против радикалне буржоазије која својим реакционарним владањем ломи врат парламентаризму, и против солдатеске и њезиних помагача који се слабошћу буржоазије хоће да користе. И у том погледу социјална демократија је једина партија која је данас носилац и представник правога парламентаризма, то јест *неограничене владе народа преко Скупштине*.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 133,
9. јун 1914.

¹ Парламентарни избори у Србији били су заказани за 1 (14) август 1914. године, али нису одржани због избијања првог светског рата.

17 (30) јун 1914.

859.

ГОДИШЊИЦА ЈЕДНОГ ЗЛОЧИНА*

Данашњи дан остаће забележен као један од најкобнијих у историји Балкана; њиме је пре годину дана започео други део крваве балканске драме. Пошто су освојили Турску, савезници су се завадили о плен; пошто су сатрли Турке, савезници су јуришали једни на друге: 17. јуна 1913. г. извршила је препад бугарска војска на српску; 18. јуна српска војска грунула је на бугарску. Плануо је нов рат, пролило се ново море крви, створена нова мржња, задане нове братске ране. Балкански савез, који је почео задати брите непријатељима Балкана, разорен је; политика злочина и лудости поново је тријумфовала у овом несрећном и напаћеном кутку Европе. Због једног дела заузете територије, Србија и Бугарска су извеле на касапницу десетине хиљада ратника; због престижа српског или бугарског милитаризма и због славе српске или бугарске династије, српски и бугарски народ принели су на жртве хиљадама својих синова. Благодаревши румунској помоћи и ратној срећи, Србија је победила. Бугарска је сатрвена и унижена. Маћедонија је остала у српским рукама и наши шо-

* Као учесник ових догађаја и стални сарадник „Радничких новина“, Димитрије Туцовић био је најпозванији да напише чланак поводом годишњице почетка другог балканског рата, тим пре што је о томе водио исцрпне ратне белешке.

винисти топе се од ореће. Ратни ужаси, народне жртве, будуће опасности за њих не значе ништа. У својој грамжљивој себичности и тесногрудости, они и не слуте да је други балкански рат био злочин; у својој политичкој кратковидости, они не увиђају да су слом Балканскога савеза и пораз Бугарске били у исти мах и пораз Србије. Јер рат је увек безумље, а кад га воде два братска народа који су својом историјом и положајем упућени један на други, онда је злочин. А кад се тим ратом постигне само слабљење оба народа, кад после рата и један и други морају да траже туђу помоћ коју ће скупо платити, онда је то лудост. Братоубилачки српско-бугарски рат то и јесте; он значи победу политике злочина и лудости.

После 17. јуна дошао је Букурешки мир. Сатрвене, обе ратне стране морале су се повиновати Румунији. Србија и Бугарска, које су победиле Турску, дочекале су да им услове мира диктује Румунија. Бугарској је уз то и Турска одузела велики део Тракије, као што јој је и Румунија упљачкала једну велику област. А Србија се поново нашла у свом старом безизлазном положају. Нејака према Аустрији, она је стекла једног новог опасног непријатеља у Арбанији, као што и Бугарска вапије за осветом. Толико непријатеља суседа има још само Аустрија, којој наши политичари и журналисти предвиђају скору пропаст! Наша једина нада и ослонац остаје мађушка Русија, која нас је толико пута оставила на цедилу кад су то њени интереси захтевали; Русија, која је 1908. дала Босну и Херцеговину Аустрији а која је прошле године издала и саму Бугарску Румунији. Поново смо почели живети од милости моћних и проводити дане и ноћи у страви.

Рат је сатро народну снагу, рат је прогутан и милионе народног богатства. Рат је створио новог непријатеља, против којег се мора оружати, рат, дакле, тражи нове жртве, иште нове милионе. Из гомиле палих телеса подигао се нов, непрелазни зид између две братске земље; проливена братска крв донела је нове несреће и опасности Србији и Бугарској.

*

И преврћући овај лист из наше најскорије прошлости, ми морамо осудити све оне који су довели до овог покоља. Ми смо знали да се разбојници увек на крају међу собом покољу; ми смо предвиђали слом савеза коме је једини циљ био отмица. Балкански савез, како су га склопили Пашић и Гешов, био је једно војно предузеће; кад је постигао што је хтео, он више није имао циља; кад се савезници нису могли погодити око плена, они су се потукли. Али ако милитаризам није способан да створи трајније везе, он не мора свуда проливати крв; ако нису могли да створе велику балканску заједницу, српски и бугарски државници нису морали загазити у злочин, нису морали запливати у крвави рат. А за њега су у подједнакој мери одговорни и српска и бугарска влада, и српски и бугарски генералштаб, и српска и бугарска буржоазија. И једни и други нису се плашили крвопролића, и једни и други нису водили рачуна о народним жељама и балканским интересима. Српска и бугарска буржоазија и њихови политички представници показали су не само да су неспособни за политику општих балканских интереса, политику слободне и независне Балканске заједнице, него и да се свеколика њихова политика заснива на гурању народа у узајамно клање и проливање крви.

*

То је једина корист што је српски и бугарски народ могу извући из своје крваве трагедије. Буржоазија на Балкану неспособна је да испуни историјски задатак који предстоји Балкану; њена политика је политика упропашћивања народа, сатирања народних снага. И бугарски народ већ је изрекао своју пресуду: на изборима, он се оба пута изјаснио против политике својих управљача, гласао за политику која води миру и братству међу балканским народима, политику Балканске федерације коју заступа социјална демокра-

тија. Кроз месец и по дана¹ и српски народ имаће да да свој суд о политици српске буржоазије. После неизбројних ратних жртви, и српски народ ће, надамо се, поћи за примером свог бугарског брата, коме је и против своје воље морао задати непреболну рану. Јер само гласајући за социјалну демократију српски народ ће манифестовати своју вољу за миром и благостањем како у Србији, тако и на целом Балкану.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 140,
17. јун 1914.

¹ Односи се на парламентарне изборе заказане за 1 (14) август 1914, који нису одржани због избијања првог светског рата.

24. јун (7. јул) 1914.

860.

ИЗБОРНИ МАНИФЕСТ
ПАРТИЈСКИМ И СИНДИКАЛНИМ
ОРГАНИЗАЦИЈАМА,
СОЦИЈАЛИСТИМА БИРАЧИМА И НЕБИРАЧИМА*

Прошли су страшни дани рата — бар за једно најкраће време. Настају дани изборне борбе, која на први поглед не изгледа тако важна као рат, али која, у ствари, по својим последицама може да буде судбоносија и од самога рата. Јер од тога какав је резултат избора зависи и какву ће политику једна земља да води, не само унутрашњу него и спољашњу политику; *гласајући за ову или ону владу, за овај или онај режим, бирачи самим тим посредно гласају за рат или против рата.* Рат који нам је пре неколико месеци изгледао као неко страшно божанство које се титра животима милиона људи, као једна опромна тајанствена сила према којој је свеколика људска снага бедна и ништавна, тај рат, кад се боље размисли, види се да, као и све друго, лежи у рукама грађана, зависи од воље бирача, потиче од нас самих. И када би код грађана било више свести кад врше своју суверену власт бирања, када би они имали на уму да онога момента кад спуштају своју малу куглицу у кандидатску кутију раде, у ствари, један од

* Као члан Главне партијске управе ССДП, Д. Туцовић је коаутор овог текста.

најважнијих и најсвечанијих аката у своме животу, многе би се ствари друкчије развијале, многи би ратови пред енергичном вољом бирача устукнули.

Бирачи,

Ако раније нисте увиђали озбиљност своје дужности, величину своје моћи, ви то треба да видите бар данас пошто сте, својом неразмишљеношћу и својом немарношћу, дали несавесним партијама разрешницу да воде један рат, турски, који је, због деобе освојених територија, остао бесплодан, и други рат, бугарски, који је, у сваком погледу, једно историјско безумље, један грозан злочин, права велеиздаја Балкана!

Ето, због тога вам ми још сад кажемо да добро размишљате читав месец дана коме ћете дати своју кутлицу! Ето, због тога вас ми опомињемо да се још од сад заинтересујете изборном борбом! Ето, због тога вас ми позивамо да пажљиво испитате рад и програме свију партија!

Друте партије, на жалост, то не чине. Оне још нису издале своје манифесте, а вероватно да их никако неће ни издати. Оне не излазе пред бираче са својим програмима, оне им још нису нацртале ни план свога рада.

То је сасвим разумљиво. Њима је непријатно да говоре о својим програмима исто онако као што би им било непријатно да говоре о својим покојницима. Све буржоаске партије у Србији сахраниле су своје програме, уколико су их уопште имале.

Па не само што немају свога програма: *оне немају ни своје изборне пароле.* Наша буржоазија не само што је остала без виших политичких идеала: она се толико срозала у својој котеријској борби око положаја да нема чак ни практичан програм рада за најближу будућност.

Зашто се иде на ове изборе? Шта тражи влада од грађана? Шта тражи буржоаска опозиција од грађана? Које спорно питање између владе и опозиције треба бирачи да пресуде? По којој парници треба да донесе своју одлуку тај Народни суд, на који се бур-

жоаски демагози патетично позивају? Око чега се води политичка борба данас у Србији?

То ни владајућа партија ни опозиционе буржоаске партије не знају да кажу! *Србија нам данас, као и раније толико пута, пружа јединствен парламентарни пример: у њој буржоазија води једну колосалну изборну борбу без иједне изборне пароле!*

Јавило се, истина, последњих дана једно питање које је заталасало целу земљу и на коме су се, за један тренутак, поделиле буржоаске партије. То је такозвано питање о приоритету грађанске или војне власти, то значи питање *ко ће владати у овој земљи: грађанска власт или војна власт, представници народа, који су одговорни својим бирачима, или господи официри, који не одговарају никоме и који у овој земљи жаре и пале како хоће.*

Фузионаши су, тобож, били за то да грађанска власт буде старија од војне. Цела буржоаска опозиција, са самосталцима на челу, стала је на страну официра. Али је та разлика трајала свега један тренутак. Кад су видели да ће их самосталци, помоћу официра, отерати са власти, фузионаши су онда и сами пришли господи официрима и пољубили им чизму. Данас у том погледу нема никакве разлике између владе и опозиције. *Све буржоаске партије данас су у служби господи официра.* Зато оне избегавају да то питање, које је за један тренутак било између њих спорно и због кога је и Скупштина распуштена, изнесу пред бираче, зато оне немају изборне пароле, зато ће се борба и овога пута водити само око личности, зато ће се и сад само грдити и клеветати а никако дискутовати и озбиљно претресати. Све буржоаске партије избегавају да изнесу пред бираче питање о милитаризму — због тога што су то питање већ решиле у корист милитаризма.

Али зато *ми* нећемо да бежимо од њега, зато *га ми* покрећемо, зато *ми* позивамо бираче да се о томе изјасне. И док све остале партије увијају и кад говоре о томе, *ми* смо сасвим јасни, одређени и отворени:

Ми нећемо милитаризам; ми хоћемо милицију! Ми нећемо стајаћу војску; ми хоћемо народну војску. Ми нећемо касарне; ми хоћемо оружани народ! Ми нећемо да официри господаре овом земљом; ми хоћемо да они буду само технички инструктори, само стручни помагачи народу приликом војних обука и вежби које ће он с времена на време вршити по логорима и другим зборним местима!

И као што нећемо владу официра, тако нећемо ни ону државну организацију која једног човека прави центром свеколике власти и која судбину милиона ставља у руке једном лицу које није способност, већ пуки случај рођења довео на тај положај. Другим речима, *ми нећемо монархију, која је и кад је најпарламентарнија ипак у основи милитаристичка; него ми хоћемо републику, демократску републику, у којој ће судбина земље зависити само од народног представништва које је веран израз жеља, расположења и мишљења свију грађана.*

Лажне патриоте често пута веле: република је збиља боља од монархије; само она није за Балкан, а нарочито није за Србију. Међутим, *ако икоме, република је потребна као насушни хлеб баш Србији, као год и целом Балкану.* Историјски догађаји последњих двеју година доказали су неодољиву жељу балканских народа да препоруде ово полуострво и да га начине једном великом и срећном заједницом. Ти догађаји, исто тако, показали су не само истоветне потребе балканских народа него, у највећој мери, и њихову способност да заједнички раде и живе као год и да се заједнички боре. Па ипак, шта је резултат тих двогодишњих заједничких напора и патњи балканских народа? Је ли то велики, уједињени Балкан са збратимљеним и загрљеним народима? Ништа од свега тога! Данас је, напротив, Балкан исцепканији но икад, неприроднији но икад, са државама завађенијим но икад, са народима беднијим но икад! Откуда то? Зашто то? Проста ствар! Док балкански народи имају истоветне интересе, балкански краљеви имају супротне интересе. Монархије на Балкану највеће су препреке срећи и благостању балканских на-

рода. Докле год оне постоје, дотле ће се стално клати и крвити балкански народи, иако су једни другима тако сродни, тако блиски и тако потребни.

Ми нећемо клање братских народа на Балкану; ми хоћемо братство народа на Балкану! Ми нећемо ратове; ми хоћемо мир! А то ће бити понајпре могућно ако се ради на уништењу балканских монархија и завођењу балканских република!

Али ако смо противници рата, ми смо једини пријатељи и једине потпоре ратних жртви. Они који гурају народ у рат понајмање воде о њему рачуна кад се он врати из рата. Они који вуку ваше родитеље, браћу и синове на кланицу не воде никакву бригу о вашим породицама. Они фабрикују на бојиштима хиљаде и хиљаде инвалида; али после за њих и њихове породице нимало не маре. И док се влада, са одобрењем свију буржоаских партија, потрудила да одмах, још у почетку рата, даде масна унапређења свима официрима без разлике, не узимајући ту ни најгоре кукавице ни најодвратније злочинце, дотле рањенима и онеспособљенима, онима који више него ма ко други имају право да се називају хероји, влада, са одобрењем свију буржоаских партија, није дала помоћи чак ни пошто су ратови завршени! А и оно што им је законом одређено пре личи на слепачку милостињу него на исплату дуга који ова држава дугује свима ратницима! *Једина је социјална демократија тражила помоћ за инвалиде још у почетку рата; једина она доказује да ово што инвалиди од државе траже није милостиња, него њихово право, право на накнаду за проливену крв и упропашћен живот!*

Народ, дакле, нема у овој држави право чак ни онда кад га залије и заради својом крвљу! Али тако и мора да буде у једној земљи где законе доноси парламенат заснован на цензусу, Скупштина која није израз свих грађана, а понајмање оних који су све жртве приносили у рату. И питање о инвалиди, као год и сва друга питања, било би сасвим друкчије и много боље решено да га је решавала Скупштина избрата општим правом гласа, Скупштина која је је-

дино [у] том случају представник народа, Народна скупштина. Због тога, један од првих и главних наших захтева, за чије остварење тражимо помоћ вас многобројних бирача, јесте да се сазове Велика скупштина, да се измени данашњи Устав и да се уведе опште право гласа заједно са демократском организацијом управне власти. У Србији и законодавство и администрација, као год и војска, треба да почивају на демократској основици, треба да буду демократски организовани!

И — жалосно је што и то морамо да наглашujemo и тражимо, пошто је то једна ствар која би требало да се подразумева — та организација да важи за целу земљу, треба да се распростире на све крајеве ове државе! Социјална демократија се гнуша овог варварскога стања које данас у Србији влада и под којим се читава половина наше земље налази у ропском положају. То је положај који се ни минута не може сносити. Индија, коју од Енглеске раздваја десет мора, тражи слободу и равноправност; како ми можемо подносити ропство једног народа од кога нас раздваја свега једна замишљена административна линија коју су власници повукли у својој фантазији, ропство једног народа који нимало по култури и политичкој развијености не заостаје иза нас, а местиично нас чак и надмашује! Ми тражимо пуну политичку равноправност Нове Србије са досадашњом! Исто тако, ми најенергичније тражимо потпуну слободу за културно развијање различитих нација на територији Македоније!

Додуше, имају и заробљени Македонци једну утеху: поред целе једне половине Србије за коју не важе земаљски закони, постоји, у досадашњој Србији, још и читава једна класа за коју не важе закони. То је радничка класа, а закон који је влада са својим управним властима суспендовала и огласила да за нас не важи јесте Закон о радњама. И држање владе и држање свију буржоаских партија према Новој Србији и према радничкој класи служиће историји као један страшан доказ о некултурности и варварству српске буржоазије.

Зато се треба борити за демократску реоргани-
зацију Србије! Зато ову изборну борбу треба водити
у знаку општега права гласа! Зато ова реформа треба
да буде застава око које ћемо окупити широке масе
незадовољнога света! Зато она треба да буде симбол
наше ослободилачке борбе!

Тада ће се сасвим друкчије расподелити порези
и уопште ови државни терети; тада ће се повести
друкчије финансијска и привредна политика; тада
ће се престати са плачком народне имовине и при-
родних блага; тада ће се обуставити давање масних
концесија и осталих богаташких привилегија; тада ће
се сасвим друкчије удесити царина; тада ће се суз-
бити ова страховита скупоћа која дави цео народ и
која живот чини несносним; тада ће се повести једна
културна политика која одговара модерним потребама
маса; тада ће се српски народ бацити на економско,
духовно и морално уздизање место на истребљивање
суседних братских народа; *тада ће се ова земља по-
вести миру и благостању место ратовима и дивљач-
ком клању; тада ће, место шовинизма, постепено за-
владати социјализам и сунце слободе и братства про-
биће најзад својим светлим и топлим зрацима црне
облаке рата који грме над Србијом и над целим Бал-
каном!*

Друтови,

На посао! У борбу за социјалну демократију, за
свету ствар социјализма!

Главна партијска управа

„Радничке новине“, бр. 146,
24. јун 1914.

27. јун (10. јул) 1914.

861.

ГОВОР О ОПШТЕМ ПРАВУ ГЛАСА ОДРЖАН НА ПРЕ-
ДИЗБОРНОМ МИТИНГУ У БЕОГРАДУ 27. ЈУНА
(10. ЈУЛА) 1914. ГОДИНЕ

Д. Туцовић: Овај митинг, за који потпуно вреде песникове речи: „*Како се народ скупља на митинге, власници стрепе*“ (Одобравање), не можемо завршити а [да] не истакнемо још једну мисао. Другови, на путу да наш борбени фронт буде правилно постављен *према фронту целокупне буржоазије*, на путу да се финансијски, културно и политички неиздржљив систем *стајаће војске замени системом народне одбране*, да се демократија у земљи и мир међу народима обезбеди од монархизма *укидањем монархије и завођењем републике*, да се *сузбије социјална реакција и пролетаријату, неодраслој деци, женама и ничим необезбеђеним људима даде законска заштита од капиталистичке самовољне експлоатације*, — на томе путу истиче се пред социјалну демократију *неодложна потреба да се што пре сазове Велика народна скупштина у циљу увођења општега права гласа*. (Бурно одобравање и пљескање.)

Радници, то право је данас кључ многих наших практичних захтева, први и најважнији услов успеха у борби. Можете ли снажно ударити секиром по корену зла, ако немате држање у руци? Е, ту држаљу представља за нас опште право гласа. Оно *треба да*

даде замаха и да појача ударну моћ нашој борби. Оно треба да јај осигура резултате. (Одобравање.)

Увођење општега права гласа је данас *општа политичка потреба*. Ја вас подсећам на споразум који је непосредно пред последњу министарску кризу био постигнут у Скупштини да се иде на Велику народну скупштину. У међувремену од тога споразума до кризе одиграла се *изван Скупштине*, у двору и око двора, позната борба око власти, у којој је углед Народног представништва био згажен, јер је у њој главну улогу играла солдатеска. (Знаци протеста.) Али одговорност за погажени углед Народног представништва носе буржоаске партије, *јер су се све оне биле залетеле да преко утицаја у двору уседну на власт преко које ће стварати „народно поверење“, место да се преко народнога поверења дижу горе, ка власти.* (Бурно одобравање.) Тада је радикална влада зајучкала да је парламентаризам у опасности. А ко је тај који је парламентаризам изложио опасности? Ко је поткопао његове темеље? Ко је умањео његов углед? *Није снага парламентаризма у оних 166 посланика у Скупштини, већ у народу који из Скупштине стоји.* (Одобравање и пљескање.) Да би народ, заиста, био увек будан чувар права и моћи Скупштине, треба она да буде заиста *народна Скупштина*. А она ће бити *народном* само тада када је бира цео народ без обзира на имовне разлике. (Тако је!) *Не држи се кућа о крову, већ се кров држи на дуваровима, који су утолико сигурнији уколико су темељи јачи.* Да би се обезбедила моћ и углед Народне скупштине, треба појачати темеље на којима лежи, *треба увођењем општега права гласа учинити цео народ чуварем парламентарнога реда.* (Бурно одобравање.)

И радикали, који су установом ценза ослабили везе између народа и Скупштине, носе главну одговорност за гажење угледа и угрожавање права Народног представништва. Пут да се тај грех према демократији и парламентаризму у Србији поправи јесте што скорији сазив Велике народне скупштине у циљу увођења општега права гласа. (Тако је!)

Данашњим изборним системом искључене су из учешћа у бирању Скупштине радничка класа и потиштене народне масе. *А те масе, другови, одувек су биле главни носиоци борбе за парламентаризам и главни чувари народних слобода.* Ја вас подсећам на један занимљив историјски случај. Када је 1858. кренула војска из касарне да разјури Велику светоандрејску скупштину, која је заседавала негде тамо доле на Тобџијској пијаци, народ је био заклонио својим грудима. А онај који се у одсудном часу први припео на један камен и викнуо: „*Народе, запињи орозе!*“ — то је био, по писању проф. Универзитета, г. Сл. Јовановића, један магацијски калфа, један пролетер. Пролетаријат је и данас најспособнија друштвена класа да у одсудном часу викне: „*Народе, запињи орозе!*“ јер је њему парламенат потребан. Он тражи: да влада буде први слуга не двора, солда-теске или ма кога другога, већ Скупштине која вољу народа врши.

Са гледишта социјалне демократије боља је и најгора Скупштина него без Скупштине, јер ако Скупштина не ваља, народ ће је мењати и дотерати да буде боља. (Одобравање.) И баш због тога социјална демократија има историјску задаћу да Скупштину учини верним изразом целог народа извојевањем општега права гласа, да оснажи везе између народнога тела и његове парламентарне главе и да ауторитет Скупштине подигне на широком и неразоривом темељу свега народа. Нека та мисао ових избора што дубље проникне широке народне слојеве! (Бурно одобравање и плескање.)

30. јун (13. јул) 1914.

862.

ОПШТЕ ПРАВО ГЛАСА*

Један од најважнијих политичких захтева социјалне демократије у Србији јесте захтев за општим, једнаким, тајним и непосредним правом гласа. Данас у Србији једна читава половина пунолетних грађана и грађанки нема ово најосновније политичко право. По попису од 1900. године, у Србији је било становника преко 21 године: мушких 601.445, а женских 552.013; свега 1.153.458. По бирачким списковима, 1906. године је имало право гласа само њих 548.167. Више од половине, дакле 605.291, обесправљено је, искључено је са биралишта. Тај се број у последње време знатно повећао. Нагло осиромашавање и материјално пропадање народних маса повећава број оних који остају без права гласа.

Опште право гласа има дубљи значај, има једну већу важност за пролетаријат и сиромашне народне

* У оквиру предизборне агитације Српске социјалдемократске партије, „Радничке новине“ од 30. јуна до 3. јула (13. до 16. јула) 1914. године објавиле су четири чланка из пера једног аутора: *Опште право гласа, Пример за углед, Једнодомни систем и Непосредно народно законодавство*. На основу стила којим су писани, затим темељног упознавања ове проблематике, о чему је у више наврата писао и говорио, може се закључити да је Димитрије Туцовић аутор ових чланака. На такав закључак упућује и Туцовићев говор на предизборном митингу у Београду одржаном 27. јуна (10. јула) 1914, у коме је нагласак стављен на опште право гласа.

масе него што на први поглед изгледа. Овде није у питању само принцип правичности, да сви грађани треба да имају једнака права, већ је овде у питању животни интерес народних маса. Буржоазија је завела парламентарни систем владавине да би своје класно господарство учинила што правичнијим у очима народних маса. Она хоће помоћу парламента да завара народне масе и да им покаже да у земљама са парламентарним системом народ преко парламента управља сам собом. Али треба разликовати парламентаризам и парламентаризам. У земљама у којима постоји опште право гласа парламенат је вернији израз народа него у земљама у којима оно не постоји.

У Србији је овај други случај. Сваки онај ко хоће да има право гласа, мора платити ценз од 15 динара непосредне порезе. А ако хоће да буде изабран за народног представника, мора платити два пута већи ценз. Противници општег права гласа тврде да је у Србији ценз мали и да га сваки може платити. У Србији, веле они, постоји готово опште право гласа. Ми смо у почетку овога чланка видели да то није истина, и да је више од половине пунолетних грађана лишено права гласа.

Лишавајући права гласа сиромашне народне масе, не дајући им могућности да преко својих представника утичу на доношење законодавства у земљи, буржоазија од парламента ствара све више једно оруђе које води рачуна искључиво о њеним интересима. Закони који се у таквој Скупштини доносе иду искључиво на корист буржоазије, на корист богаташа, а на штету сиромашних народних маса. У Скупштини се поред осталих закона доносе и финансијски и порески закони. *Порески систем у Србији неправичнији је него у ма којој другој земљи у Европи.* Али он се неће изменити у корист народних маса све дотле док оне не буду у већој мери заступљене у парламенту. А оне ће бити у већој мери заступљене у парламенту тек тада кад буду извојевале опште право гласа. Као са пореским законима, тако исто ствар стоји и са осталим законима. Када народне масе помоћу општег права гласа буду у Скупштини представљене

сразмерно својој бројној снази, онда ће се тек у Скупштини доносити такви закони који ће водити рачуна и о интересима тих сиромашних народних маса.

Али како ће народне масе извојевати опште право гласа? Како ће успети да дођу до овога основнога политичкога права, чије им задобијање обећава побољшање њиховога материјалнога положаја?

Да бисмо одговорили на ово питање, морамо видети како се држе буржоаске партије према општем праву гласа. Буржоаске партије носе назив: неке конзервативне, неке реакционарне, а неке демократске. Многе од њих имају у својим „програмима“ захтев за општим правом гласа. Тај је случај са самосталцима и либералима. Фузионаши, који, изгледа, владају боље без програма него са програмом, по програму су за опште право гласа и за највећу народну самоуправу, а у пракси су за ценз и за потчињавање народа полициској и власничкој тиранији. Напредњаци су већ добро познати као „пријатељи“ народни. Но биле ове партије по форми за опште право гласа или не, у суштини су све оне против њега. То се показало сваком приликом кад је наша Партија, и пре рата и после њега, подносила захтев за сазивање Велике народне скупштине ради промене Устава и завођења општега права гласа. Ниједна од буржоаских партија није хтела да потпомогне тај наш захтев.

После крвавих ратова на Балкану, у којима су се народни животи и народно богатство немилице трошили, опште право гласа постало је потребније него икада. Народ који је својим грудима проширио границе Србије има право да тражи да му се даду најосновнија политичка права. И разумевајући потпуно интересе народне, социјална демократија је одмах после турскога рата тражила преко својих представника у Скупштини да се сазове Велика народна скупштина ради измене Устава и давања општега права гласа. Тај предлог су наши посланици поднели још 21. марта 1913. године. Али тек после другог крвавога рата, после рата са Бугарима, кад се Скупштина опет састала и кад је опет учињен предлог за сазив Велике народне

скупштине, пристала је на то и буржоаска опозиција и владина партија. Но поред свега тога, задобијање општега права гласа није било зајемчено, јер су напредњаци били против њега, а вероватно и фузионаши, док самосталци и либерали нису били вољни да се одлучно и енергично заузму за њега. Колико је свима буржоаским партијама било мало стало до сазива Велике народне скупштине ради измене Устава у демократском духу показује најбоље тај факт што су се одрекле тога захтева чим је буржоаска опозиција видела да може доћи на власт и без Велике народне скупштине. *И она одвратна жудња буржоаске опозиције, а нарочито самосталаца, да дођу на власт помоћу официрске клике, учинила је да до Велике народне скупштине за сада не дође и да сиромашне народне масе остану још неко време без права гласа.* Влада и њена партија су то једва дочекале, а и буржоаска опозиција није много за тим зажалила, јер иначе не би допустила да до тога дође.

Једино је социјална демократија и даље остала чврсто при своме захтеву за сазив Велике народне скупштине. Једино је она указивала на преку потребу да се уведе у Србији опште право гласа и да се народним масама да могућност да преко својих представника у Скупштини заступају своје интересе. Свима осталим партијама захтев за сазивање Велике народне скупштине био је само мамац, средство да се препоруче народним масама и да од њих лобију поверење за власт. То важи у првome реду за буржоаску опозицију, која је сазив Велике народне скупштине тражила, а на који је влада једва пристала, јер се бојала да не изгуби власт. Али чим је опозиција видела и други пут којим би могла доћи до власти: официрску клику и двор, она је окренула леђа народу и жртвовала свој први захтев. Сад је на народним масама да на дан избора окрену леђа и буржоаској опозицији и фузионашкој партији, и да своје поверење даду социјалној демократији. Појачавајући моћ социјалне демократије, оне појачавају своју сопствену снагу и заштићују своје сопствене интересе. Уколико социјална демократија буде изашла јача из ових избора,

утолико ће њена реч у новоме парламенту бити сил-
нија и моћнија, и утолико ће се њен поновљени зах-
тев за сазив Велике народне скупштине више слушати.
Ко хоће опште право гласа и ко је увидео његову
потребу и нужност, тај ће 1. августа гласати за соци-
јалну демократију, једину партију којој је уистини
стало до општега права гласа, и која ће имати и воље
и одлучности и снаге да га извојује.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 151,
30. јун 1914.

30. јун (13. јул) 1914.

863.

ПИСМО ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА УПУЋЕНО ИЗ
БЕОГРАДА ВИЛИМУ БУКШЕГУ У ЗАГРЕБ

Београд, 30. јуна 1914.

Драги Букшег,

Када је Зофка¹ прошла кроз Београд, ја сам био у унутрашњости, па не могу знати поуздано где се сада налази. По твојој депеши јавио сам Цекићу² у Скопље, на шта ми одговара „да депешу не ферма“, што значи да у Скопље још није била стигла. Ако се буде Цекићу јавила, он ће је обавестити.

У исто време те молим да Јурају³ честиташ и са моје стране „ладовину“! То је, у сваком случају, пријатније него на овим врућинама јурити по селима у изборној борби. Нека поздрави и његове родитеље.

Срдачно те поздравља
твој Д. Туцовић

„Старт“, Загреб, бр. 155,
1. јануар 1975.

¹ Зофка Кведер-Деметровић.

² Душан Цекић.

³ Јурај Деметровић.

1 (14) јул 1914.

864.

ПРИМЕР ЗА УГЛЕД*

Наши буржоаски политичари, а нарочито они који себе називају демократима, требало би да се обрате Бугарској не само да прекопирају њену шовинистичку жуту штампу већ и да узму од ње понешто, да се угледају на њу у много којечему. Један од најлепших примера за углед нашим буржоаским демократима, који сада излазе пред народ тражећи поверење, јесте изборни систем који је заведен после рата у Бугарској.

Рат је донео са собом две добре ствари нашем братском бугарском народу: кидање са руском царистичком политиком и, у вези са њим, извођење пред народни суд кривца за братоубилачки рат, и силан пораст социјалне демократије, који се могао доста правилно испољити и у Парламенту благодарећи новом изборном закону, донетом после рата и због рата.

Ми смо у прошлом броју изнели наш први и најглавнији захтев: опште право гласа, без кога не може да се замисли ниједна демократска земља, па кога имају чак и многе конзервативне и реакционарне државе. Али упоређо са тим нашим захтевом иде и захтев за пропорционални изборни систем: да цела земља гласа за једну листу и да се сразмерио броју гла-

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 862.

сача у целој земљи одређује и број посланика за сваку листу.

Без пропорционалног изборног система опште право гласа губи своју вредност: народни представници не представљају право народно расположење.

Један леп пример како буржоазија изиграва опште право гласа, не дајући пропорционални изборни систем, даје нам Немачка. У Немачкој су створени неједнаки изборни окрузи, тако да један округ даје посланика са 4 или 5 хиљада гласова, а други са 100 хиљада даје опет једног посланика. На тај начин се социјалној демократији у Немачкој одузима половина мандата, и број њених посланика два пута је мањи него што би према броју гласача требало да буде.

Још лепши пример за изигравање општег права гласа дају земље (Шпанија) које имају плурални изборни систем, тј. где има бирача са два, три и више гласова — што зависи од њиховог имовног стања или ранга који у државној служби имају.

Притиснуте уза зид народним незадовољством, владе појединих земаља у тако критичним тренуцима допуштају и дају опште право гласа, али се труде да га што више скрешу изборним законом и да што боље фалсификују народну вољу у своју корист.

Такав моменат који је захтевао уставну промену у корист народа био је и у Бугарској и у Србији. Бугарски народ га је искористио, док су га наше опозиционе буржоаске партије пропустиле и упропастиле за извесно време. Само да се осврнемо са неколико речи на бугарски изборни закон и на његову пропорцију.

Изборни окрузи су у Бугарској доста велики (по 10 посланика обично), што је добра страна закона. Право гласа је опште за све мушке поданике по навршеној 21. години. Количник за посланике налази се кад се број гласача подели са бројем посланика повећаним за један. На тај начин се количник смањује и даје се могућност да и листе са мањим бројем гласова могу бити заступљене и да се сви гласови не додају највећој листи. По количнику се, као и код нас, доде-

Љују посланици појединим листама, а за остатак постоји нарочит рачун. По остатку добија посланика она листа која покаже највећи количник кад се броју посланика које је она добила дода један (из остатка) па тим бројем подели укупан број гласова са те листе. Тако представници са тих листа, иако су дошли по остатку, имају сразмерно више гласова од оних који са друге листе отпаду, иако остатак те листе може бити већи. Немамо довољно простора да то и једним примером покажемо, али је довољно кад кажемо да данашњи посланици у бугарском Собрању бар *приближно* представљају народно расположење.

Колико је у томе погледу далеко измакла „дивљачка“ Бугарска од „културне“ и „демократске“ Србије, када смо ми прошлих избора добили само *два посланика место десет* — колико нам сразмерно броју гласача припада!

Шта су учиниле буржоаске партије да се у Србији доиста у Парламенту чује народна реч? Оне су изиграле уставну промену у корист општег права гласа која је била заталасала широке народне масе, а за све време ниједна од партија није се изразила отворено за какав је изборни систем. Фузионашка партија, која годинама влада у име народа, изгубила је и последњу трунку радикалског обележја која је била преостала после удруживања са дворовима и реакцијом. Из њених кругова се могао чути глас о Горњем дому и о изборним срезовима. Они мисле да на тај начин, уводећи изборне срезове за по једног посланика, осигурају себи већину са малим бројем поткупљених или економски зависних бирача и, што је најгора страна тога система, стварањем једног корумпираног посланичког кадра који ће у своме срезу гледати да обезбеди себи мандат по сваку цену, а после ће он већ у Скупштини, место на народном, радити на својим пословима: да надокнади и заради стотруко на уложеном новцу за мандат. Ова корупција и куповање мандата била би тада изведена до врхунца.

Цео блок такође, и за време кризе и сада пред изборе, нема кад да се изјасни за уставну промену.

Осим борбе за власт, они не виде пред собом ништа. Ни демократска Самосталска партија, ни обе реакционарне, Либералска и Напредњачка, нису за то да у Парламент дођу прави представници народа.

Зато са истом снагом као наш изборни захтев за општим правом гласа поткрепимо и наш захтев за пропорционалним изборним системом.

Пример који нам је дала Бугарска прихватимо и усавршимо га.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 152,
1. јул 1914.

2 (15) јул 1914.

865.

ЈЕДНОДОМ[Н]И СИСТЕМ*

Парламентарни систем може бити са једним домом и са два дома. У Србији постоји једнодом[н]и парламентарни систем, док у Енглеској, Француској и још неким земљама постоји дводом[н]и систем: Горњи и Доњи дом. Као год што изборни ценз и неправичан изборни систем имају за циљ да спрече да расположење широких народних маса не добије свога пунога израза у представничком телу, у Парламенту, исто тако и установа Горњег дома има за циљ да бремзује, да спречава вољу Парламента, вољу народа. У земљама са дводом[н]им системом представници Доњег дома, Парламента, бирају се општим правом гласа, а представници Горњег дома бирају се цензом, и то један део, обично једна трећина, а остали се постављају доживотно. У избору представника за Горњи дом има варијација, у које ми нећемо даље овде улазити. *Углавном једно стоји: да се представници Горњег дома никад не бирају општим правом гласа, и да је према томе Горњи дом једна установа привилегисаних друштвених класа, капиталиста и богаташа. Због тога социјална демократија мора бити против Горњег дома.*

Колико је установа Горњег дома противна интересима народних маса, показаће нам овај пример.

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 862.

У Парламенту, који је изабран на основу општега права гласа и пропорционалнога изборнога система и који је, према томе, израз воље народне, донесе се један закон, рецимо закон о прогресивној порези, који богаташе оптерећује порезом сразмерно њиховоме богатству. Тај закон, да би постао закон, треба да прође кроз Горњи дом и да га он одобри.

Е, али пошто у Горњем дому заседавају не представници народа, већ представници капиталиста и богаташа, они неће одобрити тај закон који је изгласан у Парламенту, и он неће моћи да постане закон. Тај сукоб између Горњег и Доњег дома дешаваће се у свима важнијим финансијским и политичким питањима, и Парламенту неће никад испасти за руком да своју вољу изрази у једном позитивном закону ако се са тим не сложи и Горњи дом.

Фузионаши, док су били далеко од власти, тражили су највећа права за народ, јер им је требало да се помоћу тога народа дочепају власти. Кад им је народ доиста дао власт у руке, они употребљавају сва средства да народ завилече и да му не даду могућност да их збаци са власти чак и кад раде против интереса народних. То се показало и у њиховој тежњи да заведу у Србији Горњи дом. Наиме, кад је питање о сазиву Велике народне скупштине било свршена ствар, онда су неки листови почели доносити изјаве мањих и већих политичара из свих буржоаских партија о појединим важнијим питањима која ће бити предмет рада Велике народне скупштине. Иако те изјаве нису давале у званичној и обавезној форми за оне партије које стоје иза тих политичара, ипак се из њих могао добити закључак и о гледишту саме партије. Тако се зна, на пример, да су фузионаши, а са њима и напредњаци, одлучно стајали на гледишту установе Горњег дома. Фузионаши никада не би дали опште право гласа без Горњег дома као компензације. Њима је Горњи дом потребан као једна моћна брана против воље Парламента и воље народа. Они су данас владајућа партија, и стога ће употребљавати сва средства која иду на то да им омогуће власт за што дуже време.

Социјална демократија гледа у установи Горњега дома једно реакционарно средство власника да владају против воље народа и на штету његову. Стога је одлучан противник Горњега дома. Она не може да допусти да воља разних Минића, Којића, Савчића и осталих богаташа, који би заседавали доживотно у Горњем дому, буде старија од воље целог народа. Стога народ на дан избора не треба да даје своје поверење фузионашима, нити оном дивљем браку између самосталских „демократа“ и реакционарних напредњака и либерала, већ социјалној демократији, која у свима питањима заузима само оно гледиште које одговара народним интересима. Гласајући за буржоаске партије, народ гласа против себе и својих интереса; гласајући за социјалну демократију, народ гласа за своја права и за свој суверенитет.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 153,
2. јул 1914.

3 (16) јул 1914.

866.

НЕПОСРЕДНО НАРОДНО ЗАКОНОДАВСТВО*

Ми смо у прошлим чланцима указали на потребу таквог парламентарног система који ће у што већој мери бити израз народнога расположења. То ће бити само тада ако постоји опште право гласа и изборни систем* једне листе за целу земљу. Међутим, и при таквом парламентарном систему народ се одриче своје суверене власти и преноси је на своје представнике у парламенту. Парламенат доноси законе који постају обавезни за све, чак и кад би већина народа била против њих. Да тога не би било и да би народ задржао у својој руци право о давању последње речи по свима важнијим законским питањима, ми тражимо такозовано *непосредно народно законодавство*.

Непосредно народно законодавство састоји се из два дела: из предлагања и одлучивања, из права предлагања закона или *народне иницијативе*, и из народног гласања о законима или *референдума*. Парламенат је овде прост саветодавац, он више није законодавно тело у правом смислу речи. Његове савете, законске предлоге, народ може примити или одбацити. Парламенат сада мора водити више рачуна о законима које доноси, јер увек има да рачуна са непосредном контролом народа. Ако парламенат донесе један рђав закон, он ће бити одбачен народним гласањем (рефе-

* У вези с ауторством вид. напомену уз текст бр. 862.

рендумом). Ако, пак, неће да изнесе добре и корисне законе, тада народ по својој иницијативи, из својих сопствених побуда, износи законске предлоге.

Као што се види, при систему непосреднога народнога законодавства народ није пренео на парламентарнат потпуно сву своју власт, а нарочито највећу, власт доношења земаљских закона, већ је изабрао представнике који ће му бити само помоћни органи ради бржега и лакшега доношења закона, задржавајући за себе право да у крајњој линији одлучи да ли ће један предлог постати законом или не. Непосредно народно законодавство је допуна парламентарнога система и без њега се не може замислити права демократија, права влада народа. Непосредно народно законодавство је потребно нарочито због тога да сачува парламентарнат да не постане инструментом једне шаке људи: богаташа и капиталиста.

Непосредно народно законодавство постоји у већини швајцарских кантона, а најбоље је изведено у циришком кантону. По циришком основном закону од 18. априла 1869. године, народна се иницијатива може двојако извести. Кад петнаести део народа поднесе један предлог, он се мора изнети на гласање. Или, ако једно једино лице поднесе један предлог, коме се придружи трећина парламента, мора се предлог такође изнети народу на гласање. Народ се преко штампе и зборова обавештава о таквоме законском предлогу и после свестранога обавештења доноси гласањем свој суд о њему.

У Србији, осим социјалне демократије, ниједна друга партија није за непосредно народно законодавство. И то из оних истих разлога из којих многе од њих нису ни за опште право гласа ни за пропорционални изборни систем: оне су свесне тога да раде против народних интереса и да би народ осудио такав њихов рад, па се стога брижљиво старају да му не даду много права.

Како без непосреднога народнога законодавства нема праве демократије и како је једино социјална

демократија његов поборник у Србији, то ће и сваки онај који је присталица пуне демократије, присталица владе народа, морати бити и присталица социјалне демократије.

[Без потписа]

„Радничке новине“, бр. 154,
3. јул 1914.

12 (25) јул 1914.

867.

ИЗВОД ИЗ ДИСКУСИЈЕ НА СЕДНИЦИ УПРАВЕ
СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ
ОДРЖАНОЈ 12 (25) ЈУЛА 1914. ГОДИНЕ*

Друг *Туцовић* сматра да није довољно давати изјаве у Народној скупштини. Изјаве су потребне и корисне да се зна гледиште Партије. Али је потребно оштрије изложити противратно држање према рђавој политици која ратове условљава. Наша Партија треба да буде активнија у *критици* и *борби* у Народној скупштини. Тако исто и ван Скупштине. Ми нисмо такве снаге да успешно утичемо на спољну политику. Али, ипак, треба и зборовима истаћи наше противратно гледиште и захтев за одржање мира по сваку цену. Ради тога потребно је да месна организација сазове до вече збор у Београду.

Драгиша Латчевић, *Рат и српска социјална демократија*,
Београд, 1925, стр. 119.

* Седница је одржана ради заузимања става руководства радничког покрета према све заоштренијим односима између Србије и Аустро-Угарске и неминовном ратном сукобу ширих размера.

12 (25) јул 1914.

868.

РАДНИЦИ!*

Вашу изборну борбу,¹ која је у првом реду имала за циљ да нађе начина за залечење ратних рана, прети да прекине један нов рат. Пре него што смо добили рачуна о утрошку људских и материјалних жртава крваве 1912. и 1913, од Вас се могу свакога часа потражити нове жртве.

Нова ратна опасност доводи у највећој мери у питање не само мир на Балкану већ и мир у Јевропи. Плашити се да се иза овога сукоба српско-аустријскога, који је по тежини аустријске ноте² сам по себи довољно опасан, не крије паклена намера великих и силних капиталистичких грабљиваца да нас употребе као повод за расправљање својих завојевачких спорова.

Као секција Социјалистичке интернационале, Српска социјалдемократска партија позива Вас

на збор

* Пошто је био председник Месне организације Српске социјалдемократске партије за Београд, Димитрије Туцовић је коаутор текста овог плаката.

¹ Реч је о парламентарним изборима који су требали да се одрже у Србији 1 (14) августа 1914.

² Односи се на ултиматум који је Аустро-Угарска упутила Србији 10 (23) јула 1914, поводом Сарајевског атентата, са циљем да убиство престолонаследника Фердинанда искористи као повод за напад на Србију.

вечерас у 7 и по сати, у Народном дому,³ на коме ћете дати израза социјалистичком гледишту и пролетерској међународној солидарности.

Србији, Балкану, светској култури и јевропском пролетаријату потребан је *мир*, а више него икоме потребан је радничкој класи и народу Србије.

На збор!

*Централна организација
Социјалдемократске партије за Београд*

Драгиша Јапчевић, *Рат и српска
социјална демократија*,
Београд, 1925, стр. 120—121.

³ Одлука о држању протестног збора београдских радника донета је на седници Главне партијске управе одржаној 12 (25) јула 1914. године, пре подне. Збор је требало да се одржи 12 (25) јула 1914, у 17,30 часова. Пошто је истог дана после подне објављена општа мобилизација српске војске, плакат није растуран, нити је збор одржан.

22. јул (4. август) 1914.

869.

ПИСМО ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА УПУЋЕНО ИЗ
ОРАШЈА ЈЕВРЕМУ ТУЦОВИЋУ У УЖИЦЕ

Орашје, 22. јула 1914. год.

Драги отац,

... Мој пук налази се на орашачким положајима, одмах иза села Орашја. На месту где је 1804. пала прва реч револуционарнога покрета,¹ по свој прилици имаће да падне очајна одбрана Србије. Ко зна како ће се све то развијати. Ја понајмање. Свакога часа слушај канонаду код Београда, дан и ноћ допиру до нас потмули јечи топовске паљбе, али ни појма немамо шта је све то и ко кога бије.

Данас нам стигоше вести да је европски рат неизбежан, управо да је отпочео. Страхота! О том ужасу разговарали смо, мислили и писали; осећали смо да луда милитаристичка и империјалистичка политика води у тај страشان амбис. Али када смо већ пред свршеним чином, ми се опет питамо: је ли то могуће? Зар је ово накарадно друштвено уређење толико безумно да су у њему и такви злочини могући? Зар је оно, напослетку, толико лудо да само себе ждере? јер они... који преживе тај страشان догађај неће

¹ Реч је о почетку првог српског устанка и састанку виђенијих Срба одржаном у Орашцу 14. фебруара 1804, када је Караборбе изабран за вођу устанка.

дуго чекати на суд који ће народи приредити онима који их данас истребљују. Смрт Жоресова² — ако је та вест истинита — доказ је само свеколике мизерије времена коју данас такозвани културни свет преживљује. Француска је изгубила једнога од највећих савременика, а ми једнога од најдрагоценијих људи својих.

Но, ми ћемо преживети и ове догађаје који се с муком и напорима одигравају и који могу бити последње извођење народа на кланицу.

Што се мене тиче, могу ти јавити да сам врло добро. Логоровање у питомој Шумадији је далеко пријатније него по пустарама Македоније и Арбаније. Око нас на све стране диван изглед: жуте се жита; већ презрело класје кућа на стабљикама, јер нема људи да га жању; отава као најлепши зелени застирачи; кукурузи као гора; воћњаци се увили од рода. Али све узалуд, јер нема људи, нема оних руку које су садиле да плодове жању. Не чује се песма жетелца, већ уздаси матера и сестара и грмљавина топова. Срце народа, оно што је у њему најспособније и најједрије, главна народна снага, скоро рећи сва, налази се у војничким логорима, а кад ово писмо до вас дође, налазиће се вероватно у највећем окршају.

Нашим поколењима је суђено да претуре преко главе крутне догађаје. Идемо да видимо како ће се они завршити. Што се мене тиче, ја ћу полако, паметно, као што ме знате; али нећу ни сада, као што нисам никада, ни помишљати да се оклањам од судбине која прати цео народ. Па се опет надам да ће добро бити. Само нека мајка помаже сиротињу...

Срдачно поздравље свима од вашета

Димитрија

„Радничке новине“, бр. 126,
10. мај 1915.

² Односи се на Жана Жореса, истакнутог француског социјалисту и политичара. Жорес је свом снагом настојао да спречи избијање првог светског рата, због чега је 31. јула 1914. убијен од једног националистичког фанатика.

12 (25) август 1914.

870.

ПИСМО ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА УПУЋЕНО ИЗ
ТЕКЕРИША ДРАГИШИ ЛАПЧЕВИЋУ У НИШ

Текерич, 12. авг. 1914.

Драги Драгиша,

Јуче се повукосмо од Лознице на положаје Цера. На Церу и пред Лозницом имали смо очајне борбе, у којима је Моравска дивизија имала тешких зада-
така. Пошто су добили јак ударац, Австријанци су пребачени, али после невероватно упорних бораба какве нисам ни сам никада очекивао и које су нас
стале великих жртава. И старешински кадар је јако проређен. Ако се не истерају оне совуљаге из шта-
бова и не дотерају у ланац, нас неколицина што смо још живи не знамо што ћемо ни са собом ни са љу-
дима. Ја сам у чети сам, а таквих чета је врло много.

Сада имамо једно мало затишје. Појма немам шта се догађа. Настадоше опет очајни дани неизвес-
ности. Чуо сам да је у Нишу, поред тебе и Трише,¹ и Душан.² Пишите и обавестите ме, ако ме та обаве-
штења гдегод стигну. Пошљите ми што више новина.

Свој тројици срдечно поздравље

Ваш Д. Туцовић

АС, Збирка Драгише Лапчевића.

¹ Триша Кацлеровић.

² Душан Поповић.

30. октобар (12. новембар) — 6 (19) новембар 1914.

871.

ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА

4. СА АУСТРИЈОМ

Прва свеска је нестала у стварима Димитријевим, које су у пуковској комори покрадене. Друга свеска је мекани нотес од 50 листова, који му је стајао у левом цепу према срцу. Нотес је пробијен пушчаним зрном. Из њега вадимо ова места.¹

30. октобар (12. новембар) 1914.² (четвртак)

94. Синоћ смо се кренули из Бошњака у 6 и по, преко Црнојева за више Ваљева. Кроз масе војника проносе се муњевитом брзином тачне и нетачне, али увек само неповољне вести. Говори се о убиству Пашића, о паду владе, о паду Ужица, Београда итд. О држању црногорске војске ништа не чујемо, али постоји један глас да се, сита ратовања, вратила кућама. Једном речи, све што чујемо не ваља.

Може се онда мислити како нагло пада морал у трупа и како се и ове наше трупе, које су и према

¹ Напомена приређивача *Целокупних дела Димитрија Туцовића*, св. I, Београд, 1924, стр. 38.

² У *Целокупним делима Димитрија Туцовића*, св. I, Београд, 1924, стр. 38, стоји 1924. Реч је, очигледно, о штампарској грешци, па смо је овде исправили.

Аустријанцима имале само успеха, срозавају неком невидљивом силом на степен тучених, разбијених трупа. А што је најгоре, војници се већ почињу смејати нашим топовима, јер су сазнали да муниције за њих нема.

Ноћни марш је био изванредно тежак. Војници падају од умора и неиспаваности и остају да спавају крај пута на хладној ледини; а ноћ необично хладна. На место не стиже ни 20. део. Али се заостали убрзо прикупе, рекао бих не толико да се одушевљено и даље боре колико да у саставу јединица својих сачекају судбину коју предосећају.

Најтеже је у ноћи било гледати грдне поворке и збегове народа што бежи. Њихов пртљаг је закрчио друмове; село кроз које пролазимо пуно бегунаца, а сада им је реда даље бегати. Куда? Комора зауставља њихове возове, да би се она извукла. Војска промиче мимо њих, и они чекају у ноћи на друму и крај друмова, по шумарцима и гудурама, јаучу и пате се. Мртва деца леже покрај пута; напуштена и бачена од матера које не знају шта ће са њима, она су скапала од студи и утинула у блату. Друга лутају по народу и цвиле за сагубљеном мајком. Не треба ни да говорим да читава стада оваца, чопори говеда и крда свиња смуцају се по друму и кроз народ, без свога сопственика, дижући због осамљености и глади ужасну ларму. Деца цвиле за својом стоком коју су као чобани завовела, и узаман их вабе по имену.

Све се то слило у слике које ни најтврђе срце не може лако да поднесе. А глас жена: „Ви одосте а нас остависте“, убија вољу за животом. Нарочито је важно знати да је цео тај терет око сеобе и та прозна судбина пала на слаба и невина срца неодрасле деце, жена и стараца.

Нама нарочито пада у очи да је свеколика власт оставила овај народ својој судбини у најтежим тренуцима. Ни државних, ни општинских, ни војних власти, као да је земља обезглављена, као да више не постоји. Оне су избегле давно и давно, поневиши собом само онај грош који је од народа узет. А пљачка опustoшава све. Као бесан, војник јури да разори и

опљачка све што се разорити и опљачкати могло. Ратне страсти су постале несавладљиве; оне бесне. Никога нема да их обузда. Ја држим да ће трагови насиља према нашем становништву испунити гнушањем многог аустријског војника. И то иде редом. Народ пропада, земља и њена продуктивна средства опустошавају се. А ми? Видећемо, чини ми се, ускоро.

31. октобар (13. новембар) (петак)

95. Јутрос нам освану снег. Не зна човек да ли да се томе радује или да жали. Снег ће успорити непријатељево надирање, даће нам времена да се приберемо и одморимо. Нарочито се надамо да неће више моћи вући за собом своју артиљерију као до сада, те ћемо бар унеколико трпети мање губитке с те стране.

Мада су сви услови под којима се сада налазе најтежи што бити може, војници су ипак врло расположени. У свему овоме они виде само да се примиче крај овим ратним тегобама, и то их весели. На маршу Дрина—Ваљево они су, чини ми се, веселији него на маршу Ваљево—Дрина. — И опет ће се борити. Нека само артиљерија почне дејствовати, нека буду помогнути ужасном ватром наших топова, исправиће се премрзла колона, подићи дух и кренути напред као и пре. Али када то?

3 (16) новем. (пон.) Лајковац

Пљачка

100. На јучерашњем маршу показало се у пуној светлости беснило ратних страсти. Војници су изгубили сваки човечански осећај и као бесни пси јуре ројем поред друма од куће до куће, тражећи шта ће опљачкати. Деца и жене узаман запомажу да спасу што имају, док их наперена пушка у груди не ућутка. Гледао сам како један војник свлачи с деце на колима која беже поњаву и прети мајци да ће је убити ако буде запомагала. Један тресе кошницу, други просипа ракију, трећи вади хлеб из ватре. Настао је такав хаос као да ова земља не постоји и као да никога не припознаје.

Ту пљачку не врше само при маршу. Где се год задржимо на предстражи, војници се разлете по селу, скидају врата са зграда, кров с куће, прозоре, лупају судове, износе ствари, столице, намештај. Лепа девојачка спрема труне данас по рововима. И ако се ко усуди да им што рече, они су готови да му попрете пушком или се праве принуђени да тако раде, као да је та сиротиња крива што се они пате.

Овај пук пљачку врши с особитим апетитом. Он је стран овом народу; он се у овом крају уистини осећа као у туђој земљи.

Но, не пљачкају само појединци, већ целе команде. Где се год дође, сече се благородно дрвеће, купи сено, кукуруз и слама, носе ограде, сатиру забрани, а нема комисије да штету процени нити се том свету даје квита, да доцније, ако имадне од кога, тражи наплату.

*

Србија је ушла у рат са Аустро-Угарском изнурена и истрошена. Та истрошеност је главни узрок њених војних неуспеха. Мада је тај рат могао рачунати на популарност, тај одвратни и мучни посао морао је заситити наше војнике за две године ратовања. Осим тога, још у септембру месецу ми смо остали без артиљеријске муниције и власници су осудили народне масе да својим животима надокнађују недостатке у спреми. Крв народна је за њих најјевтинија муниција.

4 (17) нов. (уторак), Вранчије Брдо

103. На истим положајима. Чим је свануло, непријатељ се почео приближавати Колубари, што је изазвало велику ватру с наше стране.

Ја сам с највећим задовољством довршио мога „Pelle als Eroberer“ од Нексеа. Дивно дело! Из суrove реалности и свакидашњице ничу дивне слике будућега, као што и социјализам ниче из стварности. Прави социјалистички роман, са том једном махном

што је тежиште Pelle-ове делатности пренесено на кооперативни рад. Добро би било пружити га нашим читаоцима.

104. Ноћашње непријатно сањање је, без сумње, у вези са падом Ужица и неприликама које су отуда и моје снашле.

105. Цео дан силно бомбардовање нашега положаја. Неколико батерија, међу којима нас поздравља из даљине и хаубица, сравнише Врапчије Брдо са земљом. Читава платна на кућама падају. Наша артиљерија, међутим, баца понеки метак и — ћути. На тај начин поткрепљује, ваљда, одобравајућу прокламацију Врх. команданта и уверавања ком. армије да је муниција стигла! Обе наредбе достављене су данас, с тим да се саопште војницима.

Још ове ноћи ми очекујемо наређење за ново повлачење. Повлачићемо се, без сумње, и сад под заштитом ноћи, када немамо заштите артиљерије.

*

106. *Европски заплет*

Како ће се ови догађаји завршити, вели Кауцки, нико не може знати; али сигурно да ће они повући за собом неочекиване последице.

Држање Социјалистичке интернационале је једна од тих последица. Она је у најоштријој супротности са радом последњих међународних конгреса. И када се имају на уму дебате о акцији против рата које је изазвао предлог Вајан—Кер-Хардијев, онда се човеку намеће закључак да нисмо још познавали себе и своју снагу. Изгледа да је било умесније да је то време утрошено око питања како у једном великом рату да будемо сагласни у држању, место што је се летело по ваздуху како да такав рат спречимо.

На спречавању рата социјална демократија је могла радити само у нормалним приликама, и догађаји су најнепобитније дали за право марксистима, Кауцком и другим, који су то гледиште заступали.

Тада је такво мишљење маркирано као ревизионистичко, а после ових догађаја држање заинтересо-

ваних партија у Интернационали обележаваће се као издајство социјализма. Колико је било тачно прво, толико ће бити оправдано и ово друго. По нашем мишљењу, обе оптужбе базирају на једном истом погрешном посматрању ствари, наиме: заборавља се да нам наши будући идеали и наша социјалистичка етика служе да уздигемо масе за остварење социјалистичких циљева, али да они не могу објаснити догађаје нити њима управљати. Дотле ћемо се можда сагласити лако. Но, питање је: ако су идеали једни, откуда различито држање партија у Интернационали?

Несагласност у држању партија у Интернационали постоји несумњиво. Радник је дошао у сукоб с радником, партија с партијом. Али где је узрок томе? Ако се ствар посматра са ширега, историјског гледишта, овај сукоб не лежи у принципима, већ у околностима. То није противречност у држању Интернационале, већ противречност односа у капиталистичком строју. И тај појав није нов. Зар пролетаријат једне земље није често пута принуђен да, радећи на свом добру, невољно угрожава интересе своје браће ван земље?

Док је требало радити на сузбијању ратне опасности, сагласност у Интернационали манифестована је на сјајан начин. Али када је се ушло у вртлог борбе која прети да све међународне односе преврне из основа, избачени су на тапет многи интереси према којима ни пролетаријат не може бити равнодушан. Противречност тих интереса је очигледна, из ње се и сукоби јављају. Али је мање очигледно а исто толико тачно да ратни сукоб који се отуд јавља може да посече и интересе који нису само власнички већ и народни, културни, прогресивни и, ако хоћете, пролетерски. И што је нека земља капиталистички развијенија, уколико је она више одмакла од ситног поседа и мале радионице, уколико је целина јаче апсорбовала појединца, уколико је за пролетаријат све мање могуће да буде равнодушан према томе под којим ће се условима та целина, његова земља и његов народ, налазити.

Само онај који овај реални склад ствари не види, може тумачити држање партија у Интернационали недостатком социјалистичке солидарности.

Тако стоји и са прогнозама. Они који су после овог рата очекивали револуцију, држе да је она упропашћена оваквим држањем социјалистичких партија. Међутим је, у најмању руку, у питању да не би супротно држање, одвајање од судбине народне целине, изазвало партијски крах наместо очекиване револуције.

Ето посматрања које ми се при размишљању о стварима намеће! У сваком случају, пак, сагласност о држању Интернационале у тренутку вотума очекивана је као конзеквенца антиратног држања и подлога даљој пролетерској делатности.

Вратче Б., 5 (18) новем. (среда)

107. Цео дан били смо прилично на миру од артиљерије. Али је киша која је ноћу падала провалила наше провизорне кућице; у ровове је надрла вода што тече низ брегове и шумарке. Ноћ смо пробдили на невољи. Војнике савладао умор и полубудни умртвили се, да би рекао човек да све мртвим сном спава. Ја сам наложио мало ватрице у нашим пећима које на примитиван начин градимо у обали и целу ноћ кувам кафу и пушим дуван, а мисли једва се трома превлаче преко крупних догађаја које преживљујемо.

Вр. Б., 6 (19) нов. (четвртак)

108. Синоћ смо смењени са предстраже. Војници прокисли до голе коже. Од зиме се руке укочиле. Али дошли смо у резерву на место које је сто пута горе. Дошли смо по ноћи. Она бедна легала, која смо једва у мраку напипали, пуна воде. Узнемирени и очајни, војници пипају по мраку по трњу еда игде сува местанца, али узаман. Целе ноћи они су пречучали под настрешницама, цвокоћући од зиме и проклињући судбину. Ја сам добио мало ватрице. Поред ње слама испод које тече читав поток; на њој сам пре-

ноћио. Око моје ватрице окупили се војници; један седи на ногама, други уз леђа, а када сам се у 2 сата пробудио, био сам затрпан у хлебова. То је било једино суво место где су војници могли слонити хлеб који су примили. Опет почесмо половити, један хлеб на два војника.

Када је свануло, прави пакао од артиљеријске ватре. Наста јаук. Једнога проби кроз обе ноге капа од гранате.

— Господине поручнике, Милан Пешић је рањен, па те моли да дођеш.

— Шта је, Милане, згодишће те?

— Ето, ти родитељу, шта наредиш.

— Носиоци рањених! — викнем ја; охрабрим га, јер му кост једне ноге није пребијена, а шта ће с другом бити, ко зна. Она је скршена.

Тако тече данас код нас.

Напад који су, уз пратњу силне артиљеријске ватре, почели још јутрос, настављају с истом упорношћу. Већ је 12 сати превалило, борба не престаје. Ако сломе први борбени ред, ми ћемо напред, под врло тешким околностима, али и ради важнога задатка; да се одбрани овај положај који затвара с ЈЗ десну обалу Колубаре.*

Целокупна дела Димитрија Туцовића,
I свеска, Београд, 1924, стр. 38—43.

* На основу постојећих историјских извора може се закључити да је Димитрије Туцовић током првих месеци првог светског рата, све до своје погибије, 7 (20) новембра 1914, педантно водио ратни дневник, на исти начин као и за време балканских ратова. Пошто је прва свеска овог значајног дела нестала одмах после Туцовићеве смрти, сачувана је само друга свеска, која, на жалост, данас није доступна јавности, а постоји озбиљна претпоставка да је пропала током другог светског рата.

Стицајем неких околности, поједине Туцовићеве забелешке из ове свеске најпре су објављене на мађарском језику. Наиме, за време боравка у Београду маја 1916. године, мађарски социјалистички новинар Ференц Гендер (Göndör Ferenc), захваљујући разумевању београдских другова, прегледао је другу свеску Туцовићевог ратног дневника и из ње на мађарски превео забелешке од 2, 3, 4. и 6 (15, 16, 17. и 19)

ноембра 1914. године, које је објавио у својој књизи *Szerb Szocialistak a haboruban* (Српски социјалисти у рату), Budapest, 1917, стр. 91—101. За наше разматрање интересантни су следећи подаци које, с тим у вези, Гендер доноси у наведеној књизи на стр. 98.

„Друг Туцовић је водио дневник од првог дана свог ступања у војску. Његов дневник из садашњег рата се, међутим, изгубио, остале су само фрагментарне забелешке о последњим данима и једна усамљена бележница у унутрашњем цепу, коју је такође оштетио метак, а све то се налази код једног српског друга у Београду. Интересантно је и то да се потпуковник [Владимир] Туцовић, старији брат друга Туцовића, побунио због нестанка драгоценог дневника и као војник који политизира — сматрао је да белешке припадају Српској социјалдемократској партији. Оптужио је команданта Туцовићевог пука, једног српског пуковника, да је намерно уништио дневник његовог млађег брата и због тога је изазвао на двобој дотичног команданта пука. Скоро је дошло до двобоја међу њима, али су спор у међувремену изгладили. Веран превод драгоцених бележака о последњим данима друга Туцовића понео сам са собом. Дневник друга Туцовића, белешке о његовим последњим данима које испољавају његову видовитост, објавићу на следећим страницама ове књиге.“

Делове из ратног дневника Д. Туцовића које је Гендер објавио на мађарском превео је потом Ж. Гласовић и објавио у сарајевском социјалдемократском листу „Глас слободе“, бр. 30. од 24. новембра 1917, у оквиру обележавања годишњице смрти Димитрија Туцовића од стране босанских социјалдемократа. Међутим, сарајевска полиција забранила је објављивање два пасуса из забелешке Д. Туцовића од 3 (16) новембра 1914, обима око пола куцане стране, који се односе на Туцовићеву изванредну анализу узрока избијања првог светског рата и предстојеће инвазије Србије од стране Аустро-Угарске. Гласовићев превод прештампан је затим из „Гласа слободе“ у загребачком социјалдемократском листу „Слобода“, бр. 24 од 13. децембра 1914. године.

Приређивачи *Целокупних дела Димитрија Туцовића*, св. I, Београд, 1924, објавили су, по сопственом избору, интересантније делове из друге свеске његовог ратног дневника, чије временско раздобље представљају забелешке од 30. октобра (12. новембра) до 6 (19) новембра 1914. године. Пошто су и они и Гендер располагали оригиналом Туцовићевог ратног дневника, логично би било да су коректно донели његове забелешке, уз мање разлике стилског карактера настале током редиговања и преводјења текста. Међутим, када смо упоредили делове Туцовићевог дневника који је Гендер објавио на мађарском са верзијом објављеном у његовим *Целокупним делима*, св. I, 1924. године, констатовали смо да међу њима на појединим местима постоје суштинске разлике са-

држајног карактера. То се нарочито односи на забелешке од 3. и 4 (16. и 17) новембра 1914. године. Пошто не располажемо оригиналом дневника, нисмо у могућности да утврдимо која је верзија тачна. Због тога овом приликом обе објављујемо, с тим што Гендерову верзију доносимо у даљем тексту ове напомене.

ИСТРГНУТИ ЛИСТОВИ ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА

2 (15) новембра 1914.

Недеља, Лајковац

Повукли смо се синоћ у седам сати и стигли доведе. На главној цести Ваљево—Лазаревац, због блата и шибља, имали смо опромних тешкоћа. Томе је још допринела и ужасна слика: бедна, од сваке власти напуштена очајна маса избеглица. Из очију ових несретника могли смо прочитати питање: „Ви одлазите, а шта ће бити с нама?“

На путу влада велики метеж и страховити хаос, чују се очајни крици и грубе псовке када покоја бедна животиња — исцрпена од глади и умора — није у стању да повуче кола. Каткад и ове грубе псовке надмаше дерњава и урлици, када се сломи покоји точак и у блату и прљавштини морају застати старци, болесници и деца.

На десној обали Колубаре заузели смо положаје. Мост је експлодирао у пола четири. Моја чета се налази као извидница на десној страни моста.

3 (16) новембра 1914.

Европа је подељена на два велика ратна табора и сада имамо једну такву *светску кланицу* какву свет до сада још није имао. Ова битка се води због светске превласти и светске хегемоније. Ова хегемонија, међутим, није сирова амбиција, глупа мегаломанија крунисаних владара, као што се то најчешће сматра, већ она има веома одређен и реалан циљ. Иза борбе за хегемонијом крије се *тежња капиталистичких држава* за неограниченом влашћу над експлоатисаним и опљачканим далеким земљама; то је уједно и *тежња да се догнугу водеће улоге приликом поделе света*.

Ако бисмо желели конкретније да изразимо ову капиталистичку тежњу, могли бисмо рећи да она обухвата све оне ствари које служе овим тенденцијама за превласт као капија, упориште, као предуслов или осигурање: као таквим се могу сматрати далеке колоније, морски и копнени путеви, морска пристаништа, стратегијске тачке, мале државе, стране империје које су неспособне за отпор, итд.

Сваки политички догађај, без обзира на даљину места у коме се збио и без обзира на свој значај, и ма колико да је он унутрашња ствар, мења из једног или другог аспекта изгледе великих капиталистичких сила и због тога доводи до разних струјања међу заинтересованим силама и даје повод за поновни сукоб. И као што историјски ток не стаје ниједног тренутка, јер је суштина живота у сталној промени, тако и супротности капиталистичких великих сила добијају стално нову храну, нов подстрек и нову отровну вакцину. Узалуд очекујемо крај непријатељстава док основу друштвеног уређења чини супротност интереса, док *друштво почива на класној владавини*.

Једна таква промена, један такав беочут у ланцу недавног историјског развоја био је први балкански рат. Супротно другом балканском рату, први је у потпуности одговарао историјском развоју, а његови резултати, његови плодови, донели су Балканском полуострву, у односу на претходну ситуацију, побољшање односа, мир и напредак. Супротно овоме, други балкански рат, који је дошао као последица егоизма грађанских, војних и династијских кругова балканских народа, био је у супротности са историјским развојем и донео такве резултате који нису имали реалних основа и који су због тога садржали у себи клице нових сукоба, те су били унапред осуђени на краatak живот.

Отпорност новог Балкана свела се на најмању меру, јер су нови односи још више заоштрили старе противречности. *Та околност је учинила Балкан потпуно неможним баш у данима садашњих догађаја иако су управо ови дани могли у потпуности да допринесу ослобађању балканских народа, боље речено, потпуном ослобађању свих народа који живе у југоисточној Европи. А Србија, окружена непријатељима и са истока и са запада, заведена неприродним пријатељством Румуна и Грка, биће жртва аустроугарске инвазије.*

★

Србија је ушла у рат са Аустро-Угарском изморена и истрошена. То је главни узрок њених пораза. Овај рат би могао бити до извесног степена популаран, међутим, наши војници су се већ били заситили ужасним покољем из претходне две године. Осим тога, још од септембра немамо артиљеријску муницију, *па су тако властодржици осудили широке народне масе да плате животима несталицу ратних залиха. Крв народа им представља најјефтинију муницију.*

Један авион кружи стално изнад наших глава. Војник из околине Врања ме пита:

— Господине поручнике, будите љубазни па ми објасните. Данас, у двадесетом веку, живе најпааметнији људи. Пронашли су крила којима лете међу облацима. А зашто ти паметни људи не измисле начин да се *спорна питања реше*

на миру пред судом, да не бисмо клали један другог као неразумне животиње?

— Брате мој — одговорио сам му — то је због тога што сваки мудри изум људског мозга искоришћавају они који имају власт над нама.

*

4 (17) новембра 1914.

Врапчије Брдо

На истим положајима. Рано јутрос непријатељ се почео приближавати Колубари, што је с наше стране изазвало жестоку паљбу.

Са највећим уживањем сам завршио читање књиге *Освајач Пеле* од Нексеа. — Изврсна књига. Из сурове стварности свакодневног живота ничу пред нама чаробне слике будућности, исто као што и социјализам ниче из данашње стварности. Прави социјалистички роман, али има једну ману: тежиште Пелеове делатности аутор ставља на кооперацију, на заједничко деловање. Било би добро да се овај роман преведе због наших данашњих читалаца.

*

Мој ноћашњи рђав сан је вероватно у вези са падом Ужица и са оним непријатностима које су сада задесиле моју породицу.

Наши положаји су цео дан под жестоком топовском паљбом. Топовске батерије, а мало даље и хаубица, сравнили су са земљом Врапчије Брдо. Куће се као куле од карата руше. А наша артиљерија покоји пут се јави, па опет ућути.

Наредбу за повлачење очекујемо још ноћас. Вероватно ћемо се повлачити под заштитом ноћи, јер немамо артиљеријску заштиту.

*

Како ће се завршити ови догађаји — каже Кауцки — то нико не може докучити, али да ће уродити неочекиваним последицама, то је сасвим сигурно.

Таква неочекивана последица је и држање Социјалистичке интернационале, које је у најоштријој супротности са последњим међународним конгресима. И ако се сетимо расправа о заједничкој акцији против рата које је изазвао предлог Вајана и Кер-Хардија, онда ћемо и нехотице доћи до закључка да тада нисмо довољно познавали ни себе ни своју снагу. Изгледа да би било много корисније да смо се за то време позабавили питањем како изградити јединствен, заједнички став у случају једног великог рата, уместо што

смо се бавили фантастичним претпоставкама о томе како да спречимо рат... У сваком случају, могли смо очекивати од Интернационале да по питању Kriegsvotum-a заузме јединствен, једногласан став, као логичну последицу досадашњег противратног држања и као основу даље заједничке делатности пролетаријата.

★

6 (19) новембар, четвртак
Врапчије Брдо

Синоћ смо смењени са предстраже. Војници су покисли до голе коже. Руке су нам се смрзле од хладноће. Сад смо у резерви, али на таквом положају који је сто пута гори од претходног. Стигли смо овде у поноћ. Она бедна места, која смо једва у мраку напипали и где је требало да спавамо, напуњена су водом. Узнемирени и очајни, војници тапкају тамо-амо по мраку да би пронашли неко суво место, али узалуд. Целу ноћ су провели збијени у полустојећем и седећем положају, цвокоћући од хладноће и оплакујући своју злу судбину. Запалио сам малу ватру. Поред ње је мало сламе испод које у потоцима лије вода; то ми је постеља. Војници су се окупили око ватре, и када сам се пробудио ноћас око два, био сам затрпан хлебовима. То је било једино суво место где смо могли да сместимо хлеб. Почели смо јести; један хлеб половили смо на двојицу војника.

У рану зору почела је паклена топовска палба. Све је тутањало. Парче гранате је пробило обе ноге једном мом војнику.

— Господине поручнике, Милан Пешић је рањен и моли вас да му приђете.

— Шта је с тобом, Милане, јесу ли те погодили?

— Као што видиш, оче, ради што год знаш.

— Носачи рањеника! — викнуо сам и почео да га храбрим и тешим.

Тако тече сада код нас...

Напад који је започет у рану зору под заштитом топовске палбе траје истим интензитетом. Прошло је дванаест, али напад не јењава. Ако пробију прву борбену линију, мораћемо јуришати под веома неповољним условима, али ради веома важног задатка: морамо одбранили овај положај који са југоисточног правца брани десну обалу Колубаре. (Превео Каталин Каић.)

ЖИВОТОПИСНЕ БЕЛЕШКЕ

18 (31) јануар 1914.

Социјалистичка организација „Сава“ у Београду одржала је збор својих чланова 18 (31) јануара 1914. у кафани „Златна лаба“, на коме је Д. Туцовић говорио „о општинским изборима“ („Радничке новине“, 17. I 1914).

19. јануар (1. фебруар) 1914.

На општинским изборима одржаним у Београду 19. јануара (1. фебруара) 1914. Д. Туцовић је био носилац социјалистичке листе и кандидат за председника београдске општине. Листа Српске социјалдемократске партије добила је 1.020 гласова и шест одборничких места („Радничке новине“, 2. 6. и 20. I 1914).

20. јануар (2. фебруар) 1914.

У „Радничким новинама“ од 20. јануара (2. фебруара) 1914. објављена је вест о изласку из штампе познатог дела Димитрија Туцовића *Србија и Арбанија*.

29. јануар (11. фебруар) 1914.

У писму од 29. јануара (11. фебруара) 1914, Витомир Ко-раћ, у име руководства радничког покрета Хрватске, предложио је Димитрију Туцовићу да загребачким социјалдемократима фебруара 1914. одржи предавање о балканским ра-

товима. Туцовић се одазвао позиву загребачких другова, с тим што је време за одржавање предавања померио за крај марта (почетак априла) 1914, када је у Загребу боравио због учешћа на Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката [вид. животописне белешке од 23, 26. и 30. марта (5, 8. и 12. априла) 1914] (Д. Туцовић, Преписка, Титово Ужице, 1974, стр. 362).

30—31. јануар и 1. фебруар (12—14. фебруар) 1914.

Димитрије Туцовић, у својству делегата, присуствовао је Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије, одржаном у Београду 30—31. јануара и 1. фебруара (12—14. фебруара) 1914. На IV седници Конгреса, 31. јануара (13. фебруара) 1914, по трећој тачки дневног реда „После ратова“, Туцовић је поднео реферат и предлог резолуције. На истој седници верификациони одбор поднео је извештај о резултатима избора за Главну партијску управу, у коју је поново изабран Туцовић, добивши највише гласова. На V седници Конгреса, 1 (14) фебруара 1914, Туцовић је учествовао у дискусији о рефератима Душана Поповића, „О општем праву гласа“, и Ж. Топаловића, „О милитаризму“ („Радничке новине“, 7, 8, 10. и 12. II 1914).

14 (27) фебруар 1914.

Ради агитације и посете родитељима, Димитрије Туцовић је 14 (27) фебруара 1914. допутовао у Ужице („Радничке новине“, 19, 20. и 24. II 1914).

18. фебруар (3. март) 1914.

Месна организација Српске социјалдемократске партије у Чачку одржала је збор 18. фебруара (3. марта) 1914. године, на коме су реферисали Здравко Тодоровић и Димитрије Туцовић („Радничке новине“, 17. III 1914).

20. фебруар (5. март) 1914.

Димитрије Туцовић је присуствовао збору Месне организације Српске социјалдемократске партије у Ужицу, одр-

жаном око 20. фебруара (5. марта) 1914. године („Радничке новине“, 22. II 1914).

1 (14) март 1914.

„Радничке новине“ од 1 (14) марта 1914. објавиле су вест да су војне власти ухапсиле Димитрија Туцовића и да се он налази у војном затвору на Калемегдану. Туцовић је ухапшен због писања „Радничких новина“ за време похода српске војске кроз Албанију 1912. и 1913. године. Формално, Туцовић је спроведен у војни затвор да издржи казну на коју је осуђен док је био у војсци.

Истог дана социјалдемократски посланици Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић поднели су интерпелацију министру војном поводом спровођења у војни затвор Димитрија Туцовића. У интерпелацији се, између осталог, каже: „На основу кога закона је Димитрије Туцовић, новинар из Београда, отеран да издржава казну у војном затвору у београдском граду, коју је казну он добио још као резервни официр за време рата, али коју је, после извршене демобилизације, имао да издржи само у грађанском затвору као грађанин.“ Захваљујући енергичној интервенцији руководства радничког покрета, Туцовић је убрзо пуштен на слободу („Радничке новине“, 1. и 4. III 1914).

2 (15) март 1914.

Драгиша Лапчевић, као секретар Главне партијске управе, упутио је 2 (15) марта 1914. акт Димитрију Туцовићу у коме га обавештава да је од стране управе Српске социјалдемократске партије одређен да на Конгресу сва три шивачка синдикална савеза, који се спајају, 7 (20) априла 1914. поднесе реферат о положају радника „и о потреби њиховог јачег ангажовања у политичкој борби“ и организацијама Српске социјалдемократске партије (Димитрије Туцовић, *Преписка*, Титово Ужице, 1974, стр. 289).

22, 23. и 26. март (4, 5. и 8. април) 1914.

На позив Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, Димитрије Туцовић је допутовао у Загреб 22. марта

(4. априла) 1914, где је одржао два предавања 23. и 26. марта (5. и 8. априла) 1914. о следећим темама: „Балкански ратови и социјална демократија“ и „Привредне и политичке прилике у Србији“. Теме за предавања изабрао је сам Туцовић у договору са Витомиром Кораћем, тада истакнутим активистом радничког покрета у Хрватској.

Коментаришући прво предавање, хрватски социјалдемократски лист „Слободна ријеч“ пише: „Изврсно ово предавање било је пропраћено живим одобравањем присутних“ („Радничке новине“, 22. III 1914; „Слободна ријеч“, Загреб, 4, 6, 8. и 10. IV 1914; Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 362—364; Владо Оштрић, *Ни пангермани ни панслависти*, „Политика“, 17. XI 1974. додатак).

24. март (6. април) 1914.

Састав нове редакције „Радничких новина“, на челу са главним уредником Душаном Поповићем, објављен је у броју од 24. марта (6. априла) 1914. Димитрије Туцовић прихватио се да буде стални сарадник листа („Радничке новине“, 24. III 1914).

26. март (8. април) 1914.

На збору чланова београдских партијских организација Српске социјалдемократске партије одржаном 26. марта (8. априла) 1914. у Социјалистичком народном дому донета је дефинитивна одлука о оснивању једне месне партијске организације наместо 5 дотадашњих. Том приликом изабрана је управа Месне организације Српске социјалдемократске партије за Београд, у коју је ушао и Туцовић („Радничке новине“, 28. III 1914).

30. и 31. март (12. и 13. април) 1914.

Димитрије Туцовић, као представник Главног радничког савеза Србије, присуствовао је Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката, одржаном у Загребу

30. и 31. марта (12. и 13. априла) 1914. Том приликом Туцовић је одржао поздравни говор и учествовао у дискусији око даљег опстанка „Слободне ријечи“. Као што видимо, Туцовић је боравио у Загребу од 22. марта (4. априла) до почетка (половине априла) 1914 [вид. животописне белешке од 23. и 26. марта (5. и 8. априла) 1914]. После конгреса хрватских синдиката, Туцовић се заједно са Карлом Легијеном, секретаром Међународног синдикалног секретаријата и Вилимом Букшегом, истакнутим активистом радничког покрета Хрватске, вратио у Београд највероватније 1 (14) априла 1914 („Радничке новине“, 2. IV 1914).

2 (15) април 1914.

На позив управе Главног радничког савеза Србије, у Социјалистичком народном дому у Београду одржан је 2 (15) априла 1914. велики раднички збор, на коме су говорили Карл Легијен, секретар Међународног синдикалног секретаријата и Вилим Букшег, секретар Међународног савеза за Хрватску. Збору је присуствовао и Д. Туцовић, пошто је из Загреба у Београд допутовао заједно с К. Легијеном и В. Букшегом [вид. животописну белешку од 30. марта (12. априла) 1914]. Туцовић је „превео и објаснио слушаоцима“ говор К. Легијена, а потом за „Радничке новине“ приредио краће изводе из овог говора („Радничке новине“, 28. III, 2, 3. и 6. IV 1914).

7. и 8 (20. и 21) април 1914.

После дужих припрема, у Београду је 7. и 8 (20. и 21) априла 1914. одржан заједнички Конгрес Савеза кројачких радника, Савеза абацијских радника и Савеза терзијско-јорганџијских и памуклијашких радника, на коме је донета одлука о њиховом спајању у Савез шивачких радника Србије. Димитрије Туцовић присуствовао је Конгресу као представник Српске социјалдемократске партије и одржао реферат „Наш положај у садашњости“, посвећен положају радника и потреби да се они јаче ангажују у политичкој борби („Шивачки радник“, 18. V 1914; Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 289; Добрила Ивков, *Делатност Савеза кројачких радника у периоду 1903—1914*, „Токови револуције“, VIII, Београд, 1972, стр. 367).

18. април (1. мај) 1914.

На прослави Првог маја одржаној 18. априла (1. маја) 1914. у Београду говорио је и Димитрије Туцовић, „поздрављен пљескањем и клицањем одушевљене масе“ („Радничке новине“, 19. IV 1914).

19. април (2. мај) 1914.

У Лесковцу је 19. априла (2. маја) 1914. ступило у штрајк 840 фабричких радника после избацивања са посла 700 радника и радница из пет фабрика зато што су учествовали у прослави Првог маја. Чим су сазнали за отпуштање лесковачких радника са посла, Главни раднички савез и Савез фабричких радника предузели су потребне кораке и послали као своје делегате у Лесковац Димитрија Туцовића и Милоша Тимотића („Радничке новине“, 21. IV 1914).

21. април (4. мај) 1914.

У Лесковцу је 21. априла (4. маја) 1914. године одржан протестни збор фабричких радника који су се налазили у штрајку. На збору је говорио и Димитрије Туцовић, као представник Главног радничког савеза Србије („Радничке новине“, 25. и 26. IV 1914).

11—13 (24—26) мај 1914.

Од 11—13 (24—26) маја 1914. у Социјалистичком народном дому у Београду одржан је Други конгрес Савеза металских радника Србије. У име Српске социјалдемократске партије Конгресу је присуствовао Димитрије Туцовић и одржао краћи поздравни говор („Радничке новине“, 14. V 1914).

19. мај (1. јун) 1914.

Преко „Радничких новина“ од 17 (30) маја 1914. позвана је група активиста радничког покрета Србије, међу којима

је и Димитрије Туцовић, да „неизоставно дођу“ у Социјалистички народни дом 19. маја (1. јуна) 1914. године у 19 часова. По свему судећи, посреди је био важан састанак у вези са предизборном активношћу Српске социјалдемократске партије („Радничке новине“, 17. V 1914).

25, 26. и 27. мај (7, 8. и 9. јун) 1914.

Као члан Главне партијске управе, Димитрије Туцовић је у својству делегата присуствовао Седмом конгресу Главног радничког савеза Србије, одржаном 25, 26. и 27. маја (7, 8. и 9. јуна) 1914. у Социјалистичком народном дому у Београду. На IV седници Конгреса, одржаној 26. маја (8. јуна) 1914, после подне, Туцовић је узео реч у дискусији о реферату Филипа Филиповића „Држава и Закон о радњама“. По осмој тачки дневног реда, „Подизање синдиката у новим крајевима“, о којој се расправљало на V седници Конгреса 27. маја (9. јуна) 1914, Туцовић је поднео реферат и предлог резолуције (*Синдикални покрет у Србији 1903—1914*, Београд, 1958, стр. 511, 515).

1 (14) јун 1914.

Димитрије Туцовић је као представник Главне партијске управе присуствовао Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914. Поред поздравне речи и дискусије о печалбарима, он је том приликом одржао говор о политичкој ситуацији у земљи и о потреби да се мења Устав ради увођења општег права гласа („Радничке новине“, 8. V и 6. VI 1914).

10 (23) јун 1914.

Према „Радничким новинама“ од 10 (23) јуна 1914. године, делегацију социјалне демократије Србије која је требало да присуствује конгресу Друге интернационале предвиђеном да се одржи у Бечу 10—16 (23—29) августа 1914. сачињавали су: „Драгиша Лапчевић, секретар Партије; др Недељ-

ко Кошанин, члан Главне партијске управе; Димитрије Туцовић, уредник *Борбе*; Душан Поповић, главни уредник *Радничких новина* и Лука Павићевић, члан Главног радничког савеза.“

Истог дана, на збору чланова Месне организације Српске социјалдемократске партије у Београду изабрана је нова управа. За првог председника изабран је Димитрије Туцовић („Радничке новине“, 10. и 14. VI 1914).

17 (30) јун 1914.

Драгиша Лалчевић, у својству секретара Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, упутио је 17 (30) јуна 1914. године писмо Димитрију Туцовићу у коме га обавештава да је од стране управе ангажован да напише „летећи листић који би обухватао привредну и финансијску политику, нарочито с обзиром на зајмове, велике терете и скупоћу“, који ће се објавити у оквиру агитације Српске социјалдемократске партије пред изборе који су требало да се одрже 1 (14) августа 1914. Туцовић се тада налазио у посети код родитеља у Ужицу (Димитрије Туцовић, *Преписка*, стр. 295).

22. јун (5. јул) 1914.

На окружној конференцији месних организација Српске социјалдемократске партије за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 22. јуна (5. јула) 1914, утврђена је кандидатска листа за парламентарне изборе који су требало да се одрже 1 (14) августа 1914. године. Носилац листе Српске социјалдемократске партије за округ тимочки био је Димитрије Туцовић („Радничке новине“, 19, 25. и 30. VI 1914).

25. јун (8. јул) 1914.

На позив управе Месне партијске организације Српске социјалдемократске партије, у Београду је 25. јуна (8. јула) 1914. одржана шира конференција активиста, којој су при-

сустовале управе свих партијских секција, секретари струковних синдикалних савеза и Секретаријат жена социјалдемократата. Конференција је одржана ради организовања предизборног митинга у Београду 27. јуна (10. јула) 1914. и договора око утврђивања кандидатске листе за Београд. Димитрије Туцовић је, као председник Месне партијске организације, руководио радом конференције и целом предизборном активношћу у Београду („Радничке новине“, 24. VI 1914).

27. јун (10. јул) 1914.

На позив Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, 27. јуна (10. јула) 1914. одржан је народни митинг на Позоришном тргу у Београду, у оквиру предизборне активности социјалне демократије. На митингу су говорили најистакнутије вође радничког покрета Србије. После говора Димитрија Туцовића, митинг је завршен. Потом је маса одушевљених присталица социјалне демократије продефиловала преко Теразија до просторија Социјалистичког народног дома на Славији. На челу поворке налазили су се руководиоци покрета, међу којима и Димитрије Туцовић („Радничке новине“, 24, 27. и 28. VI 1914).

1 (14) јул 1914.

На збору чланова београдске Месне партијске организације Српске социјалдемократске партије одржаном 1 (14) јула 1914. у Социјалистичком народном дому утврђена је кандидатска листа за град Београд за парламентарне изборе који су требали да се одрже 1 (14) августа 1914. Носилац листе Српске социјалдемократске партије био је Димитрије Туцовић.

Истог дана на окружној социјалдемократској конференцији утврђена је кандидатска листа Српске социјалдемократске партије за округ пожаревачки. Поред осталих, кандидован је и Димитрије Туцовић, као други кандидат („Радничке новине“, 26. VI, 1. и 3. VII 1914).

2 (15) јул 1914.

Секција „Дунав“ Месне организације Српске социјалдемократске партије у Београду одржала је 2 (15) јула 1914. конференцију чланова у кафани „Солун“, на којој је говорио Димитрије Туцовић („Радничке новине“, 25. и 27. VI, 1. VII 1914).

4 (17) јул 1914.

У оквиру предизборне агитације Српске социјалдемократске партије, београдска месна партијска организација одржала је 4 (17) јула 1914. зборове свих квартовних секција. На збору секције „Врачар“, одржаном у кафани „Слога“, говорили су Димитрије Туцовић и Милош Тимотић („Радничке новине“, 1. VII 1914).

6. и 8 (19. и 21) јул 1914.

У оквиру предизборне агитације Српске социјалдемократске партије у округу тимочком, 6. и 8 (19. и 21) јула 1914. одржано је више социјалистичких зборова. Од стране Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије зборовима је требало да присуствују Димитрије Туцовић, Милош Требињац и Илија Милкић. Заузет агитацијом у Београду, Туцовић није присуствовао наведеним зборовима у округу тимочком. Његов план да тамо отпутује у другој половини јула 1914. није остварен због избијања првог светског рата („Радничке новине“, 4. VII 1914).

9 (22) јул 1914.

На позив београдске месне организације Српске социјалдемократске партије, 9 (22) јула 1914. одржан је предизборни збор за кварт палилулски у кафани „Соколовић“. На збору је Димитрије Туцовић говорио „о унутрашњој и спољној политици радикалне владе“ („Радничке новине“, 8. и 9. VII 1914).

11 (24) јул 1914.

Београдска месна организација Српске социјалдемократске партије одржала је 11 (24) јула 1914. више предизборних кварталних зборов са дневним редом: „Изборна борба и социјална демократија“. На збору за подручје „Три кључа“, одржаном у кафани „Смутековац“, говорили су Димитрије Туцовић и Коста Новаковић („Радничке новине“, 10. VII 1914).

12 (25) јул 1914.

После неприхватљивог ултиматума који је Аустро-Угарска 10 (23) јула 1914. упутила Србији поводом Сарајевског атентата, са циљем да убиство престолонаследника Фердинанда искористи као повод за напад на Србију, односи између Аустро-Угарске и Србије заоштрени су до крајњих граница и ратни сукоб ширих размера био је неминован. У тим условима, 12 (25) јула 1914. године пре подне у Социјалистичком народном дому у Београду одржана је седница Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије. На седници је заузет став радничког покрета Србије према најновијим односима између Аустро-Угарске и Србије и све већој ратној опасности. То је био последњи заједнички договор партијског руководства у комплетном саставу пре почетка првог светског рата. За Димитрија Туцовића то је била „и последња седница и последњи социјалистички говор“. Том приликом Туцовић се заложио за још одлучнију антиратну политику радничког покрета. Прихваћен је његов предлог да се, поред енергичне акције у Народној скупштини, истог дана у 17,30 часова, на позив београдске месне партијске организације, у Социјалистичком народном дому одржи протестни збор београдских радника. Решено је да на збору говоре Димитрије Туцовић, Душан Поповић и Драгиша Лапчевић. Ондах после седнице одштампани су плакати са позивом на збор. Међутим, плакати нису растурени, нити је збор одржан, пошто је истог дана после подне објављена општа мобилизација српске војске (Драгиша Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија*, Београд, 1925, стр. 119—121; Лука Павићевић, *Развитак радничког покрета у Србији*, Извештај Београдске радничке коморе 1926—1931, књ. II, Београд, 1932,

стр. 110—111; Н. Поповић, *Димитрије Туцовић*, Београд, 1934, стр. 134).

13 (26) јул 1914.

После објављивања опште мобилизације српске војске, 12 (25) јула 1914, Димитрије Туцовић, као војни обавезник, отпутовао је 13 (26) јула 1914. из Београда у Врање на зборно место своје јединице, Први пешадијски пук Моравске дивизије првог позива. Путовао је заједно са Драгишом Лапчевићем, који је, као посланик, отишао у Ниш на заседање Народне скупштине („Радничке новине“, 17. III 1915).

17 (30) јул 1914.

Први пешадијски пук Моравске дивизије првог позива транспортован је 17 (30) јула 1914. из Врања на фронт у западној Србији. Димитрије Туцовић је „утрабио оно нешто мало времена, колико воз стоји у нишкој станици, узео фијакер“ и пронашао Драгишу Лапчевића у згради Официрског дома, где је заседала Народна скупштина. Лапчевић је сео у фијакер и испратио Туцовића до железничке станице. То је било њихово последње виђење („Радничке новине“, 17. III 1915).

22. јул (4. август) 1914.

Боравећи са јединицом у Орашју, Димитрије Туцовић се опширним писмом јавио оцу Јеврему, 22. јула (4. августа) 1914, истичући да је спреман да дели судбину „која прати цео народ“ (Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 380).

12 (25) август 1914.

Димитрије Туцовић јавио се 12 (25) августа 1914. године из Текериша (околина Шапца) писмом Драгиши Лапчевићу, информичући га укратко о тешким борбама које је његова дивизија водила „на Церу и пред Лозницом“. На ово писмо

Лапчевић је опширно одговорио из Ниша 12 (28) августа 1914 (Д. Туцовић, *Преписка*, 298—299).

*30. и 31. октобар, 2, 3, 5. и 6. новембар
(12, 13, 15, 16, 18. и 19. новембар) 1914.*

У ратним забелешкама написаним 30. и 31. октобра, 2, 3, 5. и 6. новембра (12, 13, 15, 16, 18. и 19. новембра) 1914. године на терену око Ваљева и Лајковца и на Врапчијем Брду, Димитрије Туцовић је описао кретање своје јединице и тешке борбе које су тих дана вођене за време познате Колубарске битке. То су били последњи дани његовог живота и последње ратне забелешке (*Целокупна дела Димитрија Туцовића*, I свеска, Београд, 1924, стр. 38—43; „Слобода“, Загреб, 13. XI 1917).

7 (20) новембар 1914.

Током Колубарске битке, на Врапчијем Брду код Лазареваца, у рану зору 7 (20) новембра 1914. године погинуо је Димитрије Туцовић као поручник српске војске (Никола Поповић, *Димитрије Туцовић, Његов живот и рад*, Београд, 1934, стр. 136—137).

me. d. 8974

САДРЖАЈ

САБРАНА ДЕЛА

	Страна
808. Један економски осврт на 1913	7
809. Нов положај — нова дужност	14
810. Србија и Арбанија	17
811. Победа економскога притиска	111
812. Село у новим крајевима	115
813. Извод из реферата „После ратова“, поднетог на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије 31. јануара (13. фебруара) 1914. године	122
814. После ратова. Резолуција [X] конгреса Српске социјалдемократске странке	129
815. Извод из дискусије о реферату Живка Топаловића „О милитаризму“ на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије, 1 (14) фебруара 1914. године	133
816. Предлог у вези с рефератом Душана Поповића „О општем праву гласа“ поднет на Десетом конгресу Српске социјалдемократске партије, 1 (14) фебруара 1914. године	135
817. Капиталистичка грабеж око Арбаније	136
818. Број дреднота	139
819. Партији	140
820. Писма с пута	145
821. Три збора	153
822. Српско-турски уговор	156
823. Опадање броја рођених	162
824. Са једног збора у Чачку	165
825. Никад краја...	169
826. Правилник секција Месне организације Српске социјалдемократске партије за варош Београд	173

827. Друговима и организацијама и свима пријатељима наше „Борбе“	178
828. Балкански ратови и социјална демократија . . .	180
829. Партијским и синдикалним организацијама, члановима покрета и читаоцима „Радничких новина“ . .	192
830. Привредне и политичке прилике у Србији	194
831. Раднички конгрес у Хрватској	199
832. Привредно стање у Хрватској	206
833. Извод из излагања на Четвртом конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдиката, 31. марта (13. априла) 1914. године, у вези са опстанком листа „Слободна ријеч“	209
834. Интернационална солидарност	211
835. Увод	214
836. Догма или теорија? Мало одговора „Српском књижевном гласнику“	217
837. Мој 1. мај 1913.	221
838. Празник рада: Први мај	226
839. Извод из говора на првомајској прослави одржаној у Београду 18. априла (1. маја) 1914. године	229
840. Борбе у Лесковцу	231
841. Преторијанство или демократија?	234
842. Покрет фабричких радника у Лесковцу	239
843. Кућа Илића, Теокаревића, Петровића	242
844. Завеса је о[д]шкринута	246
845. Повлашћивање крвопилаца	252
846. Мали мученици из лесковачких фабрика	256
847. Једна манифестација	258
848. Национални социјалисти	263
849. Облачина над кутком варварства	266
850. Уставне и политичке борбе	270
851. Извод из дискусије на Седмом конгресу Главног радничког савеза Србије, 26. маја (8. јуна) 1914, о неспровођењу Закона о радњама	288
852. Резолуција Седмог конгреса Главног радничког савеза Србије о оснивању синдиката у новим крајевима	290
853. Избори у Белгији	291

854. Извод из поздравног говора на Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914. године	294
855. Извод из дискусије о печалбарима на Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914. године	295
856. Извод из реферата „О политичкој ситуацији и уставној реформи“, поднетог на Првој социјалдемократској конференцији за округ тимочки, одржаној у Књажевцу 1 (14) јуна 1914. године	297
857. Прва окружна конференција на Тимоку	299
858. Парламентарна декорација	302
859. Годишњица једног злочина	305
860. Изборни манифест. Партијским и синдикалним организацијама, социјалистима бирачима и небирачима	309
861. Говор о општем праву гласа одржан на предизборном митингу у Београду, 27. јуна (10. јула) 1914. године	316
862. Опште право гласа	319
863. Писмо Димитрија Туцовића упућено из Београда Вилиму Букшегу у Загреб	324
864. Пример за углед	325
865. Једнодом[н]и систем	329
866. Непосредно народно законодавство	332
867. Извод из дискусије на седници управе Српске социјалдемократске партије одржаној 12 (25) јула 1914. године	335
868. Радници!	336
869. Писмо Димитрија Туцовића упућено из Орашја Јеврему Туцовићу у Ћжице	338
870. Писмо Димитрија Туцовића упућено из Текериша Драгиши Лапчевићу у Ниш	340
871. Из ратног дневника Димитрија Туцовића	341
Животописне белешке	355

РАД
Београд
Моше Пијаде 12

★

Коректор
Јованка Симић

★

Нацрт за корице
Стеван Вујков

★

Штампано
у 4.000 примерака

★

Штампа:
Графичка радна организација
„Просвета“
Буре Баковића 21
Београд